II 1210

БИБЛИОТЕКА СВОБ. УНИВЕРС.
Вх. № 1437
Получено на 15/I 1927 г.

Свободенъ Университетъ
Библиотека
София

ИСТОРИЯ
НА
БЪЛГАРСКОТО НАРОДНО СТОПАНСТВО ВЪ МОНОГРАФИИ

I

Стопанската култура на прабългаритѣ
(презъ V — XIV вѣкове)

отъ

Д-РЪ ИВАНЪ КИНКЕЛЪ
редовенъ доцентъ при Соф. Университетъ

L'HISTOIRE
DE L'ECONOMIE SOCIALE DU PEUPLE BULGARE EN MONOGRAPHIES

I

La culture economique des bulgares primitifs
(pendant les V.—XIV siècles)

Par

D-r JEAN KINKEL
professeur aggrége à l'Université de Sofia

СОФИЯ
ПЕЧАТНИЦА „ХУДОЖНИКЪ“
1926

Уводъ.

Кратка история на прабългаритѣ.

1. Произходъ на прабългаритѣ, споредъ възгледитѣ на староитѣ историци. — 2. Произхода и историята на прабългаритѣ, споредъ съвременнитѣ историци. — 3. Доказателства, подкрепящи съвременнитѣ възгледи върху този въпросъ: а) исторически извори; б) езиковни доказателства; в) общокултурни черти; г) краниологически. — 4. Обоснованията за раздѣлянето темата на три части.

1.

Още французкиятъ историкъ отъ срѣдата на XVIII вѣкъ *Lébeau* въ известния си класически исторически трудъ отъ 21 томъ „L'Histoire du bas empire“ 1757 се е занимавалъ съ въпроса за произхода и съ историята на прабългаритѣ. Той посочва, че произхода на прабългаритѣ и историята на движението имъ въ югоизточна Европа, преди да се преселятъ въ Мизия, сѫ тѣсно свързани съ историята и движенията на хунитѣ отъ момента на появяването имъ въ Европа, следъ като тѣ напуснали живѣлищата си въ Азия, на северъ отъ Китай [1]. По-нататъкъ въ 1774 г. нѣмскиятъ историкъ *Тунманъ* въ своя трудъ „Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäschen Völker“ се е занимавалъ съ въпроса за произхода на българитѣ. Той изтъкналъ, че прабългаритѣ сѫ били кутригури отъ хунски родъ и че специално волжскитѣ българи били отъ татарски произходъ. Въ 1796 год. нѣмскиятъ историкъ *Енгелъ* въ първата „История на българитѣ“ отъ съчинениато му „Всеобща история“, като продължава изследванията на Тунмана, дохожда до заключението, че прабългаритѣ сѫ били утургури и кутургури — хунски племена отъ татарски произходъ, които живѣели надъ Черно море и отъ края на V-ия вѣкъ нахлуватъ постоянно въ римската империя. Отъ такова едно хунско племе е произлизала и ордата на Аспаруха, основателя на старобългарската държава. Французкиятъ историкъ *Клапротъ* въ „Tableau historique de l'Asie“, 1826, възъ основа изучванията на византийскитѣ писатели, сжщо дохажда до заключението, че прабългаритѣ сж били хуни отъ сжщото племе, както и кутургуритѣ. Тѣ сж се засилили особено въ югоизточна Русия следъ като държавата на Атила се била разпаднала и оттамъ правѣли постоянни набѣги въ Византийската империя. Нѣмскиятъ историкъ *Цейсъ* въ труда си: Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. 1837, възприема тѣзи възгледи за произхода на прабългаритѣ и изказва още предположението, че тѣ сж били отстжпилитѣ къмъ изтокъ до Черно и Азовско морета хуни следъ разпадането на Атиловата държава. Прабългаритѣ сж споредъ него една народность отъ тюркотатарски произходъ.

---

[1] Ср. извадкитѣ отъ историята на Lebeau, отнасящи се до българската история, отъ Стамболски. София. 1902.

Възъ основа на всички предидущи изследвания и заключения, както и облѣгайки се на собственитѣ си изследвания — прочутиятъ чехски историкъ и славистъ *Шафарикъ* въ своя класически трудъ „Slowenske Starozitnosti“. 1837, (нѣмски преводъ, томъ I и II) заключи, че прабългаритѣ били сродни на кутургуритѣ, козаритѣ и аваритѣ. Хунскитѣ българи, идейки откъмъ Донъ и Волга, преминали Дунава въ 679 г. и основали първото българско царство. Самитѣ пъкъ хуни, споредъ Шафарика, сж били племена отъ фински (урало-чудски) произходъ. Следъ разпадането на хунската империя, хунскитѣ орди сж се оттеглили разпръснати назадъ къмъ югоизточна Европа. Само при Донъ и Меотийското езеро (Азовско море) сж се задържали нѣкои слаби остатъци отъ хунитѣ, като оногури, хунугури утургури и кутургури, което е станало въ втората половина на V-ия вѣкъ¹). Въ 40-тѣ години на XIX в. руско-нѣмскиятъ историкъ *Френъ* изследвалъ особено подробно историята на волжскитѣ българи²). Той изказва мнението, подкрепено съ арабскитѣ писатели отъ X и XI в., че волжскитѣ българи били едно смѣшение отъ турци, фини и славяни. Въ 1871 г.

---

¹) Томъ I, стр. 318 и сл., 325 и сл.

²) Frähn. Die ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga-Bulgaren; Drei Münzen der Wolga-Bulgaren въ Memoires de l'Academie des sciences de St. Petersbourg. 1842.

се появява ценното изследване на *Robert Roesler* „Romänische Studien“, въ което той сѫщо така приема, че прабългаритѣ сѫ били остатъци отъ старитѣ хуни, като отнася, обаче, последнитѣ не къмъ турска народность, а къмъ угрофинска. Прабългаритѣ, както изобщо хунитѣ, сѫ били по своя произходъ фини. Специално прабългарското племе, споредъ нѣкои езиковни следи, е било самоедско, сродно съ сегашнитѣ остяци.[1]) Въ появилата се следъ това въ 1876 г. прочута „История на българитѣ“ отъ *Иречека*, той се присъединява по въпроса за произхода на прабългаритѣ къмъ мнението на Шафарика и Рöслера, че Аспаруховата орда, както и родствената ней орда при Кама и Волга, принадлежала къмъ уралското, т. е. чудското или финско племе, сир. е била родствена на сегашнитѣ вотяци, черемиси и зыряни. Сѫщо така и *Гильфердингъ* въ своята „История на българитѣ“ доказва, че прабългаритѣ принадлежали къмъ многобройнитѣ чергарски племена отъ татарски и чудски корень, близки сродници на аваритѣ и хазаритѣ, които се скитали по поволжскитѣ и черноморски степи въ V, VI и VII в. сл. Хр. Прабългаритѣ сѫ били сѫщо тъй въ тѣсно родство съ хунитѣ и маджаритѣ. Аспаруховата орда е била отъ сѫщата група на финскитѣ племена, както и сегашнитѣ зыряни, вотяци и черемиси. Сѫщо тъй камскитѣ и волжскитѣ българи сѫ отъ фински произходъ. Тъй като прабългаритѣ дълго време се намирали подъ властьта и влиянието на аваритѣ отъ турска народность, тѣ възприели нѣкои турски особености, които се срѣщатъ въ тѣхнитѣ нрави и езикъ.[2]) *Дриновъ* се присъединява къмъ мнението на Шафарика и Иречека, какво българитѣ сѫ били едно племе отъ чудски или френски произходъ, което се скитало между рекитѣ Донъ и Волга преди да премине на балканския полуостровъ, и настоява особенно върху неговата малобройность и незначителность въ сравнение съ значението, което придоби славянскиятъ елементъ при образуването на българския народъ, при развитието на културата му и на политическия му животъ, следъ образуването на българската държава въ VII вѣкъ.[1]) Въ наше време французкитѣ историци *Guérin-Songeon* въ Histoire de la Bulgarie, Paris 1913, и *Bousquet* въ Histoire du peuple Bulgare, 1908, заставатъ на гледището, че произхода на аспаруховата орда е „финно-турски."

---

[1]) Ср. стр. 233 и сл.

[2]) Ср. Гильфердингъ: „История на българитѣ“. Българскы книжицы, 1860.

По такъвъ начинъ се вижда, че грамадно болшинство отъ по-старитѣ историци дойдоха по въпроса за произхода на прабългаритѣ до следнитѣ заключения: доколкото историцитѣ и изследвачитѣ сѫ изучавали византийскитѣ и латинскитѣ писатели, тѣ направиха изводъ, че прабългаритѣ сѫ били часть или клонъ отъ хунитѣ. Но самитѣ хуни тѣ въ повечето случаи още отнасяли, поради липса на достатъчни сведения за тѣхния произходъ и езикъ, къмъ финско или чудско-уралско племе, въ връзка съ географското имъ разположение въ IV, V и VI в., сиречъ въ мѣстата, дето сега още сѫ разположени въ значителна степень племената отъ фински произходъ. До сѫщото заключение ги довеждали нѣкои първоначални анализи на прабългарскитѣ думи, които имали известно родство съ езика на сегашнитѣ фински народности въ източна Русия. Най-голѣма подкрепа урало-чудската, или финска теория за произхода на прабългаритѣ намѣри въ това, че фински племена обитаватъ днесъ въ областитѣ на старитѣ волжски българи и че специално чувашитѣ — едно финско племе — населяваще сега центъра на старото българско волжско-камско царство, иматъ въ езика си много думи съвпадащи съ доста голѣмъ брой прабългарски думи. Известно изключение отъ тѣзи възгледи представятъ само *Тунманъ*, *Енгелъ*, *Цейсъ* и още *Куникъ*, които смѣтатъ прабългаритѣ, както и хунитѣ, за народность отъ тюркски (татарски) произходъ.

Наредъ съ господствуващата въ историческата наука, почти до края на XIX в. теория, че прабългаритѣ сѫ били въ племенно отношение отъ фински произходъ и наредъ съ това — часть или клонъ отъ хунитѣ, за произхода на прабългаритѣ се изказа още тъй наречената *славянска теория*. Последната, обаче, намѣрила много малко привърженици.

еория

---

[1]) Погледъ връхъ произхожденьето на български народъ. Съчинения, томъ I, стр. 32, 33, 44 и сл. 64—65; рецензия върху книгата на Иречека, томъ III. стр. 234 и сл.

Още въ 1734 г. се появи трудътъ на *Раича* „Исторія разныхъ славенскихъ народовъ, наипаче болгаръ, хорватовъ и сербовъ", който по пѫтя на доста примитивенъ исторически методъ посочвалъ, какво българитѣ по своя произходъ сѫ часть отъ славянитѣ, безъ да се спира, обаче, върху произхода и племенния характеръ на прабългаритѣ. Сѫщо така и руския историкъ *Венелинъ* въ труда си „Древніе и нынешніе болгаре" въ 1829 г. и после въ редъ статии доказвалъ славянския произходъ на прабългаритѣ, като правѣлъ заключение по обратенъ пѫть, сиречъ като доказвалъ славянския характеръ на съвременитѣ нему българи, той заключавалъ и за тѣхния славянски произходъ. Сѫщо така рускиятъ писатель *Сергѣй Уваровъ* въ дисертацията си „De bulgarorum utrorumque origine et sedibus antiquissimis. Dorpati 1853"., нарича прабългаритѣ славянско племе, праотечеството на което ужъ се е намирало по горното течение на р. Висла. Въ края на XIX вѣкъ изоставената по едно време славянска теория бѣше подета пакъ отъ руския историкъ *Д. Иловайскій* въ неговата Руска история и после въ цѣлъ редъ статии въ рускитѣ списания. Иловайски опиталъ да защити своето учение главно по пѫтя на нѣкои езиковни анализи, както и съ етнографски доказателства. Тѣ, обаче, се оказаха, споредъ почти единодушното мнение на историцитѣ и особенно на лингвиститѣ, не само недостатъчно убедителни и доказателни, но и просто несъстоятелни, главно и поради това, че Иловайски бѣше принуденъ да отбѣгне тълкуването на много исторически факти и езиковни данни, които никакъ не се съгласуватъ съ неговата теория и не могатъ да бѫдатъ доказани отъ нея. Въ Русия къмъ мнението на Иловайски се присъедини още въ края на XIX в. *В. М. Флоринскій* и то отъ изключително археологично гледище. У насъ застѫпницитѣ на славянската теория бѣха въ 70-тѣ години: *Кръстьэвичъ*, излѣзълъ най-напредъ въ „Българскы книжицы" по въпроса за произхода на българитѣ и после въ 1871 г. съ единъ по-голѣмъ трудъ: „История българска". Възъ основа на обстойно изучване на византийскитѣ и латински писатели той заключилъ, че прабългаритѣ сѫ били хуни и описва прабългарската история като часть отъ хунската, но смѣта хунитѣ за славяни. Последенъ привърженикъ на славянската теория и отчасти на възгледитѣ на Кръстьовича се явява у насъ, и то въ наше време, *Д-ръ Ганчо Цѣновъ.* Въ неговитѣ възгледи славянската теория особено ярко показва пълната си несъстоятелность и влиза въ основно противоречие съ основнитѣ пъкъ и признати споредъ communem opinionem doctorum исторически данни, както и съ твърдо установени отъ историческата наука положения. Споредъ него, прабългаритѣ сѫ били хуни. Но хунитѣ сѫ били славяни, старъ дунавски народъ. Готитѣ не сѫ отъ германски произходъ, а тоже старъ дунавски народъ отъ славянски произходъ, който днесъ продължава да живѣе въ лицето на сегашнитѣ българи. Българското покръстване не е нищо друго, освенъ готско покръстване и българската писменность — готска писменность. Езикътъ на готитѣ и хунитѣ е билъ славянски, а Кирилъ и Методи, славянскитѣ просветители, сѫ никой другъ, освенъ готския епископъ Улфила въ срѣдата на IV вѣкъ.[1])

2.

Възгледитѣ на съвременитѣ историци за произхода и историята на прабългаритѣ сѫ обосновани главно въ трудоветѣ на *Соколова*,[2]) *Томашека*[3]) и *Вамбери*[4]) още въ 70—80-тѣ години на XIX в., но главната имъ разработка е станала отъ началото на XX в. въ трудоветѣ на *Marquart*,[1]) *Bury*,[2]) *Fehér*[3]) и у насъ *Златарски*,[4]) *Иорданъ Ивановъ*, *Шишмановъ*[5]) и *Баласчевъ*[6]). Доста много допринесоха къмъ новитѣ възгледи и г. г. Х. и К. Шкорпилъ съ своитѣ археологични изследвания. Отъ по-старитѣ историци сжщото становище заематъ — *Тунманъ*, *Енгелъ* и *Цейсъ*, макаръ че у тѣхъ тѣ не сж още достатъчно обосновани.

---

[1]) Ср. *Д-ръ Цѣновъ Ганчо.* Произходъ на българитѣ и „Критиченъ разборъ на даннитѣ за произхода на българитѣ“ 1910 г. Отъ всѣкакво научно значение е лишена новоизлѣзлата книга на Даниилъ Юруковъ: Размишления върху произхода на българитѣ. София. 1926, гдето авторътъ се мѫчи да докаже, че прабългаритѣ бѣха именно онѣзи трако-илирийски племена, които населявали Балканския полуостровъ преди Христа и още 3—4 столѣтия следъ Христа, че тѣзи племена сѫ били славянски и никакви други славяни или пъкъ азиатски народности не сѫ се преселвали после на полуострова. Такова твърдение е възможно само при едно условие: да се отричатъ и анулиратъ всички основни извори, които послужиха до сега за целата срѣдневѣковна история. Именно това и прави изрично г. Юруковъ, което само по себе си свидетелствува за научнитѣ качества на неговия своеобразенъ исторически методъ.

[2]) *М. Соколовъ.* Изъ древней исторіи болгаръ. СПБ. 1879.

[3]) *Tomaschek*, Pauly's—Wissowa, Realencyklopedie, 1897. Art. „Bulgaroi“; Zeitschrift für die österr. Gymnasien. 1872. 23-er Jahrgang. 1877. 28-er Jahrg., рецензии върху книгитѣ на Иречека и Рöслера.

[4]) *Vambery.* Der Ursprung der Magyaren (und Bulgaren). 1882.

Новитѣ възгледи по въпроса се явяватъ въ сжщность едно по-нататъшно развитие на заключенията, до които дойдоха вече голѣма часть отъ по-старитѣ мѣродавни историци и се облѣгатъ върху едно обстойно изучване на историята на хунскитѣ племена, както и върху детайлни лингвистични изследвания на езика на прабългаритѣ и на финскитѣ племена, населяващи източна и северо-източна Русия. Сжщо така значително сж напреднали археологичнитѣ и краниологични изследвания, както и тѣзи за общата култура и за бита на прабългаритѣ, отъ което всичко се съставя днесъ една доста ясна картина, както за племенния произходъ на прабългаритѣ, така и за тѣхната обща и културна история презъ IV, V, VI и VII вѣкове, преди преминаването имъ на Балканския полуостровъ, свързана тѣсно съ културата и бита на тюрко-татарскитѣ срѣдноазиатски народности, съ воинственъ и чергарски образъ на живота.

---

[1]) *Marquart*. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. 1903; Die Chronologie der alt-türkischen Inschriften. 1893; Die alt-bulgarischen Ausdrücke, und die alt-bulgarische Fürstenliste. 1911.

[2]) *Bury*. A History of the Later Roman Empire, 1899; The Chronological Cycle of the Bulgarians. 1910 (руски преводъ). A History of the Eastern Roman Empire from 802 to 867. бълг. преводъ 1915 (на главитѣ XI и XII).

[3]) *Geza Fehér*, Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XI Jahrhunderten. Budapest. 1921.

[4]) *Златарски*. История на българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове, томъ I часть 1-ва. Епоха на хуно-българското надмощие. София 1918, и предидущитѣ му исторични и етимологични студии 1896—1915.

[5]) *Шишмановъ*. Критиченъ прегледъ на въпроса за произхода на прабългаритѣ отъ езиковно гледище, София. 1900.

[6]) *Баласчевъ*. Старобългарски каменни надписи отъ времето на ханъ Омортагъ; Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство. 1902.

Сѫщевременно новитѣ възгледи по въпроса за произхода и историята на прабългаритѣ можаха успѣшно да оборятъ по-старата финска теория съ това, че доказаха, какво приликата на много думи у сегашнитѣ фински народности съ прабългарскитѣ думи дължатъ на това, че езикътъ на тѣзи народности е отдавна въ силна степень потурченъ, сир. възприелъ турско-татарско влияние отъ тюркскитѣ народности,[1]) почвайки отъ хунитѣ, които дохождали отъ Азия и сѫ ги подчинявали, респ. поставяли ги подъ културното си влияние въ течение на много вѣкове. Сѫщото важи и относно черемиситѣ и чувашитѣ — мними потомци на волжскитѣ българи. Обстойното изучване на културата, нравитѣ и бита на тюрко-татарскитѣ народности после, изясни тоже, че между тѣхъ и онѣзи на финскитѣ народи има сѫществена разлика и че специално прабългаритѣ по своята култура, битъ и нрави толкова рѣзко се отличаватъ отъ финитѣ, колкото се доближаватъ до тюрко-татаритѣ. Съ тѣзи съображения е билъ туренъ край не само за по-нататъшното подържане на „финската“ теория, но и на тѣзи междинни компромисни теории, които говориха за „финно-тюркски“ произходъ на прабългаритѣ, както напр. *Гильфердингъ* и още днесъ *Guérin-Songeon* и *Bousquet*.

Отъ Каспийско море до китайската стѣна Срѣдня Азия представлява верига отъ степи и безводни пустини, метени ту отъ ледения, ту отъ горещия „буранъ“ — черния вѣтъръ, еднакво убийственъ за хора и животни.

Тази нещастна страна, една отъ най-беднитѣ на земното кѫлбо, е люлката на тюрко-монголската (туранската) раса.

Отличителниятъ характеръ на тази страна се е предалъ въ собствената си физиономия и на расата.

Тази бедна и груба тюрко-монголска раса се е състояла отъ конници и войни. Тѣ трѣбвало да бѫдатъ или конници, както срѣдиземно-морскитѣ народи сѫ били моряци, защото беднотията и пръснатостьта на безкрайнитѣ степи сѫ ги принуждавали да следватъ съ коне своитѣ стада отъ пасбища на пасбища, или пъкъ войни, защото пасбищата сѫ били рѣдки и сѫ принадлежали на по силнитѣ. Всички сѫ били чергари-скотовъди, защото характерътъ на природата позволявалъ само единъ поминъкъ — екстензивно скитнишко скотовъдство.

---

[1]) Ср. напр. *Шишмановъ*, стр. 179; 183 и *Fehér* стр. 15—23; сѫщото доказаха убедително и въ подробности Томашекъ и Вамбери.

Всички тюрко-монголски народности сѫ се считали, че произлизатъ отъ една и сѫща раса, отъ единъ и сѫщи коренъ, че тѣ сѫ дѣца на „сивия вълкъ“ — „куртъ“, или пъкъ на „кубратъ“ (куверать) — свѣтлочервенъ конь, и на „свѣтлата сърна“, присѫщи животни на степитѣ. Съ еднакво кокалесто лице, съ изпъкнали ябълки, еднакво валчести глави, съ дебелъ вратъ, сѫщия мургавъ цвѣтъ у всички, съ блестящи черни продълговати очи и съ черна или червеникава коса, съ сбити и кѫси тѣла и изкривени отъ постоянна езда крака, тѣ живѣели въ своитѣ „юрти“ отъ тръстика. Приспособили краката си къмъ положението на конника, тѣзи хора и при сѣдането намирали най-удобно положение като ги подгъвали подъ себе си „по турски.“

Прилични по езикъ и по своето особено схващане за семейство, общество и народъ, тѣ по-отдѣлно и на групи живѣели само за война. Семейнитѣ връзки отстѫпвали у тѣхъ предъ военно-другарскитѣ. Безъ мѣстожителство и безъ селища, тѣ въ воинствени чети, вѣчно скитащи се, се събирали въ орди около по-силния главатарь и често създавали временни империи. Тѣхното семейство и селище е билъ тѣхниятъ главатарь, а истинскиятъ имъ братъ по орѫфие е билъ тѣхниятъ конь, съ който тѣ живѣели и умирали. Коньтъ билъ главна часть отъ имота имъ, коневъдството — главния клонъ на скотовъдството. Конската опашка била тѣхното военно-национално знаме, киселото конско млѣко най-обичното имъ питие и конското месо — най-предпочитаната храна.

Това е била една раса отъ войници, несравними и недостижими. Типътъ и нравитѣ, наложени отъ жизненитѣ условия, въ които сѫ живѣли народноститѣ отъ туранската раса, сѫ продиктували и тѣхната историческа роля.

Тѣзи конници, подържайки живота си въ своята ледена самотность, не сѫ могли да не видятъ предъ краката си долинитѣ на приморска Азия — Персия и Арабия, съ нейнитѣ обилни села, приказни градове и мирно население. А далечъ задъ тѣхъ се простирали примамливитѣ области на богатата съ природни блага южна Русия и още по-далечъ на западъ — приказнитѣ страни на Европа. Силно е било изкушението за тѣхъ — гладнитѣ деца на степитѣ, да потеглятъ къмъ тѣзи позлатени страни за обилна плячка, вместо да воюватъ за едно нищожно пасбище.

Единъ персийски стихъ казва за тѣхъ: „Тѣ дойдоха и опустошиха, и изгориха, и убиха, и ограбиха, и натовариха, и — изчезнаха.“

Понѣкога тѣзи ужасни воини, обаче, не сж изчезвали, а сж оставали въ страната и ордата имъ се е настанявала тамъ; и ако тѣ сж били по-силни, главатаритѣ имъ сж ставали завоеватели — крале и императори. А когато сж били по-слаби, тѣ сж ставали васали и наемници за военна служба.

Турско-монголската раса безспирно е пъплѣла презъ цѣлото време на национално-историческото развитие на нейнитѣ различни народности, както къмъ изтокъ, така и къмъ западъ.1)

Историята на прабългаритѣ е, отъ самото й начало, история именно на тѣзи срѣдноазиатски монголо-тюркски народи отъ туранската раса, които въ китайскитѣ лѣтописи се наричатъ подъ общото име хун-ну (Hiong-nu, Hiung-nu), а у византийскитѣ и латинскитѣ автори — Χουννοί, Οὔννοι, Hunni.2) Наистина, името Χουννοί, Οὔννοι и Hunni се идентифицира твърде често у тѣзи писатели съ името Βούλγαροι, Bulgari — българи, а у по-раншнитѣ византийски писатели, до VII вѣкъ, които още не познаватъ името Βούλγαροι, се

---

1) Ср. Воененъ журналъ, г. XXXIII, книга 3 и 4, 1926 г. Полк. Ренкъ. Паназиатизмътъ въ XIII вѣкъ при Чингисъ — Ханъ и неговитѣ генерали.

2) Хунитѣ, както и другитѣ срѣдно-азиатски народи, принадлежаха къмъ западния или тюрко-татарския клонъ на монголската раса, който има известни антропологични отличия отъ източния или китайско-японския клонъ. Възможно е, че западния клонъ представя едно частично смешение на монголската раса съ арийската въ тия мѣста, гдето двѣтѣ раси географски граничатъ една съ друга. Самитѣ хуни, макаръ и да образували единъ конгломератъ отъ различни срѣдно-азиатски народности, принадлежатъ въ различнитѣ имъ разклонения, както тюрко-татаритѣ изобщо, къмъ монголската раса, споредъ съвременнитѣ антрополози, историци и лингвисти като Georg Weber, Vambery, Радловъ, Fehér, Muncaszi и други. Ср. долу въ пунктъ 3, б. приведенитѣ старо-тюркски (прабългарски) думи съ монголски корени.

приброяватъ къмъ хунскитѣ племена (’Εθνα οὔννικα) именно такива племена, които по-късно ставатъ известни подъ името „българи“.

хуни

Въ китайскитѣ лѣтописи хунитѣ сж известни още 2,000 години преди Христа и се посочва, че тѣ отъ много вѣкове чергарували въ съседство съ Китай, въ Срѣдна-Азия — праотечеството на монголската раса, но къмъ края на I вѣкъ сл. Христа сж били принудени отъ тунгузитѣ, тоже едно тюрко-монголско племе, да потеглятъ къмъ западъ. Презъ II-ия вѣкъ тѣ засѣдатъ въ степната страна Юе-банъ — мажду Тарбагатай и срѣдни Тяншанъ, като продължаватъ отъ тукъ да правятъ постоянни нападения на китайската империя. Въ втората половина на II в. сл. Хр. (150—200) тѣ биватъ пакъ тласнати по-нататъкъ къмъ западъ отъ Тунгузитѣ и отиватъ презъ р. Сѫръ-Дария и киргизкитѣ степи къмъ р. Уралъ. Въ края на II в. хунитѣ достигатъ вече европейската граница и оставатъ презъ цѣлия III вѣкъ да чергаруватъ, както и по-рано, източно отъ р. Уралъ. Естествениятъ прирѫстъ на населението у този бързо размножаващъ се, първобитенъ, типично-чергарски народъ, накара хунитѣ презъ първата четвъртъ на IV вѣкъ да разширятъ своитѣ живѣлища на западъ, въ източна Европа. Тѣ преминаватъ р. Уралъ (Яикъ), покоряватъ аланитѣ между Волга, Донъ и Кавказъ и се настанявать въ тѣхнитѣ мѣста, като се простиратъ чакъ до Азовско море. Въ последнята четвъртъ на IV вѣкъ голѣми хунски маси се разпространяватъ отъ това си ново мѣстоживѣлище още по на западъ, отблъсватъ вестготитѣ и остготитѣ, нападатъ и византийската империя, срѣдня Европа и дори Италия начело съ тѣхния прочутъ вождъ Атила, настанилъ се отпосле въ Панония. Последната четвъртъ на IV вѣкъ и първата половина на V в. е пълна съ походитѣ и войнитѣ на Атиловитѣ хуни съ византийската и римска империи и противъ срѣдноевропейскитѣ народи въ съюзъ съ други нѣкои. Следъ смъртьта на Атила въ 453 год., голѣмата хунска държава въ срѣдня Европа бързо се разпада и Атиловитѣ хуни се оттеглятъ пакъ на изтокъ въ своето ново отечество на северния Кавказъ и на изтокъ отъ Волга. Несъмнено е, че едно отъ хунскитѣ племена — българи е дошло на северния Кавказъ и се е разположило тамъ съ голѣмата хунска

тира

маса тъкмо презъ първата четвъртъ на IV вѣкъ, както е посочено по-горе. Знае се, че източния клонъ отъ хунитѣ почналъ да се разпростира по степнитѣ области между Волга, Донъ, Азовско, Черно и Каспийско море, когато другата часть тръгна на западъ и прекарала тамъ отъ 375 год. до 453 гол. Не се знае точно, дали хуно-българитѣ сѫ се намирали въ ордитѣ на Атила; но по-вѣроятно е, че тѣ като часть отъ източния клонъ на хунитѣ сѫ останали въ тези области и бѣха пакъ засилени отъ разпръснатитѣ отряди на другитѣ хуни, които следъ смъртьта на Атила се оттеглили пакъ въ югоизточна Европа — въ областьта между устията на рѣкитѣ Дунавъ и Днѣстръ и особено на северния Кавказъ.[1])

Пръвъ географско-исторически изворъ за хуно-българитѣ на сев. Кавказъ е арменскиятъ историкъ и географъ *Мойсей Хоренский*, писалъ около 470 г., който споменува за племената подъ общо име „Вх'ундур-Булгар“ въ тази область. 80 години по-късно, а именно въ 555 г., е съставенъ списъкъ на северно- и южно-кавказкитѣ народи, включенъ въ тъй нар. църковна история на *Захария Реторъ*, гдето се изброяватъ подробно различни племена отъ *хунска* народность, населяващи сев. Кавказъ между Каспийско, Азовско и Черно морета. Следъ описанието на страната Бацгунъ или Абхазия, авторътъ на списъка преминава къмъ описание на народитѣ „въ страната на хунитѣ“ и отбелѣзва, че тукъ живѣятъ *Бургаре*, съ собственъ езикъ, единъ езически народъ, който има „градове“; и следъ това се изброяватъ следнитѣ 13 хунски племена, а именно: Унугуръ, чергарски народъ; Угуръ, Савиръ, Бургаръ или Булгаръ, Куртургуръ, Абаръ, Казиръ, Дирмаръ, Сарургуръ, Багарзикъ, Холасъ, Абделъ, Ефталитъ.[2]) Солидностьта на този списъкъ се подкрепя съ това, че той е съставенъ споредъ византийскитѣ писатели Прискъ, Менандръ, Прокопий и Земархъ (Marquart). Самиятъ Прокопи, авторитетния византийски писатель отъ VI вѣкъ, посочва изрично, че на изтокъ и западъ отъ Азовско море обитаватъ много хунски народи, нападащи постоянно империята и между тѣхъ кутригури и утигури.[1] Следъ Прокопи за сѫщитѣ хунски народности говорятъ Агати и Менандръ, и то въ сѫщитѣ географски области, както и Прокопи. Готскиятъ историкъ Иорданъ, тоже въ срѣдата на VI вѣкъ, описвайки мѣстоживелищата, на различни народи въ сегашната южна Русия, споменува за българитѣ, обитаващи по северния брѣгъ на Черното море, гдето споредъ византийскитѣ писатели обитаватъ утигури и кутригури, наричайки ги „алциагири“ (както поясняватъ Zeuss, Marquart и Златарски). На северния Кавказъ пъкъ къмъ Каспийско море живѣятъ споредъ него хунскитѣ народности Савири и Унугури.[2] Латинскитѣ извори въ периода 481—560 г. г. споменуватъ тоже за „българи“ при тия исторически събития, гдето Прокопи говори за хуни, респ. за утигури и кутригури.[3] Отъ втората половина на VII вѣкъ ние имаме другъ единъ историко-географски изворъ, който ни освѣтлява за праотечеството на прабългаритѣ и за живѣещитѣ тамъ български племена. Това е арменската география на Анания Ширакаци, която по-рано се е приписвала на Мойсей Хоренский. Споредъ нея, въ азиатска Сърматия, а именно на северъ отъ кавказкитѣ планини на р. Кубанъ и пó на югъ, сѫ живѣли различни български племена, като: Купи-булгаръ, Дучи-булкаръ, Огхондоръ-блкаръ и Чдаръ-болкаръ.[4] Отъ съпоставянето на тритѣ географско-исторически извора за отечеството на прабългаритѣ въ сев. Кавказъ и за разположенитѣ тамъ племена — Мойсей Хоренски, списъка на Захария Реторъ и Анани Ширакаци, въ съединение съ византийскитѣ писатели и Иордана, може да се заключи съ сигурность следното: изворитѣ даватъ сведения, изрично споредъ списъка на Захария Реторъ и писателитѣ, за „хунска народность“ живѣеща тукъ и за „страната на хунитѣ“ намираща се тукъ. Списъкътъ на Захария Реторъ посочва по-нататъкъ на племето *Бургаре*, очевидно въ общъ събирателенъ смисълъ,1) като посочва и географскитѣ граници, въ които живѣе това племе и следъ това споменува за различни подраздѣления, *колѣна или родове*, влизащи въ това племе, като: уногури, угури, утигури, куртургури, сарургури и други подотдѣления на общо-племенното име „булгари“ или „бургаре“. Сжщо така и Анани Ширакаци изброява на сжщитѣ мѣста, сто години по-късно, а именно въ срѣдата на VII вѣкъ, различни отдѣления на племето булгари, разположени по течението на различни реки и въ планински мѣстности и специално въ името огхундуръ-болкаръ, се вижда ясно тюркското множествено число отъ името унугуръ (унугур-доръ, унугундоръ). Отъ съчиненията пъкъ на византийскитѣ, както и латински писатели — Прискъ, Генеси, Агатий, Константинъ Багрянородни, Теофанъ, Менандръ, Прокопий, Марцелинъ Комисъ, Енодий, Иорданъ се потвърждава сжщо така въ различни вариации и съпоставки, че измежду изброенитѣ въ списъка на Захария Реторъ имена на различни племена, населяващи сев. Кавказъ — унугуритѣ, утигуритѣ, куртургури или кутригури, угури и сарургури сж българи отъ хунска народность, живѣещи по р. Кубанъ въ сев. Кавказъ и около Азовско море. Отъ всичко това може да се заключи съ голѣма сигурность, че наистина горепоменатитѣ петь родове или колѣна сж влизали въ поменатото въ списъка племе *Burgare* или *булгари* и че наредъ съ тѣхъ сж живѣли и други племена и родове, като: савири, холасъ, казиръ, дирмаръ и др., тоже отъ хунска народность, но не отъ племето булгари. Отначало византийскитѣ писатели споменуватъ само за хуно-българитѣ и по-нататъкъ, когато се научаватъ по-подробно за тѣхнитѣ племенни раздѣления, говорятъ вече опредѣлено за хуно-българитѣ — утигури, хуно-българитѣ — кутригури и хунобългаритѣ — унугундури.2)

---

[1]) Ср. *Georg Weber*, Weltgeschichte. 22 Auflage. 1912. Bd. II. стр. 20—51; 61—63; *Златарски*. История на българската държава презъ среднитѣ вѣкове, 1918. стр. 21—25.

[2]) Ср. текстоветѣ цитирани у *Злитарски* стр. 34—35; у *Marquart*. Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. 1903 стр. 356; у *Шишмановъ*. Произходъ на българитѣ отъ езиковно гледище. стр. 18—19.

---

[1] Procopii Opera. ed. Haury. vol. II, B. G. IV. 4; стр. 500 и сл.

[2] Jordanes. ed. Momsenii. Getica V. 36—38. p. 63—64.

[3] *Еннодий, Касиодоръ, Комисъ Марцелинъ, Викторъ Тунуненски* Monum. Germ. VII, 205; VIII, 239; Roncall. Chronica II, p. 306, 377.

[4] Цит. у Златарски стр. 103; у Шишманова стр. 18—19.

---

1) Това тълкувание приема и *Златарски*. Ср. стр. 36 и 37.

2) Прокопий говори за хуни — кутригури и хуни — утигури. Теофанъ, Никифоръ и Конст. Багрянородни говорятъ за българи—унугундури. Ср. Procopios. Hist. arc. Кар. 18, ed. Haury. III. Томъ I стр, 114, Const. Porphyrog. De them. II, 21; Nicephoros. rec. de Boor. Berlin, 1903, стр. 24. Theophanes. ed. de Boor. стр. 356—353; 143; 160. Генеси ed.

Съвременнитѣ историци доказватъ, че различнитѣ родове или отдѣления на българското племе въ сев. Кавказъ сж образували отначало единъ общъ съюзъ или племенна организация. Споредъ Фехеръ, основното прабългарско племе, което после се е разчленило на различни родове, били унугуритѣ (оногуритѣ). Споредъ Златарски, това сж били утигуритѣ. И двамата историци се схождатъ, обаче, върху това, какво въ срѣдата на V вѣкъ единъ родъ, колѣно или отдѣление на прабългаритѣ, а именно кутригуритѣ, напуснали сев. Кавказъ и преминали къмъ северо-западъ на Азовско море, отъ гдето постепенно сж се разпространили въ областьта между рекитѣ Донъ и Днѣпръ.[1] Митътъ у Прокопия и Иордана, който говори за това раздѣление и изселване, освѣтлява доста ясно и причинитѣ за отиването на кутригуритѣ къмъ западъ и за образуването по-нататъкъ на една самостойна обществена организация: това сж били стопанскитѣ нужди на увеличеното население у прабълга-

---

Bonn. I, 28, Agathias. Historia Graeciae min. ed. Dindorf, V, 11—25; томъ II. стр. 365; 391 и сл. Ето какво казва, напримеръ, Агати за прабългаритѣ, писалъ въ VI вѣкъ: „Хунскиятъ народъ въ старо време живѣеше до Азовско море къмъ изтокъ, по. на северъ отъ р. Танаисъ (Донъ) и, подобно на много други варварски народи, по-рано той живѣеше въ Азия по планината Имау (Алтай). Всички тѣзи народи се наричаха общо скити и хуни, а частно — *споредъ рода* — котригури, утригури, други — ултизури, а други — буругунди (очевидно извратеното общо-племенно име „бургаре“ на Захари Реторъ), други пъкъ другояче се наричаха — споредъ отечеството и обичаитѣ“. Priskos. Excerpta de legat. ed. de Boor. Berlin, 1903 стр. 586, 588, Menandros. Excerpta ed. de Boor. стр. 443, 170 и сл. II томъ стр. 62. 196 и сл. Procopios ed. Haury. B. Pers. томъ I, стр. 46, 57; 215—216; 285; 290—292; B. Got. IV, томъ II, стр. 496 и сл. 503: 358; 561; 501—507; 580—585; 353—359; Jordanes, Getica ed. Mommsen, cap. 5, 58. Ето какви сведѣния дава Иорданъ въ срѣдата на VI вѣкъ за мѣстоживѣлищата на българитѣ-кутригури: „Отвъдъ агазиритѣ, пакъ надъ Черно море, се простиратъ селищата на българитѣ, които сж се прочули поради злинитѣ, що ни нанесоха заради нашитѣ грѣхове. Отъ тукъ тѣзи *хуни* (сир. българитѣ, агазиритѣ и др. хунски племена), като силни и многобройни, разпространиха въ две части яростьта си върху (околнитѣ) народи.“ Ср. къмъ тѣзи изявления на византийскитѣ и латински писатели върху прабългаритѣ и отдѣлъ 3. часть 1, въ тази глава, гдето детайлно сж съпоставени известията на тѣзи писатели, свидѣтелствуващи за произхода на прабългаритѣ.

[1] Златарски. История 1918. стр. 39; Fehér, стр. 29—34.

ритѣ, което търсѣло нови мѣста за ловъ и чергаруване и се разширявало постепенно къмъ периферията, — едно движение, характерно за всички чергарски народи, занимаващи се още само съ добивателна дейность въ форма на екстензивно скотовъдство и ловъ, изискващи винаги една голѣма и постоянно увеличаваща се територия за прехраната на сравнително малъкъ брой хора.

Отъ втората половина на V вѣкъ и презъ първата половина на VI-ия кутригуритѣ, засилени при туй значително отъ своитѣ сънародници — Атиловитѣ хуни, пръснати следъ смъртьта на Атила къмъ изтокъ въ южно-русkитѣ степи, образуватъ една нова самостойна и силна българо-кутригурска примитивна държавна организация въ областьта между рекитѣ Донъ и Днѣпръ, начело съ особенъ владетель — ханъ. Това е била Βουλγαρία μαῦρα или черна (малка) България на византийскитѣ писатели отъ VII, VIII и IX вѣкъ, въ противоположность на Βουλγαρία Παλαία — бѣла или голѣма България, праотечеството на българитѣ на северния Кавказъ между Каспийско и Черно морета. Черна България се споменува у византийскитѣ писатели и още у рускитѣ лѣтописци дори въ X вѣкъ, следъ което този клонъ отъ прабългаритѣ изчезва между хазаритѣ, половцитѣ и печенѣгитѣ, заели тази область.

Презъ последнята четвъртъ на V вѣкъ и първата половина на VI-я българитѣ-кутригури, известни у латинскитѣ писатели отъ онова време Еннодий и Касиодоръ подъ общото име „българи", периодически нападатъ византийската империя, като минаватъ бързо съ своитѣ издържливи коне голѣмитѣ пространства отъ Азовското море до околноститѣ на Цариградъ, разрушаватъ села и градове и плячкосватъ византийското население. Въ края на краищата византийската империя била принудена дори да имъ плаща данъкъ, а после да сключи съюзъ противъ тѣхъ съ тѣхнитѣ съплеменници утигуритѣ. Благодарение на винаги изкусната и хитра византийска политика, двата клона на прабългаритѣ — утигури и кутригури — къмъ срѣдата на VI вѣкъ постоянно воюватъ помежду си и взаимно се унищожаватъ, подбудени отъ щедритѣ подаръци и други облаги, които византийската дипломация правѣла ту на еднитѣ, ту на другитѣ.¹)

---

¹) Ср. *Златарски*, стр. 45—71; *Fehér* стр. 31 и сл., 75 и сл. *Marquart.* Streifzüge, стр. 503.

Презъ втората половина на VI вѣкъ прабългаритѣ въ сев. Кавказъ и западниятъ имъ клонъ — кутригуритѣ преживѣватъ сждбоносни промѣни, които оказватъ решаваще влияние върху тѣхната по-нататъшна сждба. Около срѣдата на VI вѣкъ въ централна Азия почналъ да се издига единъ народъ, сжщо тъй отъ тюрко-монголски произходъ, ако се сжди по езика, нравитѣ и културата му, който китайцитѣ наричали *Ту-куе*, известенъ у византийцитѣ подъ името *тюрки* (Τοῦρκοι). Тюркитѣ принадлежали къмъ урало-алтайскитѣ народности на туранската раса[1] и отъ днешната Бухара и Туркестанъ,— седалището на върховния имъ хаганъ, тѣ бързо разпространили властьта си въ всички посоки: въ едно твърде кжсо време тѣ подчинили аваритѣ, отъ сжщата народность, а следъ това племето *Огоръ—Уйгуритѣ*, по-рано най-силно поради своята многобройность и добра военна организация. Въ срѣдата на VI вѣкъ Уйгуритѣ се отмѣтватъ отъ турцитѣ и отиватъ на западъ, като къмъ 560 г. подъ името авари (псевдоавари) нападатъ въ сев. Кавказъ българитѣ-утигури и следъ кжса борба ги покоряватъ. Скоро следъ това тѣ по сжщия начинъ подчиняватъ и кутригуритѣ, което стана отчасти доброволно, като последнитѣ виждали въ аваритѣ нови съюзници противъ своитѣ заклети врагове утигури. Личи си, че лесното покоряване на двата клона прабългари отъ аваритѣ стана тъкмо поради тѣхнитѣ дълги междуособици и взаимно отслабване. Въ 60-тѣ години на VI вѣкъ аварскиятъ хаганъ иска вече отъ императора Юстиниана да му се плати данъка, плащанъ по-рано на кутригуритѣ и утигуритѣ, тъй като тѣ станали вече негови поданици. Той праща кутригуритѣ, като подвластни нему войници, въ походъ къмъ Далмация. Въ 60—70-тѣ години на VI вѣкъ прабългаритѣ на сев. Кавказъ сполѣтява новъ тежъкъ ударъ. Властьта на аваритѣ бива тукъ за нѣколко време измѣстена отъ властьта на новитѣ пришелци тюркитѣ, които около 570 г. при турския хаганъ Силзивулъ успѣватъ да завоювотъ цѣлата областъ между Азовско море, Донъ, Волга и Кавказъ.[1]) Тѣзи две доста разорителни и сурови нашествия на аваритѣ и после на тюркитѣ, и то въ единъ твърде кѫсъ срокъ, нападнали двата клона на прабългаритѣ, предизвикали преди всичко едно изселване на много прабългарски орди отъ отечеството имъ. Тази часть отъ историята на прабългаритѣ е и до сега най-малко освѣтена и отъ съвременитѣ историци, а между туй раздѣлянето и изселването на прабългаритѣ отъ отечеството имъ въ сев. Кавказъ и отъ областьта между рекитѣ Донъ и Днепъръ, оказа решаваще влияние върху по-нататъшната сѫдба на прабългарското племе. То е могло да се запази и да продължава своята историческа роля като племенно-народенъ комплексъ само благодарение на изселването въ други далечни страни — една часть въ областьта на Волга и Кама, друга въ Бесарабия. Изселилитѣ се въ други страни прабългарски орди сѫ загинали между чуждитѣ народи. Сѫщата сѫдба сполѣтѣла най-сетне и прабългаритѣ, останали въ отечеството си, смѣсили се окончателно съ новитѣ завоеватели— аваритѣ, тюркитѣ и после хазаритѣ. Отъ друга страна тѣзи изселвания на прабългаритѣ, станали въ края на VI вѣкъ и къмъ края на VII, ако ги преценимъ отъ гледището на историческитѣ данни и ги съпоставимъ едно съ друго, окончателно ни изясняватъ митологичния характеръ на прочутото предание у Никифора и Теофана — за петьтѣхъ синове на Кубрата, които следъ семейна караница изведнажъ сѫ се изселили отъ отечеството си и сѫ се пръснали въ далечни страни и къмъ чужди народи, както гласи преданието.

---

[1] Споредъ тѣхното име антропологията нарича всички азиатски народности принадлежащи къмъ туранската раса (тюрко-монголската). Всички срѣдно-азиатски народности отъ монголската раса — тюрки (въ тѣсенъ смисълъ), авари, хазари, булгари, киргизи, кумани (половци), народноститѣ влизали въ старо-хунския конгломератъ презъ III и IV вѣкъ, по-сетнешнитѣ татари отъ XIII и XIV вѣкове, наистина иматъ общъ антропологиченъ типъ и сж били близко-родствени едни на други въ културно и психологично отношение, сир. представляваха различни клонове отъ една раса, наречена общо тюрко-монголската или туранската.

Работата е тамъ, че ефекта отъ нападенията на аваритѣ, тюркитѣ въ срѣдата и къмъ края на VI вѣкъ и после на хазаритѣ въ половината на VII вѣкъ (665—670) върху прабългаритѣ е билъ сѫщиятъ, както и на хунитѣ. нападнали около 375 г. вестготитѣ и остготитѣ, както и други народи. Съ това последнитѣ бѣха тласнати на западъ и почна великото преселване на народитѣ; сжщото стана и съ прабългарскитѣ родове-орди отъ 560—600 г. и после отъ 660—670 презъ време на аварското, тюркското и после хазарското нашествие. Еднитѣ (угури) тръгнали къмъ Волга и Кама и основали тукъ бждащето могжщо Волжско-Камско царство, просжществувало седемь вѣка, макаръ и да били отначало на новитѣ си мѣста временно подчинени отъ тюркския хаганъ Силзивулъ.[1]) Другитѣ тръгнали въ Панония и засѣднали тамъ, покорени после отъ аваритѣ или пъкъ доброволно подчинили се на тѣхъ. Трети отишли дори въ Италия, а четвърти, въ лицето на Аспаруха — князъ на българитѣ-уногундури, отидоха въ Бесарабия, вѣроятно около 665 г., презъ време на хазарското нашествие. Петитѣ пъкъ останали на мѣстото си и после изчезнали въ масата на побѣдителитѣ.

---

[1]) Ср. *Златарски*, стр. 72—84; *Fehèr*, стр. 32 и сл. *Marquart*. Streifzüge, стр. 505.

Italie

Наистина, Маркуартъ посочва, че ордата на прабългаритѣ въ Панония (Унгария), която споредъ мита за Кубратовитѣ синове ужъ е била предводителствувана отъ анонимния четвърти синъ на Кубрата, фактически се е заселила тамъ още презъ 568 г., сир, тъкмо презъ време на аварското нашествие върху прабългаритѣ, или въ всѣки случай веднага следъ него. Още въ края на VI вѣкъ се срещатъ български отдѣления въ аварскитѣ войски, както българитѣ участвуватъ и въ войната на аваритѣ противъ имп. Ираклия.[2]) Fredegarius, франкскиятъ писатель, тоже съобщава за българитѣ въ Панония още въ първата половина на VII вѣкъ, около 630 г., и то въ такъвъ значителенъ брой, че тѣ правятъ възстание противъ аварската власть тукъ и следъ несполука се изселватъ 9000 семейства на брой къмъ франкитѣ и после къмъ вендитѣ. Остатъцитѣ отъ тѣхъ, останали следъ баварското клане, достигатъ дори, на чело съ Алцекъ, Италия и се заселватъ тукъ презъ 663—668 г., образувайки малка българска колония близо до Равена.[3]) Сжщо така българската орда, предводителствувана ужъ отъ анонимния „пети“ синъ на Кубрата, която била отишла въ Италия, споредъ Павла Диакона, се появява фактически тамъ още въ 568 г., когато дойдоха тукъ начело съ Албоина различни чужди народности и между тѣхъ гепиди, българи и други.[1]) Сиречъ и тукъ се посочва една година, въ която подъ давлението на аварското нашествие, друга една прабългарска орда се е преселила въ Панония. Подобни преселващи се отъ аварското нашествие орди даде и кутригурския клонъ на прабългаритѣ. Въ периода 560—570 известна часть отъ кутригуритѣ е напуснала живѣлищата си въ областьта между Донъ и Днѣпръ и отишла въ Бесарабия,[2]) което косвено се подтвърждава и отъ сведенията на византийскитѣ писатели за ордата на Аспаруха, която преди да премине Дунава ужъ продължително време[3]) е била настанена въ областьта между Дунава и Днестръ, като византийскитѣ писатели смѣсватъ тукъ очевидно по-раншнитѣ преселници въ Бесарабия съ ордата на Аспаруха, дошла тамъ много покѫсно. Презъ време пъкъ на тюркското нашедствие въ юго-източна Европа и нападението имъ на прабългаритѣ (565—570), сѫщо тъй, споредъ свидѣтелството на Теофилактъ Симоката, една голѣма българска орда, съставена отъ коцагири (кутригури), тарниахъ и забендеръ на брой около 10,000 души, напуснала живѣлищата си на изтокъ отъ Азовско море, бѣгайки предъ тюркитѣ и постѫпи на служба при аварския хаганъ въ Панония.[4])

---

[1]) *Marquart*. стр. 505.

[2]) *Fehér*, стр. 37.

[3]) Ср. *Fehér*, стр. 35 и сл. (споредъ Павла Диакона).

Въ първата половина на VII вѣкъ източния клонъ отъ прабългаритѣ окончателно се освобождава отъ тюркското владичество на чело съ Кубрата — владѣтель на ордата уногундури, встѫпилъ въ съюзъ съ византийския императоръ Ираклий противъ тюркитѣ и царувалъ вѣроятно въ периодъ отъ 605—665 г. Властьта на тюркския каганъ въ подчиненитѣ му области е била вече значително отслабнала поради постоянни междуособици и възстанията на подчиненитѣ нему ханове и западно-тюркската държава фактически престанала да сѫществува като едно цѣло. Несъмнено е, че ордата уногундури, начело на която се намираше Кубратъ, е играела първенствуваща роля между другитѣ български родове на сев. Кавказъ и, изглежда, ги е обединила въ една могжща държавна организация, при което личностьта на Кубрата несъмнено изигра много важна роля. Той успѣлъ да обедини подъ своето владичество и западния клонъ на прабългаритѣ — кутригуритѣ, следъ като ги освободи отъ властьта на аваритѣ, като създаде по такъвъ начинъ една нова могжща прабългарска държава къмъ срѣдата на VII вѣкъ, която се е простирала отъ Кавказъ до устието на Днѣпръ, сир. въ областьта на Черно и Азовско море и въ басейнитѣ на рѣкитѣ Кубань, Донъ и Днѣпръ. („Η *παλαία-μεγάλη Βουλγαρία*“ на византийскитѣ писатели). Що се касае до господствуващето въ този държавенъ съюзъ племе Уногундури то тѣ сж, споредъ сполучливитѣ доказателства на Златарски и Фехера, потомци на единъ клонъ отъ прабългаритѣ въ VI вѣкъ, намиращъ се въ списъка на Захария Реторъ подъ името Уногури.[1]) Наистина, по тюркски множественото число отъ думата Уногуръ е Уногурдоръ („Уногундуръ“), което ще рече, че Уногундуритѣ сж потомци на Уногуритѣ. Както, напримеръ, славянитѣ би нарекли Славейковци потомцитѣ на рода Славейковъ или пъкъ Иовановичи потомцитѣ на рода Иованъ.

---

[1]) *Fehér*, стр. 36.

[2]) Fehér. стр. 46 и 79; Златарски стр. 75.

[3]) около сто години.

[4]) *Marquart*, стр. 505; Златарски стр. 80.

Въ втората половина на VII вѣкъ прабългаритѣ бѣха сполѣтѣни отъ ново нашедствие на много по-силнитѣ отъ тѣхъ хазари.[2]) Както всички голѣми държавни образувания на срѣдно-азиатскитѣ монголски народи-чергари, било то хуни, авари, тюрки, тунгузи, така и Кубратовата голѣма държава се е крепѣла главно върху личностьта на нейния гениаленъ и силенъ владѣтель. Следъ смъртьта на Кубрата, последвала вѣроятно около 665—670 г., „великата бѣла България“ пакъ отслабна, както и хунската държава следъ смъртьта на Атила, и тя стана лесно плячка на хазаритѣ. Не подлежи на никакво съмнение и това трѣбва да се установи тукъ изрично, че Аспарухъ, синъ на Кубрата (такъвъ той се явява и споредъ арменския географъ Анани Ширакаци, писалъ въ края на VII вѣкъ, както и споредъ византийскитѣ писатели Никифоръ и Теофанъ), на чело съ господствуващата орда уногундури именно презъ времето и подъ влиянието на хазарското нашедствие е напусналъ отечеството си и е дошълъ въ Бесарабия къмъ Дунава, сир. въ земитѣ, гдето сѫ живѣли вече съплеменици-българи отъ края на VI вѣкъ (ср. горе стр. 22). Наистина, Ширакаци казва изрично на това мѣсто, гдето описва различни български племена, живѣещи въ северния Кавказъ и по на западъ (между които споменува и Уногундури, на развалена арменска традиция „Огхондор-булгаръ“): „и отъ Хипийската планина (на друго мѣсто наречена отъ него българска планина) *побѣгна* синътъ на Худбадра“. А на трето едно мѣсто въ своята география, кѫдето описва областьта на Тракия, той казва следното: „Въ Тракия има две планини и рѣки, отъ които едната — Дунавъ, като се дѣли на шесть рѫкава, образува езеро и островъ, нареченъ Пюки. На тоя островъ живѣе Аспар-хрукъ, синътъ на Хубраата, *който побѣгна предъ хазаритѣ* отъ българската планина и прогони аваритѣ на западъ. Той се посели на това мѣсто.“ Въ известното писмо на хазарския хаганъ Иосифъ до испанския равинъ, — министръ при двора на арабския халифъ въ Кордова,— Рабби-Хиздай, написано въ X вѣкъ, сѫщо тъй се казва че, когато българитѣ-уногундури напуснали земята си и побѣгнали, хазаритѣ ги преследвали, докато ги отблъснали къмъ рѣката Дунавъ.[1] Забележително е, че и въ самото предание на Никифора и Теофана за петьтѣхъ синове на Кубрата, напущането отъ българскитѣ орди на отечеството имъ се поставя тоже въ връзка съ хазарското нашедствие, като се казва: „Когато по тоя начинъ държавата на Кубрата се е раздѣлила на петь части и синоветѣ му се разпръснали, голѣмиятъ хазарски народъ потеглилъ отъ Верзилия — най-вѫтрешната страна на Сарматия, завладѣлъ цѣлата отвѫдна страна до Черно море и като направилъ първия синъ на Кубрата Батъ-Баяна, князъ на България, свой поданикъ, принуждава го до сега да му плаща данъкъ“, като тукъ причината на едно явление въ живота на прабългаритѣ отъ втората половина на VII вѣкъ е смѣсена съ неговото последствие.

---

[1]) Ср. Златарски, стр. 84—96; *Fehér*, стр. 37—44, 46.

[1]) *Fehér*. стр. 82; *Златарски* стр. 113.

---

[1] Гл. текста на Анания Ширакаци и на писмото на хагана Иосифа цитирани у Златарски стр. 103; 127, 109—110.

И тъй, разселването на прабългаритѣ отъ отечеството имъ въ северния Кавказъ въ различни страни, най-напредъ въ областьта между Донъ и Днѣпръ и по-после далечъ отъ отечеството имъ, на северъ — къмъ Волга и Кама, на западъ — къмъ Панония и Италия и на юго-западъ — къмъ Бесарабия и Дунава, съвсемъ не е станало, както гласи преданието на Никифора и Теофана, при петьтѣхъ синове на Кубрата съ явно митологиченъ характеръ, що се касае до първия, втория, четвъртия и петия синъ, а много по-рано и се е разтегнало съ цѣли три столѣтия. Българскитѣ орди сѫ се преселили въ нови мѣста още въ срѣдата на V вѣкъ между Донъ и Днѣпръ, после въ края на VI вѣкъ къмъ Волга и Кама, въ Панония и Италия, както и въ Бесарабия, подъ натиска на аварското и после тюркското нашествие. Въ края пъкъ на VII вѣкъ по сѫщия начинъ хазарското нашествие накарва гордитѣ и свободолюбиви Уногундури, на чело съ Аспаруха, да напуснатъ роднитѣ си мѣста и да отидатъ въ Бесарабия, къмъ устието на Дунава. Митологичниятъ характеръ на цѣлото предание за Кубратовитѣ синове става особено ясно отъ гледището на историческата критика, предвидъ на тия исторически данни, съ които ние днесъ разполагаме, и то отъ следнитѣ съображения: споредъ преданието, „Котрагъ“, вториятъ синъ на Кубрата, „като преминалъ Донъ, се е поселилъ срѣщу първия — Батъ-Баянъ, останалъ на мѣстото си“. Обаче, ние знаемъ, че „Котраги“, сиречъ кутригуритѣ,[1]) много по-рано сѫ се отдѣлили отъ своитѣ „братя“ на сев. Кавказъ и сѫ се поселили действително „срѣщу тѣхъ“ на северо-западъ отъ Азовско море, което стана, споредъ Прокопи, още къмъ срѣдата на V вѣкъ. Сѫщо така въ Панония и въ Италия българитѣ дойдоха и сѫ се намирали дълго време много по-рано отъ Кубратовото време, както е посочено по-горе. И най-сетне, мотивитѣ за напускането на Аспаруха на отечеството му сѫ напълно ясно посочени отъ Ширакаци. Тъй щото цѣлото предание за семейната кавга между синоветѣ на Кубрата, раздѣлянето и разотиването имъ по далечни страни между чужди народи се изяснява като единъ типиченъ митъ. Наивностьта му се изяснява и отъ това съображение, че една караница между синоветѣ на единъ владетель би могла да ги накара най-много да раздѣлятъ бащиното си владение и да образуватъ отдѣлни политически организации, но не и да оставятъ всичко въ полза на единия си братъ и да отидатъ въ далечни чужди страни немили-недраги. Цѣлото предание носи, прочее, сжщо такъвъ митологиченъ характеръ, както и унгарския митъ за царя-великана Немрота и неговитѣ синове Хуноръ и Могоръ, отишли на ловъ и намѣрили тамъ хубавитѣ дъщери на аланския князъ Дула, оженили се за тѣхъ — и отъ тѣзи бракове сж произлѣзли всички хуни и маджари (магиари).[1] Сжщиятъ характеръ носи и прабългарската приказка, предадена у Приска, Прокопия и Иордана за прабългарскии князъ, ималъ два сина: Утигуръ и Кутригуръ, които сж отишли на ловъ, гонили една сърна, намѣрили нови и хубави мѣста за живѣене, следъ което Кутригуръ се е отдѣлилъ отъ брата си Утигуръ и преминалъ за живѣене на западъ отъ голѣмото Меотийско блато[1]). Явно е, че и въ тоя митъ е предадено въ персонифицирани форми преселването на прабългарското племе кутригури отъ сев. Кавказъ на западъ отъ Азовското море, станало въ средата на V вѣкъ. Както доказа съ успѣхъ психоаналитичното учение, въ митологията обикновено: 1. *се сгъстяватъ* въ единъ исторически моментъ нѣколко последователни разновременни и раздѣлни исторически събития (въ дадения случай въ мита за разселването на синоветѣ на Кубрата се сгъстяватъ преселванията на прабългаритѣ въ течение на цѣли три столѣтия). 2. Въ митологията винаги *се персонифициратъ* историческитѣ събития (персонифицирането на изселващитѣ се отъ сев. Кавказъ прабългарски племена съ „синоветѣ“ на Кубрата). Личностьта на Кубрата, този херой въ народната фантазия на прабългаритѣ, освободилъ прабългарската земя отъ властьта на аваритѣ и тюркитѣ и основалъ велика България, изкусно се преплита въ митологията съ националнитѣ нещастия, сполетѣли прабългаритѣ отъ нашествието на чуждитѣ народи. Докато е живъ Кубратъ,

---

[1]) Златарски посочва, че кутригуритѣ между Донъ и Днѣпръ презъ VII вѣкъ при императора Ираклий (610—641) сѫ били известни у византийцитѣ подъ името „Котраги“, стр. 91, 89.

---

[1]) Ср. *Fehér*. стр. 14.

[1]) *Procopius* B. G. ed. Haury, томъ II. стр. 501—507.

— всичко върви добре. Но ето той умира, синоветѣ му не послушали неговия завѣтъ за нераздѣлянето, символизиранъ въ легендата съ пръчкитѣ, пръскатъ се въ различни посоки, нахлуватъ хазаритѣ и лесно завладѣватъ прабългарското отечество. Първиятъ митъ за Утигура и Кутригура — синоветѣ на нѣкой си прабългарски царь, добре отразява въ персонифицирани форми раздѣлянето на прабългаритѣ на двата клона: западенъ и източенъ въ срѣдата на V вѣкъ. Когато пъкъ прабългаритѣ, поради чуждитѣ нашествия и последвалитѣ разселвания, образували въ края на VII вѣкъ цѣли петь клона, новиятъ митъ за 5-тѣхъ синове на Кубрата и тѣхнитѣ сѫдбини отразява пакъ въ сѫщитѣ форми тѣзи събития за разселването и настаняването въ чуждитѣ страни, като имъ дава и едно фантастично-митологично обяснение, взето отъ личния семеенъ животъ, въ смисълъ на семейни раздори и разотиване на синоветѣ, поради което загинва цѣлото отечество. Сѫщиятъ психомеханизмъ на сгѫстяването и персонифицирането характеризира душевнитѣ преживѣвания и на съвремения културенъ човѣкъ въ съня, когато всички ние се връщаме въ първобитно състояние и си съставяме картини за външния свѣтъ по сѫщия начинъ, както и митологията на първобитния човѣкъ.

Въ тази часть на преданието за Аспаруха у Никифора и Теофана, която носи исторически характеръ, се съобщава, че той преминалъ съ своята орда Днѣпръ и Днѣстръ и се спусналъ къмъ устието на Дунава, въ днешната южна Бесарабия. Съвременнитѣ историци посочватъ, че той се е закрепилъ най-напредъ на о. Певки, въ единъ отъ рѫкавитѣ на Дунава и веднага се е окопалъ въ една заградена мѣстность, наричана на прабългарски езикъ „Агѫлъ—Аулъ“ (сегашното кавказко-турско „Аулъ“), която гърцитѣ нарекли Ὄγγλος. Следъ като той преминалъ Дунава съ по-голѣми сили, като се присъединили къмъ него и намиралитѣ се отъ по-рано прабългарски и други хунски маси въ Бесарабия[1]), Аспарухъ разпространи своитѣ владения въ Добруджа и сегашна сев.-източна България и основа тукъ първата българска столица Плиска, около сегашното село Абоба. Оттукъ Аспарухъ извърши завоюването и подчинението на седемьтѣхъ славянски племена, населяващи Мизия. Презъ цѣлия VIII вѣкъ тукъ се е намиралъ Аулъ на прабългаритѣ, — на тази военно-конна орда, конетѣ на която, споредъ свидетелството на араба Алъ-Масуди, постоянно пасѣха на ливадитѣ, готови къмъ военenъ набѣгъ. Този Аулъ е билъ заобиколенъ съ трънenъ стоборъ съ дупки, като дървени прозорци, а при самия стоборъ се намиралъ изкопанъ дълбокъ каналъ, напълненъ съ вода. Плиска продължаваше да бжде центъръ на прабългаритѣ чакъ до 822 г. който центъръ следъ това се пренася въ Преславъ, както това доказва единъ новонамѣренъ надписъ отъ времето на ханъ Омортагъ, направенъ въ негова честь, гдето се казва, че той основа новъ „Аулъ“ въ Тича, сир. въ Преславъ.[1]

---

[1]) Ср. горе стр. 22 и долу **31**. Споредъ насъ, масата на прабългаритѣ преминала съ Аспаруховата орда Дунава и настанила се въ Мизия, съвсемъ не е била толкова незначителна, както иска да докаже тенденциозно Дриновъ. При първото пробно преселване на Аспаруха на о-въ Певки (Ни-

По такъвъ начинъ първата столица на прабългаритѣ, траела около 150 години, е представяла тѣхниятъ държавно-културенъ центъръ, когато тѣ образували още една народна група, съвършено раздѣлна по своя битъ отъ останалото славянско население. Затова всички археологични разкопки, направени въ околностьта на с. Абоба, даватъ ясна картина както за общата, така особено за стопанската култура на прабългаритѣ въ първитѣ два вѣка отъ образуването на българската държава.

колицелското укрепление — аулъ; ср. Златарски стр. 132), наистина можаха да участвуватъ само малко хора. Следъ като Аспарухъ премина, обаче, Дунава и ималъ вече предъ себе си обширнитѣ полета и ливади на Мизия, къмъ него се присъединили прабългарскитѣ, както и други хунски маси, които обитавали на северъ отъ Дунава отдавна и бѣха дошли въ Бесарабия още при сина на Атила Ирникъ и после въ края на VI вѣкъ отъ областьта на кутригуритѣ. Че хуно-българитѣ въ Мизия въ края на VII и началото на VIII вѣкъ сж били въ голѣмъ брой, доказва бързото подчинение отъ тѣхъ на 7-тѣхъ славянски племена, завоюването на една голѣма територия и подържането на властьта си въ нея, както и успѣшнитѣ войни съ голѣмитѣ византийски войски презъ VII и VIII вѣкъ, което всичко една малобройна орда на Аспаруха и на неговитѣ приемници надали би могла да изнесе.

[1] Ср. *Златарски*, стр. 127—146; Извѣстія русскаго археологическаго института въ Константинополѣ. Томъ X. стр. 3, 6, 7, 15. 553; 546, 547, 550.

митви
расч

3.

Установяването на племенно-расовия произходъ и принадлежность на една народность има основно значение за разбирането на нейната обща и стопанска култура, особено пъкъ за такива народности, които чрезъ преселване сж се отдѣлили отъ своя родово-племененъ комплексъ и сж се заселили далечъ отъ него между чуждитѣ народи, какъвто е случая съ прабългаритѣ. Тѣхниятъ битъ, нрави, общата имъ и стопанска култура, рѣзко отлични отъ тѣзи на другитѣ народности, между които тѣ сж се заселили, могатъ да бждатъ напълно разбрани само ако ги разгледаме като такива, които сж били изобщо типични за всички срѣдноазиатски тюрко-монголски чергарски племена. Отъ това гледище могатъ да се разбератъ напълно и ония черти въ характера на прабългаритѣ и въ бита имъ, които оставатъ неясни и непонятни отъ изучването само на историческитѣ сведения за тѣхъ. Отъ друга пъкъ страна, откжслечнитѣ и недостатъчни често сведения за различнитѣ черти отъ живота на прабългаритѣ се допълватъ и координиратъ изведнажъ въ една обща и стройна система отъ понятия и даватъ една ярка картина за живота и нравитѣ на този народъ, щомъ ние ги поставимъ въ свѣтлината на неговия племенно-расовъ произходъ и ги разберемъ — тѣзи черти — като прояви на такъвъ битъ, на такива нрави и на такава култура, които сж характерни и детайлно известни за цѣлия племенно-расовъ комплексъ, отъ който този народъ е произлѣзълъ.

Измежду най-важнитѣ доказателства за племенно-расовия произходъ и принадлежность на прабългаритѣ се явяватъ историческитѣ извори. За прабългаритѣ пъкъ въ V, VI, VII и VIII вѣкове много сж писали византийскитѣ и латински автори. Единъ общъ прегледъ и сравнение нежду тѣхъ показва изобщо, че тѣ причисляватъ прабългаритѣ къмъ хунска народность и между самитѣ прабългари различаватъ отдѣлни родове и после — племена. Между тѣхъ особено личатъ Утигури или Утургури, Кутригури или Кутургури, Оногури-Уногури, Саругури, Уногундури и още понѣкога и отдѣлно: Ултизури-Улцинзури. Вече това типично окончание на *ури-гури* показва, че тукъ се касае наистина за една и сжща племенна единица съ различни родови разклонения. Сжщо тъй родовитѣ наименувания на прабългаритѣ: Уногури (Хуногури) и Уногундури ясно показватъ въ първата часть на думата произхода си отъ коренната дума „Хун“. Наистина, у единъ отъ най-важнитѣ писатели отъ това време (VI вѣкъ), Прокопий, думитѣ „българинъ“ и „хунъ“ сж идентични, сир. той говори за хуни-утигури, хуни-кутригури и хуни-уногури (ср. горе стр. 16-17 заб. 2). Готскиятъ писатель Иорданъ, живѣлъ въ сжщото време съ Прокопия, като описва сжщитѣ исторически събития, както и той, употребява думата „българи“, кждето Прокопий казва „хуни“.[1] Отъ друга страна тамъ, гдето Прокопий споменува различни хунски племена, като кутригури, утигури и пр., *Генеси* ги познава подъ името „българи“. Но и той на друго едно мѣсто ги нарича опредѣлено „хуни“.[2] Описвайки сжщото историческо събитие, продължательтъ на Теофана идентифицира терминитѣ „хуни“ и „българи“.[3] Сжщо така и *Малала* употрѣбява думата „хуни“ тамъ, гдето Теофанъ и Кедринъ споменуватъ за българитѣ. Теофанъ—Кедринъ наричатъ често българитѣ „хуни“.[3] У Теофана твърде често хуни фигуриратъ наредъ съ българи.[4] Прокопий, който най-точно измежду другитѣ писатели предава и провѣрява събитията на своето време, говори за нападенията на хунитѣ въ византийската империя, докато не научилъ тѣхното племенно име. Тогава той говори вече за хуни—кутригури и хуни—утигури.[5] Сжщо тъй латинскитѣ писатели прилагатъ къмъ хунитѣ—кутригури на Прокопия навсѣкжде наименованието „българи“.[6] У патриарха Никифора хуни и българи се споменуватъ заедно и сж равнозначущи, както у Агатия и Менандра фигуриратъ хуни-кутригури и хуни-утигури.[7] Никифоръ нарича Кубрата „князъ на уногундуритѣ“, както и споредъ Константинъ Багрянородни българитѣ на Аспаруха се наричали така само следъ преминаването имъ въ Мизия, а пъкъ по-рано се наричали сѫщо тъй уногундури. Сѫщиятъ употрѣбява думитѣ „българи“ и „хуни“ като синоними.[1]) Теофилактъ Симоката произвежда българскитѣ племена: савири, уногури, тарниахъ, коцагири (кутригури) и завендеръ отъ вѫтрешно-азиатскитѣ хуни.[2]) Отъ друга страна въ географския списъкъ у Захария Реторъ, съставенъ споредъ такива авторитети като Прискъ, Прокопи и Земархъ, прабългарскитѣ колѣна (родове) на сев. Кавказъ и около Азовско море се изброяватъ въ една страна, която изрично се нарича като такава, кѫдето живѣятъ хунскитѣ народности. Сѫщото казва нѣколко пѫти изрично самия Прокопи.[3]) Сѫщо така и Анани Ширакаци — арменски географъ, въ сѫщата область, гдето списъка на Захария Реторъ и Прокопи помѣстватъ хунски народности, помѣства различни отдѣления на прабългаритѣ (Огхондоръ-булгаръ, Чдаръ-болкаръ, Кочо-блкаръ и пр.), живѣещи по течението на различни реки. Най-сетне съвременнитѣ историци Marquart и Bury доказватъ, че въ тъй наречения именъ списъкъ на българскитѣ царе — втория царь Ирникъ фонетически и хронологически съвпада съ Ерник (Ηρναχ), Атиловия синъ, който споредъ Иордана, следъ смъртьта на Атила и разпадането на неговата държава, се е заселилъ съ часть отъ хунитѣ между Дунавъ и Днѣстръ въ Бесарабия и по на северо-изтокъ къмъ Днѣпръ, граничайки съ българитѣ-кутригури, които заедно съ атиловитѣ хуни къмъ края на V вѣкъ образуватъ една държавна организация. (ср. горе стр. 18).

---

[1] Ср. *Jordanes*. Getica. Cap. 5 и 58.

[2] *Генеси*. ed. Bonn. I, 28.

[3] Contin. Theophanis. ibidem. p. 19—20; *Malalas*. ibidem. p. 437 и сл. 451. сравни съ Теофана p. 184 и сл. и съ Кедринъ. I. p. 371 и сл.

[4] *Theophanes*. ed. Boor. p. 160, 275.

[5] Hist. arc. ed. Haury. 1 томъ, стр. 114; ср. и горе на стр. 16. заб. 2 — цит. текстове.

[6] Еннодий, Кассиодоръ, Комисъ Марцелинъ.

[7] Nicephoros. ed. de Boor. p. 33 и 69. *Agathias*, ed. Dindorf, Hist. Graec. V. 17; *Menandros*, Excerpta de legat. fragm. 6, 27, 28. ed. de Boor. стр. 62; 195 и сл., 443,

Отъ всички тия съпоставки на разнородни и многобройни исторически извори става несъмнено, че прабългаритѣ сѫ били действително отъ хунска народность, която дошла въ Европа отъ срѣдна Азия въ първата половина на IV вѣкъ следъ Христа, образувайки едно чергарско, скотовѫдческо и твърде воинствено племе въ голѣмата хунска маса.

---

[1]) Const. Porphyrogeneta. De themat. II 21; De Cerem. II, 52. Nicephoros. ed. Boor. p. 24.

[2]) Teophil. Simoc. VII, 8, ed. Bonn.

[3]) Prokopios. ed. Haury. B. P. I, 10, 6, 12, 7; II, 15, 2; 28. 22 B. G. IV, 3; 5, 27.

На втори редъ като доказателства за произхода и расовата принадлежность на прабългаритѣ идатъ *езиковнитѣ* доказателства, които ни показватъ, че самитѣ хуни принадлежатъ къмъ групата на срѣдно-азиатскитѣ тюрко (татарско) — монголски народи. Така, грамаденъ брой отъ прабългарскитѣ думи, които сѫ дошли до насъ, сѫ съвсемъ очевидно отъ тюркски и монголски произходъ, що се касае до коренитѣ имъ, както ще видимъ по-нататъкъ:

1. *Авитохолъ* — митологиченъ прабългарски князъ (ханъ) въ именния списъкъ; отъ тюркското аба (баща) и тохол (синъ) = „бащино дете“ — едно типично митично означение, както и други подобни въ по-старата тюркска генеалогия.

? 2. *Аспарухъ* — отъ турско аз-барухъ = беденъ, малко имане, сир. беденъ князъ (прекоръ).

3. *Алоботуръ* (титла) — произхожда отъ тюркско = ала или алугъ = великъ; за монголо-тюркското „багатуръ“ вижъ долу.

4. *Алмушъ* — прабългарски ханъ въ волжска България според Ибнъ-Фодланъ; отъ татарско аламиш, улумуш = великъ, възвишенъ; отъ татарския глаголъ улумак = раста, отивамъ на високо.

? 5. *Алцикъ* (име на единъ прабългарски вождъ въ Италия въ VII вѣкъ, споредъ Фредегария). Отъ турско алчик = уморенъ, останалъ назадъ (N. B. точно отговаря на положението на Алцика споредъ историческия разказъ).

6. *Аулъ* — сегашно осетинско-турско (черкезко) аулъ, у прабългаритѣ значело заградено, укрепено мѣсто (въ надписитѣ, открити въ с. Абоба; ср. и агѫл, аул на Аспаруха).

7. *Баща* — ср. куманско ата, турско бàбà, значи отецъ.

8. *Багатуръ* = юнакъ, герой, въ сегашнитѣ турски наречия батуръ (маджарски: баторъ); по монголски — боготуръ, багатуръ = юнакъ.

9. *Батъ-Баянъ* (прабългарско собствено име)[1] отъ тюркско бату = силенъ, великъ, високъ и бай, монголско баянъ = богатъ, богатство. Батъ-Баянъ = голѣмъ богаташъ.

---

[1] Знае се, че всички лични, собствени имена на хората у примитивно-първобитнитѣ народи сѫ произлѣзли отъ прекоритѣ.

10. *Безмеръ* (собств. име) — отъ тюркско безме-мек = ненакиченъ, неукрасенъ.

11. *Багаинъ* — старобългарска държавна титла; отъ тюркско багъ = борецъ, полководецъ; суфиксътъ „аинъ" се среща и въ името на единъ прабългарски родъ Угаинъ. Багаинъ повидимому е било името на нѣкое висше аристократично съсловие съ воененъ характеръ.

12. *Боила*, боили (прабългарски дворяни, владетелни родове). Отъ турско болу, болъ = много, пълно, пространно, могѫщъ + äр, јер, ир = мѫжъ, сила. Сравни турското бойлу = високъ, болья = възвишавамъ се, стигамъ на високо. Отъ тамъ произлезе и славянското боляръ и бояръ.

13. *Балгицесъ.* Споредъ византийскитѣ писатели, име на единъ български архонтъ; отъ турско балгитчи=въорѫженъ съ балга.

14. *Батбай.* Отъ турско бату-бай = високъ князъ.

15. *Болутаваръ* (прабългарско име, споредъ Ибнъ-Фодлана у единъ князъ на волжскитѣ българи). Отъ старо-тюркското болу = богато и таваръ = скотъ, имотъ, съкровище.

16. *Богорисъ* (името на българския царь преди кръщението). Отъ монголското богори = мѫжко, самецъ; дълго време е било възлюбено име у турцитѣ; Богор-ханъ и Богра-ханъ бѣха имена на уйгурски ханове въ Туркестанъ.

17. *Вокилъ или Укилъ* (име на единъ български царственъ родъ); ср. татарското укъл = незаконенъ, непринадлеженъ (въ смисълъ на по-рано господствуващата Дулондска партия или династия).

18. *Горалемъ* предикатъ на Савина отъ рода Укилъ; ср. турското гöрюлмäк = гърмя.

19. *Гора* — въ смисълъ на славянското „лѣсъ". Куманско-турско орманъ.

20. *Гостунъ* (прабългарски царь). Ср. татарско-черəмиско костан = смѣлъ и турско кÿстÿх = силенъ.

21. *Дуло* (прабългарски и старо-български царски родъ). Отъ тюркско долукъ, доло; ново-турско толукъ, долу=пъленъ, силенъ.

22. *Дукумъ.* Отъ турско тукумъ — конски хамути и др. уреди, състоящи отъ нѣколко части.

23. *Ицбоклиа* — старобългарско лично име — отъ турско ичбокли = вѫтрешно нечистъ; подобни имена се срещатъ още у сегашнитѣ туркомани, като Бокли, Сичмас (qui non cacat).

24. *Ирникъ.* (име на прабългарски князъ, споредъ именика). Отъ хунското лично име Ирнакъ = значи по тюркски — юнакъ, младъ мѫжъ.

25. *Ирханъ*—(прабългарско лично име; среща се сега у номадскитѣ турски племена); означава—князъ, важенъ мѫжъ.

26. *Каленсуве* (шапка у волжскитѣ българи, направена отъ кожа съ козина) — отъ татарско (сегашно самоедско — юрацко) савуа, саува; ср. още маджарско süveg = шапка и турско каленъ. калѫнъ = дебелъ, плътенъ, власатъ.

27. *Калутарханъ* (прабългарски и български владетеленъ титулъ, военна или административна степень) отъ тюркско калагу = разследвачъ и тарханъ = болярь; у татаритѣ „калга“ значи висшъ; калга-тарханъ означавало значи изобщо вишъ бояринъ.

28. *Колабуръ* (прабългарска титла и военень чинъ); отъ турско колабур, колобур = пѫтепоказалецъ.

29. *Карахазаръ.* Прабългарско лично име; отъ тюркско кара = черъ и племеното име: хазаръ.

30. *Котрагъ.* Прабългарско лично име. Значи по тюркски: честитъ, блаженъ, отъ глагола котуръ (куторъ) съ суфикса ак = преуспѣвамъ.

31. *Крумъ* — името е гласѣло, очевидно, Корум или Курум, защото въ турскитѣ урало-алтайски езици две съгласни въ начална сричка не сѫществуватъ; името произлиза отъ тюркската дума „корум“ = защита, владичество; ср. и ново-турско корум, курума = владичество, управление.

32. *Куртъ* (лично име), значи по турски вълкъ.

33. *Канартикинъ* — висока сѫдебна длъжность у езическитѣ българи. Отъ турското канамак = окървавенъ и текинъ = храбъръ. Бѣше и почетна титла на много юнаци, напр. гур-текин, кара-текин. Специално турското „канар“ значело: който пролива кръвь и текин = юнакъ; сир. думата означавала — палачъ, сѫдия осѫждащъ на смърть.

34. *Кардамъ* (български царь). отъ турско: кардамишъ и кара-дамъ = черна кѫща или черно здание; „дам“ значело първоначално: нещо трайно, твърдо.

35. *Кормисошъ* (курмис) (сѫщо); отъ турско курмишъ = настоятель, приготвитель, лѫкообтегачъ (като се изпусне гръцкото окончание „ос“).

36. *Кубратъ* — отъ турско Куверат, Корат = свѣтлочервенъ конь съ жълти петна.

37. *Кутургури* (прабългарско племе). Отъ турско: кутургур = личенъ, знаменитъ.

38. *Куче*. Ср. вотяцко (татарско) куча, кучка = собака, Hund.

39. *Кѫща*. Турско кѫщау (у киргизитѣ). вотяцко: кѫшет (палатка).

40. *Либертемъ* (прабългарски военачалникъ): Тюркско-Уйгурско Ертем = добродетель.

41. *Маготинъ* (собствено име), отъ тюркско-уйгурско магу, магутмакъ=височина, величина. Ново турско магут = въздигамъ се и прославямъ се.

42. *Миникъ* (собствено име). Ср. татарско-якутско мäникъ = глупавъ.

43. *Мечка*. У черемиситѣ и вотяцитѣ още сега татарското мачка, мацка, маска.

44. *Мома, момиче*. Вотяцко: мума = женка, майка.

45. *Омортагъ*; тюркско Муртаг, Юмортагъ = свитъ на кълбо, обълъ; юмюрта (източно-турско; омортка) = яйце; Вамбери вижда въ името Омортагъ една сложна дума отъ „омор“ — възвишенъ, отвѣсенъ и „таг“ — планина.

46. *Органъ* — прабългарски ханъ; по-право: Орханъ, Урханъ отъ старо-тюркско урханъ = господарь, князь.

47. *Паганъ, Кампаганъ* (у Никифора). Турско кам = магьосникъ и предсказвачъ и багана = стълбъ, стълба.

48. *Парче*. Вотяцко: парчас = разрѣзвамъ на части жертвеното животно.

49. *Савинъ*. Турско-османско сäвäн = любящъ; ханъ отъ рода Укилъ съ прякора Горалемъ (ср. горе).

50. *Санчы, Самъчи* (Ζάμφις) отъ турско санмак = съвѣщавамъ = съвѣтникъ; придворенъ санъ у старобългаритѣ.

51. *Севаръ* (собствено име) отъ сäви = любовь; тюркско-уйгурско: сивäр, сибäр = приятель, любовникъ; татарско-якутско: сäбäр = милъ, хубавъ.

52. *Сундика, Суника* (собствено име у Прокопия) отъ турско сунук = кость, ребро; киргизко: ак-сунгакъ = бѣлокость, благороденъ.

53. *Сӱжӱ* — питие у волжскитѣ българи, споредъ Ибнъ—Фодлана; отъ турско — сӱжӱ = сладъкъ и сужи—сужикъ = ракия.

54. *Тарханъ* — прастара турско-монголска дума, тархан= дворянинъ, свободенъ господаръ, ковачъ, майсторъ; бѣше дър-

жавна титла у дунавскитѣ и волжскитѣ българи; тарханъ значело: събирачъ на войски; думата е разпространена досега между чувашитѣ и казанскитѣ татари.

55. *Телеригъ* (соб. име) отъ турско тöлöрук = развързвамъ се = който се освобождава, развързва.

56. *Телецъ* (соб. име). Татарско-якутско тäлäчи = отварящъ, който отворя или прави откровение, отваря тайна; въ преносенъ смисълъ „телечи“ или „талачи“ значело — плячкосникъ, грабитель.

57. *Тербелъ, Тервелъ* (старо-български царь). Ср. татарско-якутско: тирäбил, тäрул = опора, подкрѣпа.

58. *Токтъ* (собствено име) отъ турски токтамак = стоя мирно, мирувамъ; който се спира, почива (мързеливецъ); токташ = почивка.

59. *Угаинъ* (български царски родъ). Отъ турско öгӱн = мѫдъръ. Произлиза отъ „öг“, монголско: „уга“ = умъ, разумъ.

60. *Утигуръ, Угуръ* (прабългарско племе) отъ старотюркско утигур = послушенъ, привързанъ, съюзенъ.

61. *Хаганъ* — сокр. ханъ (титла на българскитѣ князе, както и у аваритѣ). Отъ монголско хаганъ = който разцѣпва, отсича, решава.

62. *Хубавъ*. Монголско гобай = красивъ. Тюрко-татарско: кувасъ, кувезъ, коз = гордъ, красивъ, гиздавъ.

63. *Цокъ* (собствено име). Монголско цок = жарава, слава, величие.

64. *Церигъ* — отъ турско черик, чериг = войска.

65. *Цербулъ* (лично прабългарско име изъ папскитѣ актове). Отъ татарско-якутско кѫр = чародѣйствувамъ съ суфиксъ „бул“, както въ името Сурсубулъ, Силзибулъ, — султанско име у срѣдноазиатскитѣ тюрки.

66 *Череша*. Ср. куманско: керас, турско: кирез.

67. *Чаушиаръ* — (прабългарска титла); отъ турско: чаушларъ войникъ-развѣдчикъ (аванпостъ); чаушъ — думата позната у османскитѣ и кримски татари. Има значение на стража, пазачъ. Ср. маджарско CSÖSZ = пазачъ + турско окончание за мн. число „лар.“ [1])

---

[1]) Ср. за етимологичния произходъ на тѣзи думи горецитиранитѣ трудове на Томашека и Вамбери; вижъ накратко у Шишмановъ стр. 70—73; 77—79 ; 63.

68. *Шишманъ* (лично име). Отъ турско-османско: шишман и шишко = дебелъ.

69. *Юбеге* (ὐβηγή) (κάνας ὐβηγη) (титулъ на български ханове. Срѣща се въ намеренитѣ надписи въ с. Абоба и въ паметницитѣ); отъ турско-куманско öвегу, öвгу = величественъ, възхваленъ, славенъ.

70. *Българинъ*, споредъ византийскитѣ, латински и арабски писатели: „булгаръ“. Отъ тюркско-монголски глаголъ bulgha, bulghamak = смѣсвамъ, размѣсвамъ, размѫтвамъ, разбърквамъ, размирявамъ; трето лице настояще време, единствено число — bulgha-г (отначало собствено име, прекоръ = размирникъ, възстаникъ, „смутьянъ“). Следъ Томашека и Вамбери посочва, че формата „булгар“ е аористъ отъ глагола „булгамак“ и значи — бунтовнишки, възстанишки, метежнишки. Вѣроятно е, че едно тюркско племе още въ Срѣдна Азия или по-после презъ времето на хунскитѣ раздвижвания е получило този прекоръ поради нѣкое възстание или метежъ. У старо-тюркитѣ подобни прекори за цѣли племена, сир. после изобщо за известни народности, сѫ били нѣщо редовно. Така родовото име „авар“ или „абар“ е произлѣзло отъ думата кабар (глаголъ: кабар-мак) = недоволникъ, кавгаджия; наименуванието „казак“ отъ „каз“ — скитамъ се и аористна форма „ак“, употребено най-напредъ като лично име (прекоръ), означавало: скитникъ, вагабонтинъ; „киргизъ“ — името на една народность въ Сибиръ, е произлѣзло отъ „кир“ (поле) и „гиз“ (скитамъ се; мека, по-кѫсна форма отъ първоначалното „каз“); сир. хора, скитащи се по полета; отъ сѫщата форма произлиза и по-кѫсната дума „черкесъ“ (скитникъ, бродяга). Старото вулгарно мнѣние, сега подновено съ известна научна обосновка, че думата „булгаръ“ произлиза отъ „Волга“ („волгари“) се оказва, споредъ нашитѣ съвременни знания за прабългарската история, напълно несъстоятелно, защото името булгаръ, булгари изпъква задълго до преселването на единъ клонъ отъ прабългаритѣ въ областьта между Волга и Кама и второ, — самата рѣка Волга носела дори още въ X вѣкъ, много време следъ образуването на българското царство тамъ и следъ основанието на града Булгаръ, името Итилъ, а не Волга. Моисей Хоренски споменува за племето „булгар“ на Северния Кавказъ около р. Кубанъ въ 470 г., Захари Ре-

жавна титла у дунавскитѣ и волжскитѣ българи; тарханъ значело: събирачъ на войски; думата е разпространена досега между чувашитѣ и казанскитѣ татари.

55. *Телеригъ* (соб. име) отъ турско тӧлӧрук = развързвамъ се = който се освобождава, развързва.

56. *Телецъ* (соб. име). Татарско-якутско тäлäчи = отварящъ, който отворя или прави откровение, отваря тайна; въ преносенъ смисълъ „телечи“ или „талачи“ значело — плячкосникъ, грабитель.

57. *Тербелъ, Тервелъ* (старо-български царь). Ср. татарско-якутско: тирäбил, тäрул = опора, подкрѣпа.

58. *Toктъ* (собствено име) отъ турски токтамак = стоя мирно, мирувамъ; който се спира, почива (мързеливецъ); токташ = почивка.

59. *Угаинъ* (български царски родъ). Отъ турско ӧгун = мждъръ. Произлиза отъ „ӧг“, монголско: „уга“ = умъ, разумъ.

60. *Утигуръ, Угуръ* (прабългарско племе) отъ старотюркско утигур = послушенъ, привързанъ, съюзенъ.

61. *Хаганъ* — сокр. ханъ (титла на българскитѣ князе, както и у аваритѣ). Отъ монголско хаганъ = който разцѣпва, отсича, решава.

62. *Хубавъ*. Монголско гобай = красивъ. Тюрко-татарско: кувасъ, кувезъ, коз = гордъ, красивъ, гиздавъ.

63. *Цокъ* (собствено име). Монголско цок = жарава, слава, величие.

64. *Церигъ* — отъ турско черик, чериг = войска.

65. *Цербулъ* (лично прабългарско име изъ папскитѣ актове). Отъ татарско-якутско кжр = чародѣйствувамъ съ суфиксъ „бул“, както въ името Сурсубулъ, Силзибулъ, — султанско име у срѣдноазиатскитѣ тюрки.

66 *Череша*. Ср. куманско: керас, турско: кирез.

67. *Чаушиаръ* — (прабългарска титла); отъ турско: чаушларъ войникъ-развѣдчикъ (аванпостъ); чаушъ — думата позната у османскитѣ и кримски татари. Има значение на стража, пазачъ. Ср. маджарско CSÖSZ = пазачъ + турско окончание за мн. число „лар.“ [1])

---

[1]) Ср. за етимологичния произходъ на тѣзи думи горецитиранитѣ трудове на Томашека и Вамбери; вижъ накратко у Шишмановъ стр. 70—73; 77—79 ; 63.

68. *Шишманъ* (лично име). Отъ турско-османско: шишман и шишко = дебелъ.

69. *Юбеге* (ὐβηγή) (κὰνας ὐβηγη) (титулъ на български ханове. Срѣща се въ намеренитѣ надписи въ с. Абоба и въ паметницитѣ); отъ турско-куманско öвегу, öвгу = величественъ, възхваленъ, славенъ.

70. *Българинъ*, споредъ византийскитѣ, латински и арабски писатели: „булгаръ“. Отъ тюркско-монголски глаголъ bulgha, bulghamak = смѣсвамъ, размѣсвамъ, размѫтвамъ, разбърквамъ, размирявамъ; трето лице настояще време, единствено число — bulgha-г (отначало собствено име, прекоръ = размирникъ, възстаникъ, „смутьянъ“). Следъ Томашека и Вамбери посочва, че формата „булгар“ е аористъ отъ глагола „булгамак“ и значи — бунтовнишки, възстанишки, метежнишки. Вѣроятно е, че едно тюркско племе още въ Срѣдна Азия или по-после презъ времето на хунскитѣ раздвижвания е получило този прекоръ поради нѣкое възстание или метежъ. У старо-тюркитѣ подобни прекори за цѣли племена, сир. после изобщо за известни народности, сѫ били нѣщо редовно. Така родовото име „авар“ или „абар“ е произлѣзло отъ думата кабар (глаголъ: кабар-мак) = недоволникъ, кавгаджия; наименуванието „казак“ отъ „каз“ — скитамъ се и аористна форма „ак“, употребено най-напредъ като лично име (прекоръ), означавало: скитникъ, вагабонтинъ; „киргизъ“ — името на една народность въ Сибиръ, е произлѣзло отъ „кир“ (поле) и „гиз“ (скитамъ се; мека, по-кѫсна форма отъ първоначалното „каз“); сир. хора, скитащи се по полета; отъ сѫщата форма произлиза и по-кѫсната дума „черкесъ“ (скитникъ, бродяга). Старото вулгарно мнѣние, сега подновено съ известна научна обосновка, че думата „булгаръ“ произлиза отъ „Волга“ („волгари“) се оказва, споредъ нашитѣ съвременни знания за прабългарската история, напълно несъстоятелно, защото името булгаръ, булгари изпъква задълго до преселването на единъ клонъ отъ прабългаритѣ въ областьта между Волга и Кама и второ, — самата рѣка Волга носела дори още въ X вѣкъ, много време следъ образуването на булгарското царство тамъ и следъ основанието на града Булгаръ, името Итилъ, а не Волга. Моисей Хоренски споменува за племето „булгар“ на Северния Кавказъ около р. Кубанъ въ 470 г., Захари Ре-

торъ за „булгар“, и “бургаре“ въ средата на VI вѣкъ, пакъ тамъ. Анани Ширакаци въ сжщата область отбелезва племената булгаръ, болкар, блкар въ края на VII вѣкъ, сир. все въ мѣстата, твърде отдалечени отъ Волга. Сравни за тѣхъ подробно по-горе отдѣлъ 2.

Забележителни сж сжщо, за изяснение на прабългарския езикъ като монтоло-тюркско наречие, думитѣ, които намираме въ именика на прабългарскитѣ царе, намиращи се при името на всѣки царь следъ израза: „А лѣтъ емоу“ — дилом-твирем, дохс-твирем, тегор-вечем, верени алем, текучетем, сигор-алем и др. Тѣзи думи, както доказа още Куникъ, сж имена числителни, подобни на такива въ чувашкия езикъ, съ типично тюрко-татарско съзвучие и окончания (особенно „емъ“ „алемъ“). Самитѣ пъкъ чуваши, споредъ Куника, принадлежатъ къмъ старотюркитѣ, преселили се найрано отъ Срѣдня Азия въ изт. Европа. Споредъ по-новитѣ изследвания, чувашитѣ сж отъ угро-фински произходъ, но тѣхниятъ езикъ е претърпѣлъ едно сжществено влияние отъ страна на тюркитѣ. Радловъ успѣ да докаже, че нѣкои отъ прабългарскитѣ титли съ очевидно тюркски произходъ, се намиратъ и въ най-старитѣ турски надписи на монголитѣ, като: хаганъ, ханъ, тарханъ, сӓмъ (ср. прабълг. — самъчии, санъ) и боила (напр. „таркан боила бага таркан, апа таркан гуру“)[2]).

Единъ отъ най-важнитѣ извори за географското разположение на отечеството на прабългаритѣ — Мойсей Хорейский (прод. Анани Ширакаци) ни дава косвено едно вэжно свидетелство за племенния произходъ на прабългаритѣ, като съпоставимъ неговитѣ свѣдѣния съ названията на племената, живѣещи още сега въ северния Кавказъ. Той споменува за различни колена или родове на прабългарското племе съ следнитѣ названия: Вхундур булгар, Огхондор-булгар, Купи-булгар, Дучи-Болкар, Чдар Бълкар. Тѣзи различни родове произнасяли очевидно своето прабългарско основно племенно име съ известни различия въ произношението — Булгар, Бълкар и Болкар. И ето, рускитѣ изследвачи намерили въ 80-тѣ години на XIX вѣкъ въ кавказкитѣ планини едно турско племе, а именно въ долината на р. Черекъ, — болкари. Споредъ болкарскитѣ предания прадедитѣ имъ били дошли въ сегашнитѣ си мѣста откъмъ северъ, отъ маджаритѣ, които нѣкогажъ наистина сѫ живѣли въ съсѣдство съ прабългаритѣ въ сев. Кавказъ. По-нататъшната турска колонизация въ аулитѣ Чегем, Холам и др. си води началото отъ болкаритѣ. Въ рускитѣ известия отъ XVII вѣкъ болкаритѣ се наричатъ „болхары“. Запазена е до сега една степна рекичка въ Бакинската губерния съ названието „Болгару-чай“ или просто „Болгару“.¹)

---

[2]) в. Шишмановъ, стр. 162.

На трети редъ измежду доказателствата за произхода и принадлежностьта на единъ народъ идатъ характернитѣ черти отъ общата му култура, отъ нравитѣ и обичаитѣ му, и отъ начина на неговия животъ. Въ тѣзи отношения именно прабългаритѣ показватъ твърде много сходни черти и дори пълно съвпадане съ културата, нравитѣ, обичаитѣ и живота на срѣдно-азиатскитѣ тюрко-татарски народности.

Прабългаритѣ сѫ били преди всичко, както всички хуни — тюрки, авари, хазари, уйгури и др., единъ чергарски, воинственъ, коненъ народъ, съ много черти, характерни само за азиатскитѣ народности отъ тюрко-татарския клонъ на монголската раса, въ пълна противоположность къмъ финскитѣ племена и къмъ славянитѣ, животътъ на които се рисува съвършено другояче у Прокопия и Маврикия. Противоположно на славянитѣ, прабългаритѣ иматъ, както всички хуни, яка военна организация, развито военно изкуство и силна монархическа власть съ централизаторски характеръ, както и специфиченъ духъ — стремежъ за завладѣване и господаруване надъ чужди племена и територии, съединенъ съ способностьта да създадатъ една стегната и развита военна и държавна организация, заимствувано, вѣроятно, отъ старата култура на Китай, съ която хунитѣ имали постоянни сношения и отъ гдето вѣроятно получили известно културно влияние. Великиятъ хунски господарь Атила, основалъ въ срѣдата на V вѣкъ една грамадна държава, която се простирала отъ Волга до срѣдата на Германия, споредъ съвременнитѣ исторически схващания съвсемъ не е билъ „дивъ варваринъ“, който въ безцелния и безсмисления си инстинктъ за разрушение на всичко нао-

---

¹) Ср. Шишмановъ стр. 217 и сл.

коло, сѣялъ навсеажде само смърть и разрушение — както го рисуватъ срѣдновѣковнитѣ писатели. Неговия стремежъ при неговитѣ военни походи въ Европа е билъ фактически — да основе една свѣтовна монголска държава и то въ сѫщата степень по пѫтя на една хитра и изкусна дипломация, както и съ силата на орѫжието. Неговитѣ връзки и влияния достигали до Цариградъ, Африка и Галия и му позволявали да използува съ далновидния и дълбокия си държавнически умъ политическото положение на всички държави и народи въ Европа.

Сѫщитѣ стремежи и способности, — да създадатъ една силна военна и обширна държавна организация, включваща различни народности, на чело съ една господствуваща народность, която създава отъ себе си една яка, стегната и абсолютно повинуваща се на своя господарь военна организация; както и една държава съ монархическа власть, подкрепена съ една разчленена по китайски образецъ административна и военна висша и нисша чиновна иерархия, характеризира аваритѣ, тюркитѣ и после хуно-българитѣ въ лицето на Кубрата и особенно Аспаруха, само че въ по-малъкъ размѣръ, по сравнение съ Атила — абсолютния господарь на всички хунски орди. У славянитѣ пъкъ нравитѣ били меки и мирни, тѣ се дѣлѣли на малки обществени съюзи, родове, задруги, съ постоянна тенденция къмъ разпадане и децентрализация. Затова имено тѣ толкова лесно сѫ се подчинили на прабългаритѣ, които имали предъ тѣхъ голѣмо предимство въ посоченото по-горе отношение.

Измежду специфичнитѣ обичаи, характерни за прабългаритѣ, както и за всички азиатски тюрко-татарски народности, могатъ да се посочатъ: бръсненето на косата у мѫжетѣ (ср. заб. въ именика на прабългарскитѣ царе: тѣзи петь царе царували на отвъдния брѣгъ на Дунава преди Аспаруха 515 години съ бръсната коса; ср. ad hoc и Roesler. Studien, стр. 239). Характерни сѫ сѫщо така въ това отношение почти изключително месната храна съ предимна и предпочитана употрѣба на конско месо и като любимо питие — пребито (кисело) конско млеко (сегашния татарски кумѫсъ); после, обичаятъ у мѫжетѣ и женитѣ да носятъ шалвари (широки гащи по-турски) и женитѣ да си покриватъ лицето. Типиченъ е и обичаятъ да сядатъ на свити крака по-турски и мѫжетѣ да носятъ тюрбани. Лѣвата страна у прабългаритѣ е била почетна, както у всички хуни, и както тѣхъ прабългаритѣ употрѣбявали човѣшки черепи на побѣденитѣ вмѣсто чаши. Главната военна сила на прабългаритѣ била конницата и знамето — конска опашка, както у всички тюрки[1]).

На четвърто и последно мѣсто най-сетне, като доказателство за расовия произходъ на единъ народъ, служи краниологията, сир. строежътъ на черепа съ огледъ на известни расови характерни черти въ това отношение. Въ тази посока забележителни сведения е събралъ рускиятъ археологически институтъ въ Цариградъ, публикувани въ т. X на „Извѣстія" (въ 1905 год.).

Отъ направенитѣ изследвания на много черепи на балканскитѣ българи отъ старо време, особенно на Абобскитѣ черепи, сир. такива, намерени въ това мѣсто, което презъ 150 години е било столица-аулъ на прабългаритѣ, съ грамадно преобладаване на прабългарския елементъ, се е оказало, че въ тѣхъ най-много е изразенъ монголовидния характеръ. Отъ направенитѣ таблици за индекситѣ на челната широчина, на горнята часть на лицето и за очния индексъ, — се оказва, че тъй наречената микросемия най-често се среща въ сливенскитѣ, старо-казанскитѣ (волжско-българскитѣ), абобскитѣ и монголско-приуралскитѣ черепи; мегасемия — въ черепитѣ: добруджански и чувашски, а мезосемия — въ абобскитѣ, чувашскитѣ и монголско приуралскитѣ. Абобскитѣ черепи се отличаватъ ту съ микросемия, ту съ мезосемия и поради това се приближаватъ най-много къмъ черепитѣ на чувашитѣ и на монголско-приуралскитѣ раси. Това обстоятелство пъкъ особено посочва на монголовидния характеръ на абобскитѣ черепи. Особено е характерно за тѣхъ, както за тюрко-татаритѣ изобщо, широконосието. Абобскитѣ черепи сѫ надарени при туй съ много по-рѣзко издаваще се монголско лице, отколкото това се наблюдава у сегашнитѣ балкански българи, у които тоже не липсва известна монголовидность. Най-забележителна черта на монголското лице — изпъкнали скули, свързани първоначално съ брахицефалия, характерно за абобскитѣ черепи, преминаватъ въ комбинацията на старобългарскитѣ черепи въ всички изследвани имъ типове отъ балкански българи (сливенски, букурещки, добруджански и др.).

---

[1]) Tzetzes. Chil. X. 224—233; ср. Art. Bulgaroi отъ Tomaschek въ Pauly-Wissowa's Realencyklopedie; вижъ и Guerin-Songeon, Histoire de la Bulgarie, 1913. p. 40—42; сѫщо тъй и балканскитѣ прабългари, споредъ Responsa Nicolai papae въ средата на IX вѣкъ, скоро следъ покръстването, питатъ папата, дали по християнскитѣ понятия е позволено, щото женитѣ да носятъ шалвари, както това е обичая у тѣхъ и дали мѫжетѣ могатъ да влизатъ въ черквата съ тюрбанитѣ на глава. Ср. ст. ст. 59 и 66 на Responsa, изд. Дечевъ.

Заключението, което се прави отъ краниолозитѣ въ резултата на обстойнитѣ краниологични изследвания на черепитѣ на античнитѣ волжски българи, намѣрени около Казань, на черепитѣ на съвременитѣ чуваши (фини, смѣсили се силно съ тюрко-българитѣ въ областьта на волжско-камското царство), на абобскитѣ черепи и най-сетне на черепитѣ на съвременнитѣ балкански българи отъ различни мѣстности и различни типове, доказватъ, че тѣ всички сѫ родствени помежду си. Само отъ краниологично гледище съ голѣма вѣроятность трѣбва да се изкаже предположението, че нѣкогажъ старо-българскиятъ народъ на Поволжието (сир. отъ северния Кавказъ), се е преселилъ на балканския полуостровъ и запазилъ тукъ до сега своя особенъ краниологиченъ характеръ. Античнитѣ поволжски българи съ наполовина издаващи се, характерни за монголитѣ скули, станаха въ своитѣ потомци—чувашитѣ още повече монголски (доколкото се слѣха тукъ два различни типа отъ монголската раса); народътъ пъкъ, преселилъ се на балканския полуостровъ, съ течение на времето изгубилъ това монголско лице, съ изключение на малки рудименти (остатъци), и то подъ влияние на сливането съ една немонголска раса—славянитѣ.1) Абобскиятъ пъкъ античенъ народъ, като прабългарски, запазва още въ значителна степень това монголско лице.2)

---

1) Вече отъ тѣзи краниологични фактори се доказва много ясно, че прабългарската маса, смѣсила се съ славянитѣ и образувала сегашния български народъ, съвсемъ не е била тъй малобройна и незначителна, както мисли Дриновъ, а съставяла доста значителенъ елементъ и процентъ въ славянското население, засиленъ вѣроятно после и съ преселванията на тюрко-куманитѣ на Балканския полуостровъ.

2) Ср. „Извѣстія русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ“, т. X, стр. 357, 360—367. Ср. къмъ това и Турнерелли: „Развалины болгаръ и древніе болгары“. Казанъ 1901, стр. 37.

4.

Отъ гороизложената история на прабългаритѣ се изяснява, че тя се раздѣля на три съвсемъ отдѣлни части. Първиятъ периодъ обхваща времето отъ началото на V вѣкъ и трае приблизително до края на VII. Това е времето, когато прабългаритѣ обитавали сев. Кавказъ, въ областьта между Черно, Азовско и Каспийско море и единъ клонъ отъ тѣхъ (кутригуритѣ) въ срѣдата на V вѣкъ се е разположилъ по севернитѣ брѣгове на Черно море, по южно-рускитѣ степи — въ областьта между Донъ и Днѣпръ. Презъ цѣлия този периодъ стопанската култура на прабългаритѣ носи още доста примитивно-първобитенъ характеръ и стопанскиятъ имъ животъ се отличава съ скитничество. Отъ втората половина на VI вѣкъ почватъ голѣмитѣ разселвания на прабългаритѣ, подъ влияние на аварското и тюркското нашествия. Значителна часть отъ прабългаритѣ се изселватъ въ Бесарабия, Панония и една значителна часть се преселва на северъ къмъ Волга и Кама, като оснавава тукъ бѫдащето могѫще, високо развито въ стопанско отношение волжско-камско царство. Въ това време, когато прабългаритѣ въ Панония и въ Италия се претопяватъ въ срѣдата на чуждото население, а другитѣ имъ части, тръгнали къмъ Бесарабия, изчезватъ между другитѣ хунски племена, заселили се тамъ, — далечъ отъ тѣхъ на северо-изтокъ волжско-камскитѣ българи създаватъ въ течение на седемь вѣка, отъ VII—XIV вѣкъ, една самостойна, високо развита стопанска култура, която загинва окончателно едвамъ при татарскитѣ нашедствия.

Прабългаритѣ, останали на сев. Кавказъ, биватъ подчинени въ края на VII вѣкъ отъ хазаритѣ — и се претопяватъ между тѣхъ. Само уногундуритѣ, съ Аспаруха начело, напускатъ отечеството си и отиватъ къмъ Бесарабия. Подкрепени отъ преселилитѣ се по-рано тамъ съплеменици и вѣроятно още отъ други хунски племена, тѣ преминаватъ въ края на VII вѣкъ постепенно Дунава, разполагатъ се въ Мизия и Добруджа и основаватъ тукъ едно ново българско царство. Отъ края на VII вѣкъ прабългарската обща и стопанска култура почва тукъ едно ново развитие въ течение на около 200 години, преди българитѣ да се смѣсятъ окончателно съ славянитѣ. Доколко първитѣ въ течение на това време запазватъ още своя особенъ битъ и племенно сѫществувание и налагатъ своя културенъ обликъ на цѣлия държавенъ и общественъ строй, тукъ се касае пакъ за единъ особенъ — *трети* — периодъ или часть отъ прабългарската обща и стопанска култура, съвършено самостойна и независима отъ тази на волжско-камскитѣ българи.

По такъвъ начинъ цѣлата тема за стопанската култура на прабългаритѣ обхваща три отдѣлни и самостойни части:

1. Стопанската култура на примитивно-първобитнитѣ прабългари на сев. Кавказъ и въ южна Русия презъ V—VII вѣкове.

2. Стопанската култура на волжско-камскитѣ българи (угури) презъ VII—XIV вѣкове и

3. Стопанската култура на балканскитѣ прабългари презъ VII—IX вѣкове, отъ 679—850 г., сир. презъ времето отъ Аспаруха приблизително до Бориса.

ГЛАВА I.

Стопанскиятъ битъ на прабългаритѣ въ отечеството имъ на сев. Кавказъ и на западъ отъ Азовско море въ областьта между Донъ и Днѣпръ (Уногури, Утигури, Сарургури, Кутригури и Уногондури) презъ IV, V, VI и VII вѣкъ.

За стопанския битъ и животъ на хунитѣ въ края на IV вѣкъ, въ масата на които влизали и прабългаритѣ отъ самото начало на появата имъ въ Европа, доста точни описания ни дава латинския писатель Амианъ. Това описание ни рисува една съвършено ясна картина за стопанския битъ, обичаитѣ и нравитѣ на единъ монголски чергарски народъ. Споредъ него, „хунитѣ се отличавали съ жилавъ, стегнатъ и якъ, макаръ и грубъ физиченъ строежъ, съ развитъ и издържливъ тилъ и нисъкъ ръстъ. Тѣ никога не обработвали своитѣ ястия, сир. не се опитвали да ги приготвятъ по-вкусни съ разни приправки и чрезъ варенето или праженето имъ, а се хранѣли съ коренитѣ на различни диви растения и полусурово месо отъ всевъзможни животни, което слагали подъ седалището върху конетѣ си, като по такъвъ начинъ го размекчавали чрезъ триене презъ време на язденето. Безъ да се подслонятъ нѣкога подъ покрива на кѫща, тѣ като отъ гробъ бѣгали отъ всѣкакво здание и постоянно мѣстоживѣлище; тѣ нѣмали дори трайни тръстикови колиби. Скитайки се постоянно презъ планини, степи и гори, тѣ навикватъ още отъ млади години да понасятъ издръжливо (стойко) студъ, гладъ и жажда. Дрехитѣ имъ сѫ отъ ленъ и калчища, или пъкъ груби кожуси. Сѫщото облекло тѣ носятъ винаги въ кѫщи и навънъ и не го свалятъ отъ гърба си, догде то не се скапи на парцали. Главата си покривали съ крѫгли, низки кàпи, а обраслитѣ съ косми крака обличали съ кози кожи. Безформенитѣ обуща пречели на свободното имъ движение и поради това тѣ не сѫ биле много способни за пехотенъ бой. Тѣ висятъ вѣчно на своитѣ издържливи, но некрасиви коне, каточели сраснати съ тѣхъ. Денемъ и нощемъ тѣ седѣли на конетѣ си, ядѣли и пиели на тѣхъ, спѣли и сънували, прислонени къмъ шията на коня; дори важни съвещания тѣ правѣли, възсѣднали на конетѣ. При боеветѣ тѣ нападали безредно подъ водителството на главатаритѣ си всичко, що имъ се изпречи. Тѣ никога не чакали нападението на неприятеля, а сами почвали битката въ клинообразни конни групи, като щурмували противника съ рѣзъкъ воинственъ викъ. Предпазливо и ловко тѣ нарочно се разпръсвали изведнажъ, неочаквано се връщали и се втурвали въ разединената неприятелска верига, като поваляли неприятеля надѣсно и налѣво съ ловкитѣ удари на остритѣ си мечове. Укрепленията и лагеритѣ тѣ нападали неохотно. Отдалечъ тѣ пущали съ найголѣмо изкуство и точность стрелитѣ си, остриетата на които много майсторски сж били изготвени отъ остри кости. Въ ржкопашния бой тѣ се биели херойски съ мечове, безъ огледъ на собствената си защита и сжщевременно съ другата ржка хвърляли върху неприятеля, докато той се пази отъ мечоветѣ имъ, примка, за да го омотаятъ въ нея и да парализиратъ защитата. Никой отъ тѣхъ не обработва полета и не се докосва до орало; безъ трайни мѣстоживѣлища, безъ кжща и огнище, безъ трайни и установени закони и нрави, тѣ се скитатъ вѣчно като бѣжанци съ своитѣ коли покрити съ платнища. Това сж тѣхнитѣ жилища. Тукъ женитѣ тъкатъ грубитѣ имъ дрехи и тукъ тѣ раждатъ и възпитаватъ децата си, докато тѣ порастнатъ. Цѣлиятъ имъ животъ е нагоденъ само къмъ скитничество и война. На момчетата веднага следъ раждането тѣ разрѣзватъ странитѣ съ ножъ, за да попречатъ на бждащето растене на брадата и имъ смазватъ носа, за да приспособятъ лицето за каската, която надѣватъ предъ боя. Родени тукъ, възпитани тамъ, никой отъ тѣхъ не знае мѣсторождението си. По характеръ тѣ сж колебливи, лесно се отдаватъ на всѣка нова надежда и напълно следватъ своитѣ минутни влечения, нагони и страсти. За пари и злато тѣ сж особено алчни и тѣхниятъ характеръ е толкова сприхавъ и колеблива, че тѣ сж способни въ единъ и сжщи день да се скаратъ съ своя съюзникъ и да го напуснатъ, и после пакъ да се върнатъ при него, безъ да ги дразни нѣкой или да ги помирява“.[1])

Въпреки този примитивенъ битъ, хунскитѣ господари сж били твърде възприемчиви къмъ една много по-висока култура, както напр. китайската или римско-византийската, както това е било характерно и за хуно българскитѣ господари въ лицето на Орхана, Кубрата, Грода, възприели отъ Византия не само по съвършено военно изкуство, облекло и храна, но и християнската религия. Все пакъ хунитѣ, като азиатски чергарски народъ, не можаха още да усвоятъ цѣлия духъ на една съвършено чужда имъ европейска култура въ цѣлата ѝ сложность и дълбочина. Така византийския писатель Прискъ, посетилъ въ 448 г. като пратеникъ резиденцията на Атила, казва, че живота на хунитѣ представялъ своеобразна смѣсь отъ азиатски нрави съ обичаитѣ и живота на гръко-римската култура. Наредъ съ дървенитѣ постройки, обкржжени съ стобори, въ резиденцията на Атила се издигала като единствена каменна постройка голѣмата баня, изградена отъ римски архитектъ — военнопленникъ. Обаче, дървенитѣ кжщи на голѣмцитѣ и многобройнитѣ жени на повелителя сж били снабдени съ византийския разкошъ: килими покривали подоветѣ, миндеритѣ и леглата. При тържествени трапези ядѣли отъ сребърни сждове, дрехитѣ, оржжието и юздитѣ на конетѣ били украсени съ злато, скжпоценни камъни и всевъзможни украшения. Самиятъ Атила оставалъ, обаче, вѣренъ на старитѣ хунски нрави; той ядялъ и пиелъ отъ дървени паници, неговата храна и дрехи не се отличавали отъ тѣзи на единъ простъ монголски овчарь. Въпреки това, той спазвалъ въ отношенията си съ поданици и чужденци при официалнитѣ приьоми и трапези церемониала, който отговарялъ напълно на етикета при византийския императорски дворъ.[2])

Относно стопанския животъ и битъ на прабългаритѣ, следъ като тѣ се настаняватъ въ сев. Кавказъ и после, особено на кутригуритѣ, подиръ напущането имъ на областитѣ около р. Кубанъ, преминаването на сев.-западъ отъ Азовско море и настаняването въ областьта между Донъ и Днѣпръ, ни даватъ сведения византийскитѣ писатели и Иорданъ. За прабългаритѣ на сев. Кавказъ ни съобщава списъка на Захария Реторъ отъ срѣдата на VI вѣкъ, гдето се казва, следъ изброяването на различни родове или колена на прабългарското племе, заедно съ други хунски племена, живѣещи наедно съ тѣхъ, че тѣ всички обитавали въ палатки и се препитавали отъ месото на добитъка, на дивитѣ животни и на рибитѣ. Освенъ това се посочва, че тѣ водѣли постоянни войни и правели грабежи, като нападали съседитѣ.[1]) Вече отъ тѣзи кратки бележки се вижда, че живота на прабългаритѣ въ отечеството имъ по сѫщество не показва почти никаква разлика отъ живота и стопанския битъ на хунитѣ, както тѣ сѫ предадени подробно отъ Амиана. Прабългаритѣ, наистина, сѫ се настанили въ една опредѣлена, доста голѣма область, но продължавали да чергаруватъ отъ мѣсто на мѣсто, споредъ тревояднитѣ нужди на добитъка имъ. Спирайки се на нѣкое мѣсто за известно време, тѣ си построявали колиби отъ пръсть и клонове, искусно укрити като пещери на дивитѣ животни и разхвърлени на доста голѣми пространства, като всеко семейство окупирало известна площь за прехрана на добитъка си. Обикновено тѣ избирали пасищата, разположени край горитѣ и тукъ построявали колибитѣ си, за да не бѫдатъ изненадани отъ неприятели, респ. за да могатъ да се укриятъ при нападението въ гората. Мѫжетѣ, женитѣ и децата съ еднакво усърдие гледали и пасели добитъка. Следъ като растителната храна за добитъка въ заетата мѣстность бива привършена, прабългаритѣ дигали имота си, натоварвали го на кола, кѫдето се помѣствали жени и деца и отивали да търсятъ ново подходяще мѣсто, скитайки се така отъ пролѣтьта до кѫсната есень.[2]) Земледѣлието, очевидно, оставало имъ още непознато. Скотовъдството и то скитнишкото, продължавало да бѫде главния имъ поминъкъ. Трайна засѣдналость на едно мѣсто още нѣмало и ако се е водѣло нѣкакво земедѣлие, то е било само скитническо, извършвано съ най-примитивни орждия — мотика и лопата. Сжщо така и прабългарския митъ, който предава Прокопи за двата сина на нѣкой си прабългарски царь — Утигуръ и Кутригуръ — отишли на ловъ, гонили една сърна или дива биволица, и намерили нови мѣста съ богати пасбища, следъ което една часть отъ народа преминала въ нови мѣстоживѣлища,[1]) ясно показва пакъ, какво скотовъдството и чергарския начинъ на живота сж били господствуващитѣ поминъци на прабългаритѣ въ V и VI в., образуващи изключителния мотивъ за разселването имъ и окупирането на нови територии, както у всички чергарски народи. Голѣмото значение на скотовъдството въ живота имъ личи и отъ съдържанието на писмото на утигурския ханъ Сандилхъ до Юстиниана, въ което голѣма роля, въ смисълъ на аргументация, играятъ примеритѣ отъ скотовъдския битъ.[2]) Наредъ съ скотовъдството сжщото значение имало и лова съ риболовството. Това проличава отъ прочутата приведена по-горе приказка съ нейнитѣ различни вариации, които ние срещаме у Приска и Иордана. Заключително може да се каже, че стопанскиятъ битъ на прабългаритѣ се е характеризиралъ презъ V, VI и VII вѣкъ съ проста и сложна добивателна дейность и съ скитнишко скотовъдство. Въ самото пъкъ скотовъдство сжществено мѣсто се отдѣляло на коневъдството, тъй като конницата била главната имъ военна сила при постояннитѣ имъ нападения на византийската империя презъ 485—550 г.)[3]). Конетѣ имъ служели и като транспортно средство при тѣхнитѣ постоянни преселвания и конското месо — за храна, както у всички тюрко-татарски народности. Най-сетне, отъ конското млѣко тѣ изготвѣли най-обичното си питие „кумжсъ". Явно е, че при този чергарски животъ и най-примитивни потреби не можеше да се развие още никаква индустрия като особена дейность, която винаги предполага трайна заседналость, а

---

[1]) Цит. у *Georg Weber*. Weltgeschichte. 1912. Bd. II. Mittelalter. S. 51—53.

[2]) Ibidem, стр. 83.

---

[1]) Цит. у *Marquart*. Streifzüge. S. 356 и у *Златарски*, стр 35.

[2]) Jordanes. Getica. ed. Savagner. II, II, VIII, p. 231, 289—291; ср. и Guerin Songeon. p. 42.

---

[1]) Procopios. ed. Haury. B. G. IV. 4. 7, 5, 23. Стр. 501—507.

[2]) Procopios. ibidem. Стр. 588 и сл.

[3]) Ср. за това подробно Златарски, глава 2 и 3. Стр. 45—72; за значението на конницата у прабългаритѣ ср. Прокопи и Иорданъ въ цитиранитѣ на стр. 16—17 текстове; ср паралелно съ това значението на конницата у хунитѣ споредъ Амиана.-

ЕРСИТЕТЪ
БИБЛИОТЕКА
СОФИЯ

не животъ въ палатки, землянки или пѫтуващи коли. Примитивнитѣ потреби у хората правѣли при това една първобитна домашна индустрия, водена предимно отъ женитѣ и децата, съвършено достатъчна. Женитѣ изготвяли отъ кожата на животнитѣ кожуси, ґащи, калпаци и царвули за мѫжетѣ; отъ дивия ленъ и конопъ — калчища и сѫщо така плетѣли отъ вълната на козитѣ и овцитѣ дрехи за себе си и покривки за зимно време. Мѫжетѣ изготвяли отъ ленъ и конопъ мрежи за риболовство и построявали колибитѣ[1]).

Западниятъ клонъ на българитѣ — кутригуритѣ — посочва презъ VI и VII в. вече по-съвършени стопански форми, отколкото тѣхнитѣ източни братя въ северния Кавказъ. Наистина, и у тѣхъ основната дейность си остава скотовъдството въ скитнишки форми. И за тѣхъ сѫщо Иорданъ свидѣтелствува, какво презъ цѣлото лѣто тѣ се скитатъ по обширнитѣ си територии, спирайки се тукъ-тамѣ, споредъ удобнитѣ за стадата имъ пасбища. Зимно време пъкъ тѣ се връщатъ въ крайбрѣжнитѣ области на Черно море[2]). Обаче, наредъ съ този примитивенъ начинъ на живота ние виждаме у тѣхъ и началото на размѣннитѣ отношения и търговия съ Византия. За такава търговия ни съобщаватъ Иорданъ и Иоанъ Малала[3]). Тя се е водила чрезъ сегашнитѣ пристанища Херсонъ и Керчъ. Българитѣ-кутригури донасяли тукъ на пазаря кожи отъ северни звѣрове и получавали срещу тѣхъ различни специи и фини материи отъ ориента[4]). Отъ Иордана пъкъ ние се научаваме, че самуренитѣ кожи идѣли отъ кавказкитѣ унугури. По такъвъ начинъ кутригуритѣ бѣха вече въ VI в. посредници на търговията между ориента и източна Русия, отъ кѫдето идѣли тѣзи кожи. Самиятъ пъкъ гр. Боспоръ (Херсонъ) се намиралъ подъ особеното покровителство на византийския императоръ и тукъ е била построена най-после една крепость[5]), като това мѣсто стана единъ центъръ на културното влияние на Византия върху хунобългаритѣ. Характерно е за развоя на търговскитѣ отношения у кутригуритѣ това, доколко тѣ ценѣли паритѣ. Споредъ Малала, кутригурскиятъ владетель Гродъ, покръстенъ въ Византия, заповѣдалъ да се съберать сребърнитѣ идоли, да ги разтопятъ и да ги размѣнятъ въ Боспоръ на сребърни византийски монети. При всѣка сполучлива война съ Византия кутригуритѣ искатъ като откупъ злато и сребро[1]). Най-сетне, Византия е била дори принудена да имъ плаща ежегодно известенъ париченъ данъкъ. Явно е, че съ тѣзи пари кутригуритѣ размѣняли регулярно у гръцкитѣ търговци различни предмети за една по-луксозна консумация и разни украшения. По такъвъ начинъ кутригуритѣ попаднали още въ VI вѣкъ подъ културното влияние на Византия и то се изразило, както винаги при възприемането на една по-виша култура отъ единъ примитивно-първобитенъ народъ, въ присаждането само на външната култура, сиречъ въ една по-сложна и по-разнообразна консумация въ храната и облеклото: женитѣ на кутригуритѣ носѣли вече украшения отъ желѣзо, медь, стъкло и кость, около кръста — луксозни пояси. Тѣ си правятъ златни и сребърни идоли и употребяватъ вече вино и различни специи къмъ храната, донесени отъ ориента[2]). Преселили се въ гръцкитѣ владения близо до византийскитѣ културни центрове, кутригуритѣ възприематъ твърде скоро цѣлата външна култура на Византия. Отъ писмото на хана Сандилха ние се научаваме, че кутригуритѣ въ Византия пълнятъ съ вино зимницитѣ си, обичали да ядатъ сладкиши, имали бани, носѣли златни накити и тънки материи, напъстрени и втъкани съ злато. Това показва, че прабългаритѣ сѫ били изобщо твърде възприемчиви къмъ по-висока култура и принадлежали къмъ издигнатитѣ въ духовно отношение и културно-способни клонове на монголската раса[3]). Отъ изворитѣ ние се научаваме и затова, че робството е било единъ установенъ и развитъ институтъ у кутригуритѣ, като робитѣ се рекрутирали главно отъ воен-

---

[1]) Ср. Guerin-Songeon. p. 42.

[2]) Jordanes. ed. Savagner, p. 230.

[3]) Ibidem, p. 230—231; Joan. Malalas. Patrol. graeca. Col. 635—640.

[4]) Heyd. Geschichte des Levantehandels. Bd. I. S, 14 f.

[5]) Joan. Malalas. Ibidem.

Данъ

Визан

---

[1] Ср. Златарски, стр. 49, 52, 67, 74.

[2]) Tzetzes. Chil. X. 224—233. Tomaschek въ Art. „Bulgaroi".

[3]) Ср. и тѣхнитѣ военни и държавно-организаторски способности въ лицето на прабългарскитѣ и старобългарскитѣ ханове отъ Аспаруха до Бориса.

нопленницитѣ[1]). Този фактъ сѫщо тъй доказва, че стопанскиятъ битъ на кутригуритѣ е достигналъ вече едно по-високо стѫпало, тъй като робитѣ се употребяватъ за различни стопански работи; това пъкъ показва, че основнитѣ стопански дейности — производство и потребление — не сѫ били вече у тѣхъ така примитивни, както у хунитѣ въ края на IV вѣкъ, споредъ Амиана.

Въ заключение на този отдѣлъ трѣбва да отбележимъ, че не можемъ да се съгласимъ съ заключенията на Геза Фехеръ за характера на прабългарската стопанска култура още въ северния Кавказъ презъ IV, V и VI вѣкове[2]). Тѣзи заключения Геза Фехеръ прави по пѫтя на изключително лингвистични, и то твърде косвени изводи. Заедно съ Гомбочъ той приема, че унгарцитѣ живѣели въ съсѣдство съ прабългаритѣ въ северния Кавказъ презъ V и VI вѣкове и отъ анализа на унгарскитѣ думи той заключава, че много думи, и то такива, които се отнасятъ до скотовъдство, твърде развито земедѣлие, винодѣлие, индустрия, сложна домашна обстановка, разнообразно облекло и т. н., унгарцитѣ да сѫ възприели отъ единъ високо-културенъ тюркски народъ, подъ влияние на който, като по-примитивенъ народъ, тѣ сѫ се намирали дълго време,—тъй като всички тѣзи думи иматъ явно тюркски произходъ. Понеже пъкъ Фехеръ мисли, че унгарцитѣ можаха да иматъ тюркско влияние отначало само отъ прабългаритѣ — тѣхнитѣ съседи на северния Кавказъ презъ IV, V и VI вѣкъ, то той прави окончателно заключение, какво прабългаритѣ били още въ IV и V вѣкъ единъ засѣдналъ народъ и имали още тогава една такава високо-развита стопанска култура, при това съ високо развити форми на земедѣлие, градинарство, винодѣлие, разнообразни обработваще-индустрални дейности, кѫщи съ разнообразна покѫщнина, писмена и т. н. и т. н. Всичко това, обаче, съвършено противоречи на основнитѣ и преки извори за бита и живота на прабългаритѣ по онова време, въ лицето на византийскитѣ и латински писатели.

---

[1]) Ср. писмото на хана Сандилха у Прокопия и неговитѣ сведения за робитѣ у кутригуритѣ.

[2]) Geza Fehèr. Bulgarisch-ungarische Beziehungen im V—XI Jahrh. 1921. s. 20—23 и брошурката му по български: „Прабългарската култура споредъ маджарскитѣ извори". София, 1924. Стр. 1—16; в. стр. 1—7.

Недостатъчностьта само на лингвистичния методъ за важни исторически заключения, безъ педкрепата на всички други методи, тукъ става особено очевидна и Фехеръ — иначе отличенъ изследвачъ, безъ съмнение влиза тукъ въ конфликтъ съ основнитѣ принципи на историческата методология. Що се касае до гореспоменатитѣ унгарски думи, отнасящи се до формитѣ на високоразвитата стопанска култура, то примитивнитѣ унгарски племена сѫ ги възприели, безъ съмнение, подъ едно тюркско влияние, както посочва корена имъ, и то може би прабългарско, или пъкъ хазарско влияние. Обаче, това е било влиянието не на първобитно-примитивнитѣ прабългари въ северния Кавказъ презъ V и VI вѣкъ, а влиянието на високо-културнитѣ волжско-камски българи, нѣколко столѣтия по-късно, именно презъ XII—XIII вѣкъ, когато унгарцитѣ сѫ се намирали въ областьта на Волга и Кама, въ съсѣдство съ първитѣ, или пъкъ на тюрко-хазаритѣ, подъ влиянието на които унгарцитѣ сѫ попаднали още въ IX вѣкъ. Характерно е, че Фехеръ самъ посочва, какво тѣзи старо-тюркски думи въ унгарския езикъ напълно съвпадатъ съ тюрко-чувашкитѣ думи въ старо-чувашкия езикъ. Обаче, чувашитѣ — едно финско племе, най-много сѫ били езиковно и културно повлияни тъкмо отъ тюркобългаритѣ презъ VI—XIV вѣкъ, които се заселили между тѣхъ и се смѣсили съ тѣхъ въ областьта на Волга и Кама. Обстоятелството, което накарва Фехера заедно съ Гомбоча да мисли, че тюркското езиковно-културно влияние върху унгарцитѣ е било много по-рано, сиречъ въ V—VI в., когато тѣ сѫ живѣели още съ първобитнитѣ прабългари въ северния Кавказъ, е само следното много косвенно и неубедително съображение: тюрко-българскиятъ езикъ на прабългаритѣ е оказалъ влияние не само върху фино-унгарския, но и върху фино-черемишкия, фино-мордвинския и фино-пермския езици. Има обаче известна разлика между езиковното влияние на тюрко-българския езикъ върху унгарския, по сравнение съ влиянието му върху последнитѣ три езика. Първото влияние споредъ лингвистични особности „трѣбва да е било“ много столѣтия по-рано отколкото второто, тъй като тюркскитѣ думи въ тѣзи три езика сѫ отъ много по-късенъ произходъ и напомнюватъ вече сегашния чувашки езикъ. Отъ такива твърде далечни косвени, и то само езиковни съображения, е рисковано да се вади тяжеловесно заключение за характера и дори отдѣлнитѣ черти въ стопанската култура на прабългаритѣ презъ V и VI вѣкове. Тюркското влияние върху сегашния фино-черемиския и др. езици е въ временно отношение изобщо не установено и е могло да бжде много по-късно отъ IX—XIII вѣкъ, сиречъ презъ XIV и последующитѣ вѣкове, отъ страна на татаритѣ въ респективнитѣ области; и въ всѣки случай то е продължавало презъ тѣзи вѣкове, промѣняйки постоянно тѣзи въ основата си фински езици. Много по-сигурни все пакъ оставатъ прекитѣ исторически докази, които посочватъ, че унгарцитѣ попаднали подъ културното и езиковно влияние на хазаритѣ и волжско-камскитѣ българи презъ IX—XIII вѣкове, — сиречъ едвамъ въ този периодъ сж възприели отъ тѣзи високо-културни вече народи респективнитѣ тюркски думи, указващи на една твърде развита вече стопанска култура.

Въ обичаитѣ и нравитѣ на прабългаритѣ, които се отнасятъ до тѣхния стопански битъ, сж характерни особено тѣзи по храненето. Естественото последствие отъ почти изключителното занятие съ скотовъдство и ловъ въ производството имъ бѣше това, че тѣ се хранѣха почти само съ месо. Зеленчуцитѣ употребяваха само въ случай на гладъ или недостигъ на месо. Наредъ съ месото служеха като допълнение млѣкото и сиренето. Освенъ това тѣ приготвяли отъ вкиснато конско млѣко едно особено опияняваще питие, съ което охотно се опивали¹). На трапезата мжжетѣ ядѣли отдѣлно отъ женитѣ и дори съпругата нѣмала право да седне на една софра съ своя мжжъ. Що се касае до облеклото, то то състояло главно отъ кожи на диви и домашни животни въ форма на кожуси и кожени гащи и груби, приготвени по домашенъ способъ платове (калчища). Кожени калпаци, като крмглитѣ плъстени капи у сегашнитѣ албанци, покриваха главитѣ имъ. Споредъ тюркския

---

¹) Забележително е, че до сега у българина има обичай да се яде месо, различно сготвено, безъ всѣкакви други притурки, и най-любимо е сурово изсушено на слънце месо, въ форма на пастърма и луканки, сжщо тъй, както и кисело млѣко, приготвено отъ овче млѣко по сжщия начинъ, както прабългаритѣ приготвяли нѣкога своя кумжсъ.

обичай, женитѣ и мѫжетѣ носѣли широки гащи — шалвари, подобни на сегашнитѣ потури у селянитѣ; мѫжетѣ и женитѣ носѣли широки колани (пояси) по турски; женитѣ покривали лицето си, а мѫжетѣ стрижели коситѣ си гладко, като оставяли само нѣкои плетенки[1]).

Характерни сѫ и военнитѣ обичаи у прабългаритѣ съ типични хунски черти. Споредъ араба Алъ Масуди, конетѣ имъ винаги стоели наготово изъ ливадитѣ, готови всѣки моментъ да тръгнатъ въ походъ и било строго забранено да се възсѣдатъ, сиречъ да се използуватъ тѣ за невоенни цели. За нарушението на това правило се налагало смъртно наказание[2]). Както у всички хуни, тѣхната военна сила се състояла въ конницата и тѣ сѫщо така си служели въ сраженията съ арканъ: това било вѫже накрая съ връзка въ видъ на халка, което хвърлѣли върху неприятеля, за да го уловятъ живъ, или пъкъ за да свалятъ ездача отъ коня[3]).

Относно формитѣ на социалния строй у прабългаритѣ, преди образуването на българската държава на Балканския полуостровъ, ние знаемъ твърде малко. Личи си отъ различнитѣ сведения, които даватъ византийскитѣ писатели, че въ управлението имъ е господствувалъ абсолютно-авторитарния принципъ, съчетанъ съ единъ доста примитивенъ политически строй, почиващъ на родово-патриархални начала. Върховната власть била концентрирана въ рѫцетѣ на хана, койтоималъ около себе си единъ съветъ отъ нѣколко боили, представители (владици) на най-старитѣ и влиятелни родове. Съ тѣхна помощь той подържалъ своя авторитетъ и своята власть у цѣлия народъ. Въ обществения пъкъ животъ на родовата организация съ сѫщо такъвъ абсолютенъ авторитетъ и власть се е ползувалъ най-стария и най-влиятелния членъ. Представителитѣ на родоветѣ, респективно боилитѣ, бѣха сѫщевременно и военачалници (багаини). Тъй че въ политическата организация на прабългаритѣ, преди Аспаруха още, ясно проличава едно смешение на първобитната родова организация и власть съ начала на една централна монархическа власть, ограничена най-напредъ съ принципа на автономната патриархална родова власть. Само по-нататъкъ и постепено отъ тази власть на родоначалницитѣ, която ограничавала донѣкжде властьта на хана, се е образувало дворянското съсловие на боилитѣ — боляритѣ, което участвувало въ управлението и решавало държавнитѣ дѣла заедно съ хана.

---

[1]) Ср. Tomaschek. цит. трудъ; къмъ това: Guerin-Songeon. p. 40—42; Ибнъ-Фодланъ у Гаркави. Стр. 87; Lebeau. Histoire de bas Empire (Стамболски) стр. 14—16.

[2]) Аль-Масуди у Гаркави, стр. 126;

[3]) Malalas. Patrol. gr. col. 645, 648. Theophanes. ibidem p. 217 и сл. ср. къмъ това: Златарски стр. 70. Lebeau цит. трудъ, прев и изд. Стамболски. Стр. 16. Guerin-Songeon. цит. труд. p. 41.

ГЛАВА II.

Стопанския битъ и строй на волжскитѣ прабългари (булгари) (презъ VII—XIV вѣкове).

Историята на волжско-камското булгарско царство почва отъ преселването на единъ отъ прабългарскитѣ родове — угуритѣ въ областьта между Кама и Волга въ края на VI вѣкъ, подъ влиянието на аварското нашествие.[1]) Тукъ тѣ биватъ отначало подчинени на тюркитѣ, което трае до края на VI вѣкъ. Съ разпадането на тюркската империя прабългаритѣ се освобождаватъ и образуватъ презъ VIII-ия вѣкъ една самостойна държава съ столица Велики или Сребърни Булгаръ, граничаща на югъ съ областитѣ на половцитѣ, печенѣгитѣ и хазаритѣ, а на северъ и западъ съ първобитнитѣ фински племена и РУСКИТѢ области. Презъ IX, X и XI вѣкъ, съ разцвѣта на своята стопанска и обща култура, Велика Булгария постоянно се разширява на всички посоки и образува къмъ края на XI и презъ XII вѣкъ една могѫща държава и културенъ центъръ на изт. Европа. Отъ началото на XII вѣкъ въ юго-източна Европа почватъ да нахлуватъ първобитнитѣ чергарски орди на монголскитѣ тюрко-татари. Презъ XIII вѣкъ тѣ постепенно се разширяватъ на западъ и северъ, както по-рано хунитѣ, и си подчиняватъ значителна часть отъ Русия, както и булгарското царство, което бѣше принудено да плаща данъци на татарскитѣ ханове въ Златната орда (разположена въ юго-източна Русия) и се управлявало дори понѣкога отъ ординскитѣ намѣстници, но запазвало иначе собствения си културенъ, религиозенъ и стопански животъ, ведно съ закрѣпенитѣ отдавна търговски отношения, макаръ че гр. Булгаръ значително пострада при първото татарско нашествие въ 1223 г. и после е бивалъ презъ XIII и XIV вѣкъ още нѣколко пѫти нападанъ и ограбванъ отъ татарскитѣ орди. Обаче, високата обща и стопанска култура на българитѣ имъ помагала да се оправятъ скоро отъ тѣзи нашествия и да възстановятъ пакъ разрушенитѣ ценности и задрѫстенитѣ отъ татаритѣ търговски пѫтища. Презъ XIV вѣкъ Велика България е арена на непрекѫснати междуособни борби между татарскитѣ ханове въ Златната орда и самиятъ градъ Булгаръ бива нѣколко пѫти превземанъ и разрушаванъ отъ татаритѣ. Въ края на XIV-ия вѣкъ новото нашествие на страшния Аксакъ-Тимуръ[1]) или Тамерланъ, подчинилъ подъ своя власть Златната орда, туря окончателно край на Велика България. Градоветѣ Булгаръ, Сиваръ, Бряхимъ, Буларъ и др. биватъ превзети, изгорени, разрушени и тѣхнитѣ жители убити или разгонени. Територията на българското царство бива наводнена съ първобитнитѣ чергари-татари и самитѣ българи се смѣсватъ по-късно съ тѣхъ и съ чувашитѣ, — което означава край на прабългарската народность и култура и въ тая область на Европа.[2])

---

[1]) Ср. Marquart. Streifzüge. стр. 505, *Fehér*. Bulg.-ungar. Beziehungen in den V—XI Jahrh. стр. 80.

* * *

За стопанската култура на българитѣ ние почваме да получаваме подробно освѣтление отъ началото на X-и вѣкъ въ лицето на арабскитѣ писатели. По нѣкои откѫслечни сведения може да се заключи, че презъ VII и VIII вѣкъ и този клонъ отъ прабългаритѣ е билъ единъ ловджийски и чергарско скотовъдски народъ, скиталъ се съ своитѣ стада въ областьта между Волга и Кама. Обаче, вече въ срѣдата на X ия вѣкъ арабинътъ Омаръ Ибнъ-Даста изрично свидетелствува, че българитѣ сѫ народъ земледѣлски, който култивира различни зърнени храни, като пшеница, ечмикъ, просо и др. Преобладаването и значението на земледѣлието въ стопанския имъ битъ презъ този вѣкъ личи и отъ съобщенията на пратеника отъ арабския халифъ Ибнъ-Фодланъ, дошелъ въ България въ 922 г. съ мисионерски цѣли. Споредъ него, българитѣ срещнали посолството съ хлѣбъ, просо и месо, а на друго мѣсто въ подробното описание на Ибнъ-Фодлана ние четемъ, че главната имъ храна се състои въ просо и конско месо, въпреки това, че въ тѣхната страна има много пшеница и ечмикъ. Споредъ една народна поличба, съобщена отъ Ибнъ-Фодлана, единъ особенъ лай на кучетата билъ признакъ, че ще настане година съ добра реколта, благословия и благосъстояние; сиречъ и тукъ стопанското благополучие се свързва съ успѣха на земедѣлието, което пъкъ свидетелствува за неговата важна роля въ стопанския животъ. Арабинътъ Аль-Мукадеси, писалъ въ 985 г., съобщава специално за жителитѣ на гр. Сиваръ, че тѣ иматъ много добре обработени полета и богатъ имотъ[1] Продуктивностьта и развоя на земедѣлското стопанство въ България сѫ се подигнали въ последующето време дотамъ, че презъ XI, XII и XIII вѣкъ тѣ изнасятъ вече жито въ съседнитѣ страни Русия и Хазария, при лоша реколта тамъ, за което ни съобщаватъ рускитѣ лѣтописи подъ 1024 и 1229 г.[2] Отъ съобщенията на арабскитѣ писатели отъ началото и срѣдата на X вѣкъ личи, че населението се явява вече засѣднало, че сѫ се образували първоначални градове, които, обаче, фактически иматъ характеръ на голѣми села, както и много „градове“ презъ ранното срѣдневѣковие въ западна и срѣдна Европа: жителитѣ имъ притежаватъ обширни полета и градини и се занимаватъ съ земедѣлие. Техниката на булгарското земедѣлие е достигнала въ последнитѣ столѣтия на тѣхната култура едно високо развитие. Намеренитѣ при разкопкитѣ земедѣлски орѫдия се състоятъ отъ мотики, подобни на употребяванитѣ още сега въ срѣдна Азия; плугове, сърпове, коси и брадви съ особена форма, доста съвършена, макаръ такава и да не се конструира сега. Качеството на тѣзи земедѣлски орѫдия въ всѣки случай не стои по-низко отъ тѣзи, които и до сега се употрѣбяватъ отъ селенитѣ въ Русия.[3]

---

[1]) Единъ отъ отдалеченитѣ му потомци е билъ прочутиятъ руски публицистъ и славянофилъ Аксаковъ въ срѣдата на XIX вѣкъ.

[2]) Ср. *Турнерелли.* Древніе Болгары. стр. 36—48; къмъ това: русскіе лѣтописи презъ годинитѣ 985—1380 (Полное собраніе русскихъ лѣтописей).

---

[1] Ибнъ-Фодланъ у Гаркави стр. 85, 90, 91; Ибнъ-Даста у Гаркави стр. 236; у Хволсонъ стр. 22—24; Аль-Мукадеси у Хволсонъ стр. 84; у Шпилевскій стр. 49.

[2] Ипатьевская лѣтописъ стр. 100; Татищевъ. Исторія. III. стр. 454 и сл.

[3] Ср. *Шпилевскій*. стр. 278 и 357; ср. подробно за това *А. Штукенбергъ*. Земледѣльческія орудія древнихъ болгаръ. Ученыя записки Каз. университета іюнь—іюль 1896.

Наредъ съ земедѣлието сѫщото значение има още презъ X вѣкъ и скотовъдството, развъждане на едъръ добитъкъ и на дребенъ — овци и кози. Отъ приведенитѣ по-горе арабски сведения се подчертава особеното значение на коневъдството. Сѫщиятъ Ибнъ Фодланъ свидетелствува, че българитѣ били обложени съ данъкъ къмъ хана, състоялъ се отъ волска кожа, внасена отъ всѣко семейство. Споредъ Ибнъ-Даста пъкъ, данъка се състоялъ и отъ коне. Извънреденъ данъкъ при женитба се плащалъ тоже — доброкачественъ конь, специално за езда.[1]) Характерна черта на стопанския битъ у народа още презъ X-ия вѣкъ, обусловена отъ почти изключителното преобладание на добивателната дейность и особено на скотовъдството — е все още отчасти чергарскиятъ начинъ на живота. Ибнъ-Фодланъ въ началото и Елъ-Балхи, както и Аль-Мукадеси въ срѣдата и къмъ края на X вѣкъ, съобщаватъ, че кѫщитѣ на българитѣ въ градоветѣ сѫ дървени и отъ тръстика и служатъ като зимни жилища. Обаче, презъ лѣтото жителитѣ се разпръсватъ въ околноститѣ и прекарватъ въ плъстени палатки (юрти) [2]), което очевидно е било обусловено отъ занятието на жителитѣ съ пасене и гледане на добитъка, съединено съ добиване и обработване на млѣчнитѣ продукти. Значението на скотовъдството презъ X и XI вѣкъ личи и отъ сведенията на Алъ-Мукадеси, споредъ които българитѣ сѫ изнасяли въ ориенталскитѣ страни, при разцвѣта на тѣхната търговия, кози кожи, овце и рогатъ добитъкъ; нѣма съмнение, че и царьтъ е продавалъ въ странство грамадното количество постѫпили отъ данъци волски кожи.[3]) Разнообразнитѣ кожи отъ домашнитѣ и дивитѣ животни бивали въ последующето време при разцвѣта на индустрията обработвани и съставяли тоже важенъ обектъ на външната търговия.

ък

---

[1]) Ибнъ-Фодланъ и Ибнъ-Даста у Гаркави стр. 90—91; 263; у Хволсонъ стр. 24.

[2]) Ибнъ-Фодланъ съобщава, че неговото посолство намѣрило хана съ неговата свита и други жители да живѣятъ въ юрти и че самото посолство е било настанено въ такива юрти, Ср. Ибнъ-Фодланъ у Гаркави стр. 85 и сл. Ель-Балхи у Хволсонъ стр. 82; Аль-Мукадесси у Хволсонъ, стр. 84.

[3]) Аль-Мукадесси у Хволсонъ стр. 181;

Не по-малко важно е било презъ X, XI и още XII вѣкъ значението на сложната събирателна дейность, като ловъ и риболовство,—обусловено отъ природнитѣ условия на страната, съ обширни гори и блатни мѣста, пълни съ разнообразни диви звѣрове съ скѫпи кожи и рибоводни рѣки, като Кама и Волга съ нейнитѣ притоци. Ибнъ-Фодланъ съобщава, какво изобилието на рибата въ България било толкова голѣмо, че българитѣ приготвяли и употребявали за храна твърде много рибя мась, вмѣсто растителни масла. Сѫщо тъй българитѣ придобивали отъ рекитѣ голѣмо количество видри, кожитѣ на които продавали въ странство. Твърде важенъ обектъ на лова били още поровет̀ѣ, лисицитѣ, бобритѣ, катерицитѣ и зайцитѣ, поради скѫпитѣ имъ кожи. Месото на последнитѣ три породи животни българитѣ употрѣбявали за храна. Кожитѣ на тѣзи животни имъ служели за облекло—куртки, обуща и шапки, представяйки при това и важенъ обектъ на външната търговия.[1] Особеното значение на риболовството още презъ XIII вѣкъ личи и отъ договора между руския князъ Юрій Всеволодовичъ и българския ханъ отъ 1229 г., споредъ който на българитѣ-риболови нѣма да се пречи отъруситѣ въ тѣхната дейность въ пограничнитѣ владения.[2]

За другитѣ добивателни дейности у българитѣ Ибнъ-Фодланъ свидетелствува, че събирането на орѣхи имало голѣмо значение, поради голѣмитѣ пространства гори съ орѣхови дървета. Не по малко значение имало и пчеловъдството. Споредъ Алъ-Мукадеси, българитѣ изнасяли много медъ и восъкъ, а споредъ Абу-Хамидъ, тѣ освенъ това и сами се хранѣли много съ медъ. Отъ бреза тѣ добивали особенъ сокъ, отъ който приготвяли едно сладко и опияняваще питие „суджу“, а най-хубавитѣ екземпляри брези и дѫбове обработвали и изнасяли въ странство.[3] Най-сетне, въ областитѣ на Велика България намирали често въ земята, и то въ горскитѣ мѣстности, мамонтови зѫби, които се изнасяли въ странство. За градинарство у българитѣ нищо не ни съобщаватъ арабскитѣ писатели. Само Ибнъ-Фодланъ споменува единъ пѫть, че женитѣ обичали да ядатъ зелени, твърде кисели ябълки, придобити очевидно не отъ градинарство, а растящи въ диво състояние.[1])

---

[1] Ибнъ-Фодланъ у Гаркави стр. 91; Ибнъ-Хаукалъ стр. 228; Ибнъ-Даста у Гаркави 264; у Хвольсонъ стр. 24 и сл. Абу-Хамидъ у Хвольсонъ стр 88; Аль-Мукадеси у Хвольсонъ стр. 181; Ибнъ-Хаукалъ у Гаркави стр. 219.

[2] Ср. Шпилевскій стр. 156.

[3] Ибнъ-Фодланъ у Гаркави стр. 90 и сл.; Абу-Хамидъ у Хвольсонъ стр. 88; Аль-Мукадеси стр. 181.

Отъ сведенията, които сумарно ни даватъ арабскитѣ писатели и рускитѣ лѣтописи за добивателната дейность у българитѣ, се вижда, че развоя на земледѣлието и скотовъдството, както и установяването на засѣдналостьта (презъ IX и X вѣкове) не означавало у тѣхъ изоставяне или поне намаление на сложната и проста по-примитивна събирателно-добивателна дейность, както у другитѣ народи. Наопаки, наредъ съ развитото земледѣлие и скотовъдство продължава да сѫществува и да се развива пчеловъдството, лова и риболовството и край тѣхъ върви събирането на различни диви плодове и други продукти на природата. Този разнообразенъ и обширенъ характеръ на добивателната дейность бива запазенъ и играе сѫщата роля въ народното стопанство и презъ следнитѣ XI, XII и XIII вѣкове, обусловенъ очевидно отъ богатството и разнообразието на природнитѣ условия на страната и именно това обстоятелство способствувало за ръста на народното богатство въ България. Храната на българитѣ била по такъвъ начинъ твърде богата съ месо отъ разнообразни домашни и диви животни, хлѣбъ и тесто отъ различни видове житни растения и освень това съ млѣко, кумжсъ, сирене и медъ, но при пълна липса на зеленчуци, — сир. и тукъ изпъква предимно наклонностьта у населението къмъ месоядна и млѣчна храна, най-много къмъ конско месо, както у прабългаритѣ изобщо.

Обработваща дейность и занаяти. Периодътъ на развитието на добивателната дейность у българитѣ — VIII, IX и X вѣкъ — ни явяватъ обработващата дейность и специално занаятитѣ въ едно още зачатъчно състояние. Въ на-

---

[2]) Абу-Хамидъ у Хволсонъ стр. 88, 183. Аль-Мукадеси, стр. 181; Ибнъ-Фодланъ у Гаркави стр. 90.

чалото на X вѣкъ ние имаме свидетелството на Ибнъ Фодлана, че булгарскиятъ ханъ Алмушъ помолилъ багдатския халифъ да му изпрати майстори за постройка на джамии и на крепость около столицата противъ външнитѣ врагове. Сѫщо така Елъ-Балхи съобщава въ срѣдата на X вѣкъ, че въ двата главни града на булгаритѣ — Булгаръ и Сиваръ — кѫщитѣ сѫ построени по твърде простъ начинъ отъ дърво и тръстика. За сѫщото говори и Алъ-Мукадеси къмъ края на X вѣкъ (писалъ около 985 г.), посетилъ Велика Булгария, отбелѣзвайки, че постройкитѣ въ Булгаръ сѫ отъ дърво и дори отъ тръстика, измазана съ глина.[1]) Още въ 1136 г., сир. въ началото на XII вѣкъ, испанския арабинъ Абу Хамидъ Елъ-Андалуси сѫщо тъй намерилъ въ Булгаръ дървени кѫщи, построени отъ елхово дърво, а стената, опасваща града, била отъ дѫбово дърво.[2]) Явно е, че строежътъ презъ тѣзи столѣтия е билъ още примитивенъ и се е извършвалъ по самобитно-домашенъ начинъ. Сѫщиятъ Ибнъ-Фодланъ съобщава, че ханътъ Алмушъ imалъ специаленъ шивачъ — арабинъ. Отъ това съобщение косвено личи, че е нѣмало още у булгаритѣ шивачество като занаятъ. Описанията на дрехитѣ у булгаритѣ отъ Ибнъ-Фодлана и Ибнъ-Даста къмъ срѣдата на X вѣкъ и още отъ Ибнъ-Хаукалъ въ последната четвъртъ на X вѣкъ, споредъ които булгаритѣ се обличали въ примитивни дълги куртки и кожени шапки, поне даватъ да се разбере, че това сѫ били продукти все на домашна индустрия у единъ народъ, който все още се занимава предимно съ добивателна дейность.[3]) По сѫщия домашно-индустриаленъ начинъ сѫ били изготвяни и плъстенитѣ покривки за юртитѣ. Особено високо съвършенство достигна у булгаритѣ обработването на кожа за обуща, наречена юфть, отначало тоже въ форма на една широко развита домашна индустрия. Разпространението на това занятие е стигнало дотамъ, че булгаритѣ редовно ходѣли въ ботуши, когато другитѣ околни народи — руси, хазари, носѣли още царвули.[1]) Този фактъ се отбелезва изрично въ руската лѣтопись подъ 985 г., когато военачалникътъ на Владимира Велики Добрыня констатиралъ, че всички военопленни булгари били съ ботуши. Споредъ лѣтописното известие, той счелъ това за признакъ на такава висока култура, която не ще позволи на руситѣ да си подчинятъ Велика Булгария.[2]) Въоржжението на булгаритѣ, споредъ Ибнъ-Даста, сир. въ периода още на липса на висшитѣ форми на индустрията— строителна и металическа презъ X вѣкъ, било доста съвършено. Тѣ имали „пълно въоржжение“ въ арабски смисълъ и носѣли панцири отъ халки (кольчуги).[3]) Явно е, обаче, че тѣзи нѣща тѣ тогава сж получавали чрезъ външната си търговия, широко развита още въ X вѣкъ. Сжщиятъ Ибнъ-Даста съобщава изрично, че булгаритѣ не знаели още сѣченето на пари и че националната имъ пара сж били скжпоценнитѣ порови кожи.

---

[1]) Ибнъ-Фодланъ у Гаркави стр. 85—86; Елъ-Балхи у Хвольсонъ стр. 82; Аль-Мукадеси стр. 84.

[2]) Абу-Хамидъ-елъ-Андалуси у Хвольсонъ стр. 86 и сл.

[3]) Ибнъ-Фодланъ и Ибнъ-Даста у Гаркави стр. 89; 231; Ибнъ-Хаукалъ стр. 221.

Отъ края на X вѣкъ и особено презъ XI ия много клонове отъ домашната индустрия, развили се по-рано и служили само да задоволятъ консумативнитѣ нужди на производителитѣ, се развиватъ постепено до формитѣ на *промишлена домашна индустрия*, работяща за пазаря и специално за външнитѣ пазари, особено въ Ориента. Сжщевремено много отъ клоноветѣ на тази домашна индустрия се издигатъ до занаяти съ широко производство, обслужваще масово чуждитѣ народи. Къмъ такава дейность се отнасятъ: производството на стрели, изготвени, споредъ Казвини, отъ брѣстъ. После, прочутитѣ булгарски шапки — „каленсуви“, изготвени отъ плъстъ (киче), които мохамеданитѣ-турци носѣли подъ чалмитѣ. Другъ сортъ каленсуви имало отъ рунтави кожи отъ соболи или порове — островърхи, споредъ персийски образецъ — запазени до сега въ Русия. Особенъ занаятъ е било производството на рибенъ клей, приготвянъ отъ бѣлуга. И най-сетне грамадно развитие достигна производството на прочутия булгарски юфтъ, изготвенъ отъ волски кожи, който въ източнитѣ страни получи название „булгарска кожа“, едно име, което и до днесъ е запазено у персийцитѣ, бухарцитѣ и калмицитѣ. Забележително е, че казанскитѣ татари и до сега изготвятъ този юфтъ, прочутъ въ Азия и други страни, обаче, това изкуство е създадено отъ старитѣ волжски булгари и татаритѣ го възприели отъ тѣхъ, както гласятъ и преданията имъ.[1])

---

[1]) Ср. *Fraehn*. Die ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga—Bulgaren, стр. 534, 542, 563. 575; *Турнерелли* стр. 40—41; 44.

[2]) Ипатьевская Лѣтопись стр. 56.

[3]) Ибнъ-Даста у Хвольсонъ стр. 24.

Въ XII, XIII и XIV вѣкове развитието на обработващата дейность и на занаятитѣ въ Велика Булгария получава широкъ размахъ и достига висока степень на съвършенство, която поставя булгарската материална култура почти наредъ съ великитѣ ориенталски култури отъ антично време. Сѫщевремено може да се говори, предвидъ на наличнитѣ данни, и за известна *индустриализация* на народно-стопанския животъ, поне що се касае до главнитѣ градски центрове. Тѣ ставатъ по онова време истински търговско-индустриални центрове на източна Европа и срѣдна Азия, изготвящи маса индустриални продукти, изработени отчасти и отъ чужди сурови материали, внасени въ Велика Булгария, като: необработени кожи, метали (олово), ленъ, конопъ и др. Всички тѣзи индустриални продукти се изнасяли въ странство — на западъ, въ Русия и по-нататъкъ, и на изтокъ, въ близки и далечни азиатски страни. Забележителенъ развой достига строежътъ и архитектурното изкуство, въведено отначало презъ X вѣкъ отъ арабскитѣ архитекти изъ Багдатъ. Булгарското строително изкуство още въ началото на XIII вѣкъ е било толкова високо и дотамъ надминавало руското, щото православно-християнския руски князъ Юрий се е решилъ да повика единъ мохамеданинъ— булгарски архитектъ, за да построи съборна черква въ столицата му. Тя била построена отъ бѣлъ камъкъ и цѣла покрита съ изкусна рѣзба. Рускиятъ лѣтописецъ забелѣзва при това, че тя е била по своята архитектура по онова време най-изящна отъ всички руски черковни постройки. Още по-забележително е, че отъ Велика Булгария доставяли въ Русия дори строителния материалъ — бѣли камъни. Отъ такива камъни е била построена при князъ Андрей

---

[1]) Ср. Хвольсонъ стр. 184 и сл.; Турнерелли стр. 40—41, 44. *Fraehn*. Arabische Nachrichten, стр 531, 542; *Карамзинъ*. История, I. стр. 125.

Боголюбски въ града Владимиръ друга съборна черква „Успѣніе пресвятыя Богородицы".[1] Въ самия гр. Булгаръ напредва значително отъ началото на XIII вѣкъ строителното изкуство и старитѣ дървени кѫщи и постройки, типични още за началото на XII вѣкъ, отстѫпватъ мѣсто навсѣкѫде на каменитѣ здания. По свидетелството на гръцкитѣ и руски лѣтописци, града Булгаръ се увеличилъ презъ XIII и XIV вѣкъ дотамъ, че съдържалъ къмъ края на сѫществуването на булгарското царство (края на XIV вѣкъ) повече отъ 10,000 камени здания.[2]

Къмъ прочутитѣ камени постройки, изградени презъ XII, XIII и XIV вѣкове, чийто скелети били запазени още въ началото на XIX вѣкъ, се отнасятъ преди всичко голѣмитѣ *бани*, заемали цѣлъ кварталъ. Споредъ съобщението на Измаилъ Абулфеда отъ началото на XIV вѣкъ, личи, че тѣзи бани поразили по архитектурата си даже единъ високообразованъ и културенъ испански арабинъ, който е билъ възхитенъ отъ тѣхъ.[3] Разкопкитѣ, произведени въ началото на XIX вѣкъ отъ Ердманъ и Кафтанниковъ, доказаха, че тѣзи бани сѫ били въ техническо отношение високо съвършени. Подъ камения подъ минавали петь паралелни канали, въ стѣнитѣ имало много водопроводни трѫби отъ желѣзо и по срѣдата се намиралъ голѣмъ басеинъ. Около самата баня се намирали голѣми резервуари за вода. Каналитѣ, които отвеждали нечистата вода, се състояли отъ глинени трѫби по съвремененъ образецъ и по-нататъкъ тѣзи канали вървѣли подъ улицитѣ на града, изградени съ необработени скрепени камъни. Тази баня въ Великия Булгаръ не отстѫпвала по своето съвършенство на сегашнитѣ прочути бани въ Бахчи-сарай.[4] Личи си, че както у всички ориенталски народи, така и у волжскитѣ булгари, развоятъ на материалната култура е билъ съпроводенъ съ единъ префиненъ култъ на чистота, — на регулярни и чести омивания и на кѫпане. Противоположно на това е развитието на материалната култура у народитѣ отъ арийската раса и специално у европейцитѣ. У тѣхъ още въ XVI и XVII вѣкъ, при високия развой на другитѣ страни на материалната култура, липсвали почти напълно общественитѣ бани и е господствувала такава ужасающа нечистотия въ градоветѣ, въ улицитѣ на които направо изливали нечистотии, и такава нечистоплътность на тѣлото, отъ които сигурно би се погнусилъ всѣки културенъ булгаринъ отъ XIII и XIV вѣкове.

---

[1] Лаврентьевская Лѣтопись, стр. 433 и 437; ср. къмъ това допълненията на Татищевъ. История III. 455; за износа на строителни материали ср. Шпилевскій, стр. 114.

[2] Ср. Турнерелли, стр. 5; 47.

[3] Цитирано у Турнерелли, стр. 8.

[4] Шпилевскій, стр. 214 и сл.

българе (чисти)

Забележителни бѣха по своята архитектура тъй нареченитѣ бѣла и черна палата и голѣмия минаретъ, съ остатъци отъ джамия. Едно отъ тѣзи здания бѣше ханския дворецъ, другото сѫдебна палата и третото здание — голѣма джамия, отъ която се е запазилъ презъ XIX вѣкъ само минарета. Отъ изследванията, направени надъ доста запазенитѣ още въ началото на XIX вѣкъ развалини на тѣзи монументални здания, можеше да се установи, че тѣ сѫ били построени споредъ принципитѣ на арабската архитектура, съ известни оригинални булгарски черти. Специално бѣлата палата представяла едно по ориенталски стилъ построено здание въ форма на голѣмъ квадратъ, покритъ съ кубе, а въ четиритѣхъ кюшета на централния квадратъ се намирали отдѣлни, сѫщо тъй квадратни стаи, съ по-малки кубета. Прозорцитѣ били изградени по персийски стилъ—съ остри сводове, дълги и многогранни капители, арки и голѣми звѣзди съ полумесецъ отстрани на прозорцитѣ, — всичко това издава една типична арабско персийска мохамеданска архитектура. Стѣнитѣ, прозорцитѣ и вратитѣ на тѣзи здания сѫ били покрити съ твърде художествено изпълнени орнаменти (инкрустации)—всичко въ източенъ стилъ и вкусъ. Що се касае до строителния материалъ на тѣзи здания, то това сѫ били тънко излъскани грамадни камъни, на дължина отъ единъ метъръ и дебелина отъ три метра. Основитѣ, както и подоветѣ били направени отъ пѣсъчни плочи съ циментъ или пъкъ отъ плочи, направени отъ особенъ доброкачественъ бѣлъ камъкъ, какъвто се намиралъ въ околноститѣ на града. Като съединителенъ материалъ за постройкитѣ е употрѣбяванъ циментъ и варь, а при специално художествени градежи — дори гипсъ и алабастъръ. По-проститѣ здания се строели отъ тухли, направени отъ глина

РАЗВАЛИНИ НА ГРАДА ВЕЛИКИ БУЛГАРЪ.

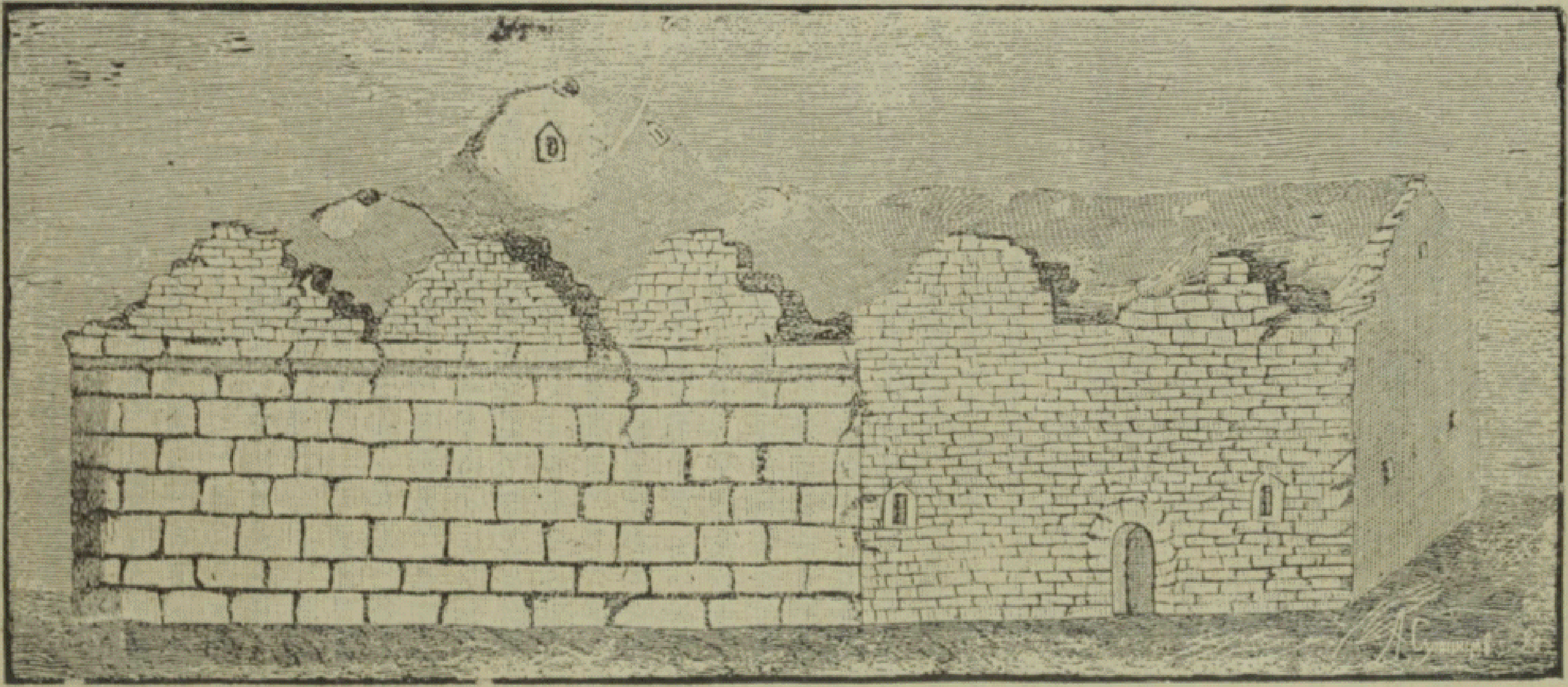

Бѣлата палата или ханския дворецъ.

(Изъ Турнерелли. Развалини Болгаръ и древніе болгары).

РАЗВАЛИНИ НА ГРАДА ВЕЛИКИ БУЛГАРЪ.

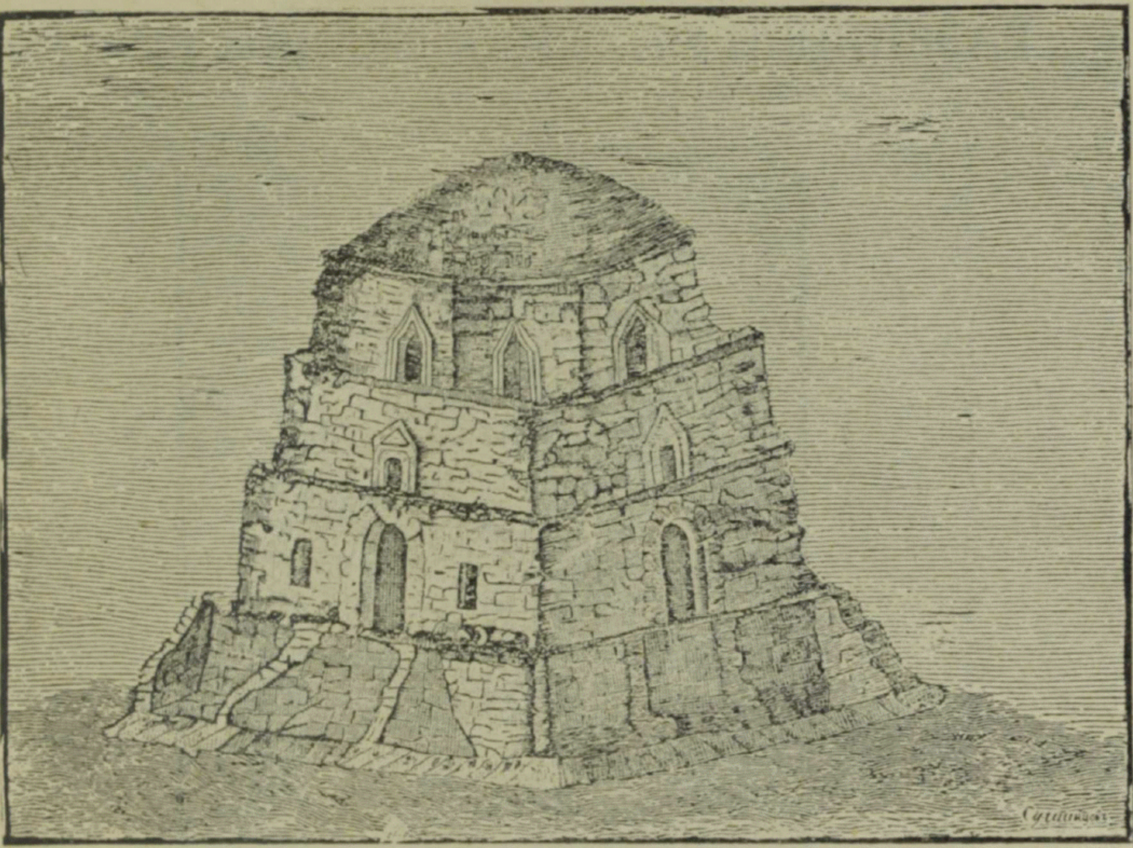

Черната палата или Сѫдийския домъ (сѫдилище).

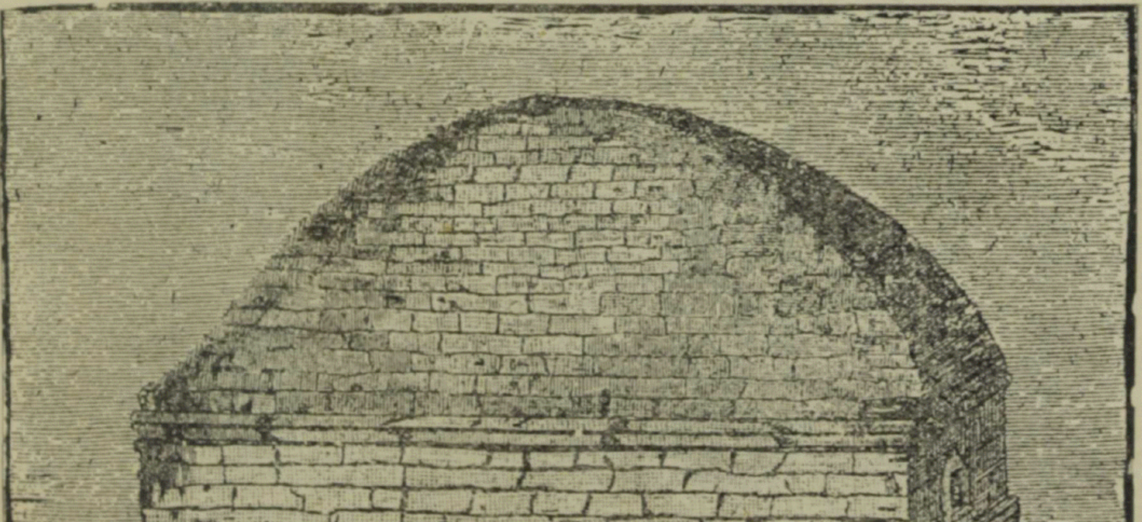

Здание, служело за арсеналъ.

(Изъ Турнерелли. Развалини Болгаръ и древніе болгары).

РАЗВАЛИНИ НА ГРАДА ВЕЛИКИ БУЛГАРЪ.

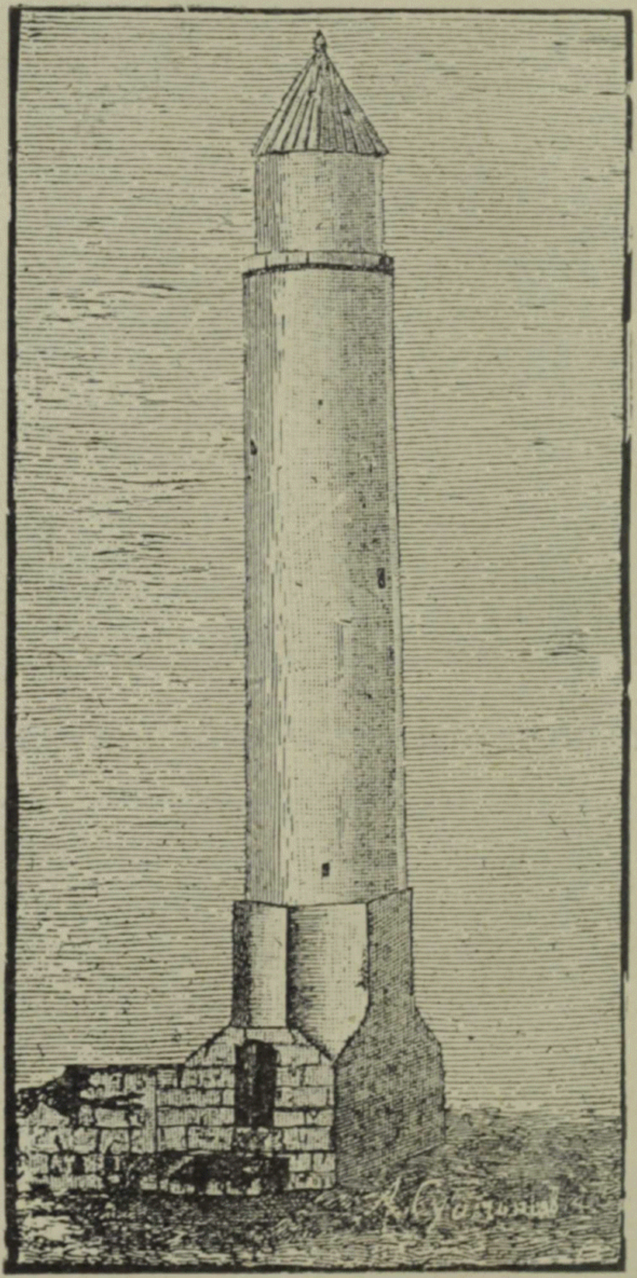

Руини на централната джамия съ запазения голѣмъ минаретъ.

(Изъ Турнерелли. Развалины Болгаръ и древнiе болгары).

РАЗВАЛИНИ НА ГРАДА ВЕЛИКИ БУЛГАРЪ.

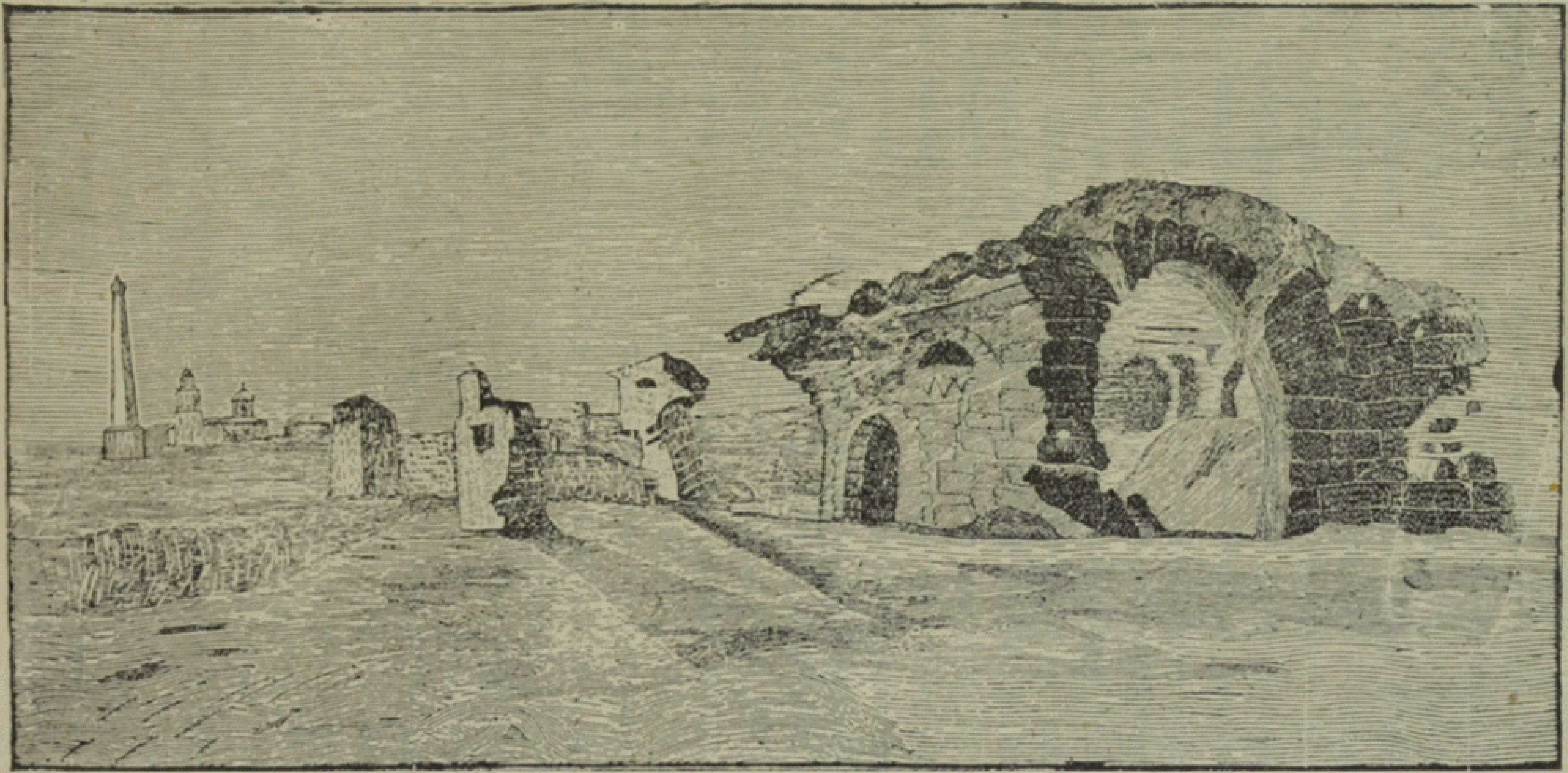

Изгледъ на една отъ централнитѣ улици на града.

(Изъ Турнерелли. Развалины Болгаръ и древніе болгары).

и пѣсъкъ, като ги изграждали по типичния мохамеданско-ориенталски образецъ: по краищата се слагатъ тухли или голѣми камъни, скрепени съ варь, а пространството между тѣхъ напълватъ съ чакълъ, скрепенъ тоже съ варь. Споредъ принципитѣ на ориенталската архитектура, булгаритѣ снабдявали всѣко голѣмо здание съ широко кржгло кубе по срѣдата. По-малкитѣ постройки имали пъкъ островърхи покриви. Голѣмитѣ постройки достигали до четири и петь етажа и въ тѣхъ изпъква твърде правилния и точенъ строежъ на кубетата и кулитѣ, последнитѣ снабдени съ винтообразни каменни стълби вжтре. По такъвъ начинъ още въ XIII и XIV вѣкъ булгаритѣ сж достигнали оная висока степень на архитектурното изкуство, която е характерна и до днесъ за културнитѣ ориенталски градове. Съвършената техника на изграждането се прояви и въ това, че тѣзи здания, и то не само въ Булгаръ, но и въ Бряхимовъ сж се запазили презъ седемь вѣка, въпреки разрушителнитѣ влияния на атмосферата и на човѣка.¹)

Обработващата дейность въ Велика Булгария презъ XII, XIII, XIV вѣкове се е разпростирала върху обработването на сжщитѣ основни материали, както и днесъ, а именно: кожи, вълна, дърво, метали, желѣзо, бронзъ, злато и сребро; глина, стъкло и кость. Въ всички тѣзи видове индустрии булгарското изкуство достигна сжщо тъй висока степень съвършенство за своето време, както това доказватъ многобройнитѣ намерени при разкопкитѣ предмети. Производството на обработени кожи и специално производството на юфтъ и плъсть отъ вълна бѣше вече достигнало голѣмо развитие и съвършенство презъ X и XI вѣкове. Сега пъкъ, съ развоя на обширнитѣ търговски отношения съ Европа и Азия производството на юфтъ и плъсть, изнасяни главно въ Азия, и пласирани между съседнитѣ тюркски чергарски племена, получило новъ тласъкъ, като се разшири значително едно регулярно работеще за пазаря занаятчийско производство.²)

---

¹) Ср. Шпилевскій върху разкопкитѣ на булгарскитѣ градове, стр. 234—238; Турнерелли, стр. 18—30; особено за архитектурата в. стр. 23; 28.

²) Ср. Турнерелли, цит. трудъ стр. 44.

Въ областьта на металическата индустрия булгаритѣ си служели освенъ съ олово, медь и желѣзо, съ различни сплавни метали, като сплавно желѣзо — подобие на стомана, известно въ Русия въ срѣднитѣ вѣкове, което и до сега рускитѣ селени наричатъ „булатъ“ — характеренъ по своята устойчивость и твърдость. Сѫщо тъй на тѣхъ е билъ известенъ металическия съставъ бронзъ — сплавъ отъ медь и олово. Голѣмо е количеството на медни сѫдове, изкопани въ територията на Булгария, на металически огледала и различни бакърени оковки на конско снаряжение, както и на бронзови куфàри. Широко е било развито производството на харпунитѣ, изготвени отъ твърдъ металъ и на кукитѣ за риболовъ отъ твърдо желѣзо — булатъ, които булгаритѣ изнасѣли у примитивнитѣ народи на северъ. Особено внимание заслужаватъ отъ металическитѣ издѣлия желѣзнитѣ куфàри съ ключове, ножици и щипци, както и ножчета за домашна употреба и особено пъкъ гвоздеи — голѣми и малки съ четириgranни главички. Булгаритѣ знаели да конструиратъ и едно особено желѣзно орѫдие, малко по размѣръ, не по-голѣмо отъ ножче, което обслужвало петь различни потреби: бурма, тесла, пиличка, огниво и клещи. Всичко това се сгъвало, образувайки единъ малъкъ предметъ. Отъ метали се изготвѣли после такива високо културни предмети, като: бронзови лампи, желѣзни и бакърени вериги, копчета отъ бакъръ, тигани, котли, тенжери, канчета, ножове, лъжици, трѫбички, чаши за домашна употреба и найсетне цѣлъ редъ други предмети, назначението и цельта на които сега не могатъ да се установятъ. Количеството на различнитѣ културни предмети, придобити и чрезъ външна търговия, изкопани въ Булгаръ, Бряхимовъ, Биларъ и др. старо-булгарски градове, презъ цѣлия XIX вѣкъ е било тъй колосално, че околнитѣ селени дълги години подъ редъ си съставѣли цѣлъ занаятъ отъ това—да изкопаватъ всевъзможни културни предмети — металически, стъклени и керамични и да ги продаватъ на музеи и любители. Така напр., златни и сребърни предмети и монети били изкопани презъ XIX вѣкъ нѣколко стотинъ килограма, продадени на златари, разтопени отъ тѣхъ, и загубени за историята на старобулгарската култура.1)

---

1) Ср. *Шпилевекій*, стр. 256—259; 278 и сл.; 357; 360 и сл.

Измежду металическитѣ предмети особено мѣсто принадлежи на въорѫжението, достигнало у българитѣ въ XII—XIV вѣкъ висока степень съвършенство. Примитивнитѣ форми на въорѫжението, характерни за предидущитѣ вѣкове, се замѣнятъ сега съ по-сложни и по-съвършени. Дървенитѣ стрѣли се замѣнятъ съ желѣзни; развива се производството на копия и саби по характерния тюрко-монголски образецъ: кѫса крива сабя съ дръжка, украсена съ орнаменти по източенъ начинъ. Такива саби и копия българитѣ изнасяли и у примитивнитѣ народи. Сѫщо тъй почнали да произвеждатъ и панцири отъ халки, съ каквито е била въорѫжена пѣхотата и конницата. Отъ многото намерени желѣзни и бакърени предмети, съставящи части отъ конската сбруя, поличава, че у българитѣ конницата продължавала да играе главна роля въ войската имъ, както това винаги е било типично за тюркско-монголската военна организация изобщо. Срещу неприятелската пъкъ конница българитѣ знаяли да конструиратъ едно особено желѣзно орѫжие, което, разхвърлено въ голѣмо количество на полето, необходимо заставяло неприятелската конница да се спре и спѣши. Това било една обла желѣзна топка съ нѣколко дълги остри шипове отъ всички страни. Най-сетне отъ металъ се изготвяли вѣзни съ различни теглилки. Подобни вѣзни сѫ изкопани въ твърде голѣмо количество, което доказва широкото развитие и на вѫтрешната търговия у българитѣ.[1])

Търг.

Широко разпространение получи изготвянето на разни предмети отъ бронзъ, като длета, игленки, лъжици, малки куфàрчета, гривни, огледала, телъ, печати, разни домакински предмети, като чаши, чашки, кофички, лампи и др. покѫщнина. Особено много се правѣли отъ бронзъ различни украшения и орнаменти. Българскитѣ майстори знаели дори да варииратъ различни проценти въ сплавитѣ отъ бакъръ и олово, отъ което се получавалъ ту по-твърдъ, ту по-мекъ бронзовъ съставъ, ту повече съ златенъ, ту повече съ сребъренъ отсѣнъкъ, съобразно съ назначението на изготвения предметъ.[2])

---

[1]) Ср. Шпилевскій стр. 278 и сл.

[2]) Ср. Шпилевскій стр. 270—275.

Отъ предметитѣ, изготвени въ Булгаръ отъ скѫпоценни метали, се явяватъ главно разнообразнитѣ украшения отъ злато и сребро, като: масивни пръстени, гривни, шийни обръчи, обици. Тѣзи украшения се отнасѣли, очевидно, до богатитѣ хора, но се правѣли и украшения за любимитѣ, отличили се въ боя коне. Че златарството е било, прочее, единъ широко развитъ занаятъ въ Булгаръ, доказва среброто и златото, намерено на кюлчета и стопено, заедно съ калъпитѣ за отливане. На булгарскитѣ гробища се намерила една плоча съ надписъ: „тукъ почива майсторъ-златарь Шагидулла, синъ на Муса.[1]) Сѫщо тъй и относно другитѣ индустриални издѣлия, споменати по-горе и по-долу, винаги могатъ да се отличатъ произведенията на булгарската индустрия отъ тази на чуждестранната, внесени отвънъ, главно отъ Китай, Багдатъ (Арабия), Византия и отчасти отъ западна Европа. Тѣзи произведения, внесени отъ страни съ сравнително по-висока материална култура, гдето известни занаяти имали вѣковно развитие и достигали най-високо съвършенство, се отличаватъ отъ булгарскитѣ по тънкостьта и изяществото на своята обработка. Рускитѣ археолози затуй можаха винаги да различатъ по-грубитѣ и по-просто изработени булгарски индустриални издѣлия отъ внесенитѣ въ Булгаръ чуждестранни. За сѫщата разлика свидетелствуватъ направо и щемпелитѣ, поставени отъ майсторитѣ върху изготвенитѣ отъ тѣхъ издѣлия.

Отъ предметитѣ, изготвени отъ кость, кехлибаръ, стъкло и после отъ керамичнитѣ издѣлия, сѫ забележителни игралнитѣ кости (шахматнитѣ фигури) и други предмети отъ неизвестни намъ игри, после копчета, пряжки (токи, чапрази) за колани, изготвени отъ слонова и мамонтова кость; мъниста отъ цвѣтно стъкло. Особено развитие достигна и грънчарското производство. Изготвяли се най-разнообразни кани, стомни и канчета отъ червена глина; чинии, водопроводни и канални трѫби отъ жилава червено-жълта глина; лампи за горене съ мась или петроль (нефтъ); после чаши и паници; по-финнитѣ отъ тѣхъ бивали и глазирани. Голѣмо е разнообразието отъ стъклени издѣлия: мънистата се изготвяли отъ стъкло, боядисано съ най-разнообразни бои;

---

[1]) Шпилевскій стр. 280—282; 256.

отъ разноцвѣтно стъкло се изготвяли гривни и други украшения, както такива се произвеждали и отъ кехлибаръ. Булгарскитѣ майстори знаяли дори да правятъ отъ разноцвѣтни стъкла отлични имитации на изумрудъ, сапфиръ, кехлибаръ, бирюза и на други скжпоценни камъни. Цѣлото това грамадно разнообразие на предмети свидетелствува за една високо развита материална култура у този народъ, преди загинването му отъ чуждо нашествие, а отъ друга страна доказва голѣмитѣ богатства, натрупани у имотнитѣ съсловия, най-много, вѣроятно, у търговското съсловие. За това свидетелствуватъ особено многото иманета, изкопавани въ XIX вѣкъ, както и всички тѣзи, наистина, неизброими, видове луксозни украшения и орнаменти въ кжщитѣ, значението на които, разнообразни културни предмети, ние сега не можемъ дори да разберемъ, сждейки по намеренитѣ остатъци.[1])

Търговия и пари. Грандиозното развитие на търговията, която Велика Булгария водѣше още отъ началото на X-ия вѣкъ и почти до края на своето сжществуване, най-напредъ съ съседнитѣ страни и народи, а после и съ далечнитѣ, се обяснява съ твърде изгодното за тази цель географско положение на страната. Наистина, Булгария се намираше почти на границата между два велики материка съ стара и нова култура — Азия и Европа, и то точно по срѣдата на пограничната линия. Непосрѣдно на югъ отъ нея се намираха най-удобнитѣ мѣста за сухопжтно преминаване отъ Европа въ Азия и обратно, а именно степната область по р. Уралъ (Яикъ), съ удобни керванни пжтища. Отъ друга страна Велика Булгария е граничела съ най-голѣмия воденъ пжть въ изт. Европа—Волга, който съединявалъ тази страна съ южнитѣ области чакъ до Каспийско море и чрезъ него сж били открити за нея и съобщенията съ цѣлия Кавказъ, съ Персия и Хоразмската империя. Чрезъ системата на Кама — единъ отъ голѣмитѣ притоци на Волга, съ който Булгария тоже граничела непосрѣдно, тя се съобщавала съ северно-европейскитѣ народи, а чрезъ самата Волга, заедно съ нейнитѣ притоци и близко лежащия Донъ за нея сж били открити съобщения съ цѣлата северна, срѣдня и южна Русия. Специално чрезъ Донъ тя придобивала съобщения съ Азовско и Черно морета, сир. съ Мала Азия, Византия и съ крайдунавскитѣ страни. Чрезъ това си положение и системата на лежащитѣ наоколо водни съобщения Велика България е могла да стане действително единъ посрѣднически търговски центъръ, кѫдето се размѣняли и пристигали най-разнообразни стоки отъ Русия, Византия и западна Европа и още повече отъ Багдатъ, Персия, Туркестанъ, Ховарезмъ и дори Китай. Това е било, разбира се, една важна предпоставка и за онова поразително развитие на индустрията въ България, за което говорихме въ предидущия отдѣлъ. Особено трѣбва да се подчертае тукъ изгодното търговско-географско положение на града Булгаръ и други булгарски градове, намиращи се всички по течението на р. Волга и Кама. Самия Булгаръ се намираше близо до сливането на тѣзи две голѣми водни линии които съ притоцитѣ си съединявали северна Русия съ южна, представяйки по такъвъ начинъ единъ естественъ центъръ за търговията.

---

[1]) Ср. *Шпилевскій.* стр. 283—289. За грамадното количество изкопани луксозни предмети ср. стр. 258—259.

Развитие на външната търговия въ България ние виждаме още въ началото на X вѣкъ, когато тя водѣла търговия само съ близколежащитѣ страни и то въ форма на една повече транзитна такава, като внесенитѣ отъ чужди търговци стоки били продавани на арабскитѣ търговци, или пъкъ по-рѣдко размѣняни срещу тѣхни стоки. По-нататъкъ въ последующитѣ столѣтия, донесенитѣ отъ чужди или пъкъ булгарски търговци чужди стоки заедно съ булгарскитѣ се изнасяли отъ самитѣ булгари въ чуждитѣ страни и тамъ се продавали срещу пари, или пъкъ въ повечето случаи бивали размѣняни срещу чужди стоки. Последнитѣ пъкъ на свой редъ били донасяни въ Булгария и после изнасяни въ чуждитѣ страни, въ замѣна на полученитѣ отъ тамъ стоки. Отчасти пъкъ внесенитѣ стоки сѫ бивали консумирани и въ самата Булгария, особено презъ XII, XIII, XIV вѣкове, следъ нарастването на имотитѣ и богатствата у народа.

Така отъ Ибнъ-Фодлана и Ибнъ-Даста, посетили въ началото и срѣдата на X вѣкъ Булгария и описали доста подробно нейното стопанско състояние, се вижда, че отъ Русия рускитѣ търговци въ Булгаръ внасяли роби и робини, соболеви, горностаеви, катерични, порови и други кожи, Освенъ това рускитѣ търговци внасяли въ Булгаръ още фини византийски платове, като продавали всички тѣзи стоки срещу звонкови пари — златни и сребърни. Това били, както съобщаватъ изворитѣ, златни и сребърни арабски диргеми, които арабитѣ донасяли отъ Арабия и Персия, или пъкъ булгарскитѣ търговци получавали въ Багдатъ, Персия и Ховарезмъ (Хива и Бухара — зап.-азиатски търговски центрове) срещу внесенитѣ тамъ руски стоки. Робитѣ, които внасяли рускитѣ търговци, споредъ Ибнъ-Даста, сѫ били внасяни отъ търговскитѣ сдружения, главно отъ Новгородъ и Псковъ и се придобивали чрезъ залавяне у дивитѣ славянски племена и закарване по Волга въ Булгаръ.[1])

Оживена търговия булгаритѣ водѣли на северъ съ финскитѣ племена на югритѣ, вотяцитѣ, пермяцитѣ и самоедитѣ. Споредъ Алъ-Истахри въ неговия трудъ „Книга за климатитѣ“, написана въ срѣдата на X вѣкъ, както и споредъ Идриси и Елъ-Балхи — булгарскитѣ търговци отивали направо въ тѣзи диви страни и водѣли единъ видъ мълчалива размѣна съ мѣстнитѣ първобитни племена: получавали отъ тѣхъ различни скѫпоценни необработени кожи и свинецъ, като давали срещу тѣхъ индустриални продукти отъ чуждестранно или свое производство, като: ножове, брадви, куки и харпуни за риболова, прости мечове и соль. При това булгарскитѣ търговци се ползували отъ една ловка, макаръ и невинна хитрость. За да си осигурятъ за винаги монопола на твърде изгодната за тѣхъ търговия съ тѣзи диваци, тѣ усърдно разпространявали между арабскитѣ и руски търговци, идещи въ Булгаръ, слухътъ, че тѣзи диваци сѫ страшно силни и хитри; всички сѫ людоеди, залавятъ и изяждатъ всички чужденци, които идатъ въ тѣхната страна, и че само тѣ — булгаритѣ — знаятъ особенъ способъ да се подобрятъ съ тѣхъ и да поддържатъ редовно размѣнни отношения. Този слухъ ние намираме както у Алъ-

---

[1]) Ибнъ-Фодланъ у Гаркави стр. 95; Аль-Масуди стр. 130; Ибнъ-Даста у Хвольсонъ стр. 23; у Гаркави стр. 267.

Истахри, така и у Идриси и най-сетне дори у Елъ-Балхи, въ различни вариации[1])

Отъ културнитѣ азиатски страни, като Арабия, Персия и после Китай булгаритѣ внасяли най разнообразнитѣ продукти на една стара, до високо съвършенство развита индустрия. Това сѫ били скѫпоценни камъни, стъклени мъниста — любимо украшение на богати руски жени въ срѣднитѣ вѣкове, за които тѣхнитѣ мѫже-търговци плащали въ Булгаръ понѣкога луди пари; после верижки отъ злато и сребро, гривни, пръстени съ фина арабска изработка, чапрази, токи, карфици, турски саби отъ дамаска стомана, принадлежности на конска сбруя. Важенъ артикулъ на вноса отъ тѣзи страни бѣха после вълненитѣ, памучни и копринени платове. Отъ Генуа и Византия булгаритѣ, чрезъ посредството на италиянцитѣ, внасяли орѫжие, облекло, луксозни и художествени предмети. Специално отъ Византия се получавали въ Булгаръ разкошни платове, изтъкани съ злато и сребро.[2])

Що се касае до странитѣ, въ които булгарскитѣ търговци изнасяли свои национални, както и чужди стоки, то значителна часть отъ тѣхъ се внасяла въ Хазария, за която Ибнъ-Фодланъ съобщава, че всичко друго, освенъ оризъ и риба, отъ което хазаритѣ се ползуватъ въ своя домашенъ животъ, тѣ получавали отъ рускитѣ и булгарски търговци. Сѫщото ни потвърждава въ края на X вѣкъ пѫтешественикътъ Ибнъ-Хаукалъ въ книгата си „Книга за пѫтищата и държавитѣ“. Въ нея се казва, че отъ Русия и Булгария хазаритѣ получаватъ жито, медъ и различни кожи, особено видра. Както се знае, у хазаритѣ индустрията изобщо никакъ не е била развита и по такъвъ начинъ е твърде вѣроятно, че тѣ получавали отъ Булгария не само разнообразнитѣ предмети на домашната покѫщнина, но още облекло и въоръжение.[1]) Суровитѣ материали, главно кожи необработени, а по-късно обработвани въ самата Булгария, булгарскитѣ търговци изнасяли главно въ Багдатъ, гдето особено се ценѣли скѫпоценнитѣ кожи. Отъ последнитѣ се правѣли царскитѣ мантии за халифитѣ, покривайки съ тѣхъ сѫщо така диванитѣ, леглата и подоветѣ въ дворцитѣ. По-късно такива скѫпи кожи се въвеждатъ въ употреба изобщо при всички царски дворове въ Азия, Византия и Европа и съ това се оживи значително търговията съ скѫпоценни кожи въ самия Булгаръ. Масата получени отъ Булгария, Русия и отъ севернитѣ фински племена кожи булгарскитѣ търговци не само изнасяли сами въ Ховарезмъ, респ. въ Арабия, Хива и Бухара, но и препродавали на чужди — гръцки и италиянски търговци, идвали въ Булгаръ.[2]) Сѫщо така булгаритѣ внасяли въ източнитѣ страни много кехлибаръ, плъстени платове — продуктъ на самата Булгария и прости килими за подове, направени отъ конопъ и тръстика. Важенъ обектъ на търговията съ азиатскитѣ страни бѣха и робитѣ, доставени отъ рускитѣ търговци; особено мѣсто между тѣхъ заемали скѫпоцененитѣ красиви славянски моми, предназначени за харемитѣ на ориенталскитѣ владетели. Най-сетне въ сѫщитѣ страни булгаритѣ изнасяли мамонтова и слонова кость, отъ която арабитѣ изработвали различни украшения, луксозни кутийки и игрални предмети[3])

---

[1]) Аль-Истахри у Гаркави стр. 193; 202; Ель Балхи у Хвольсонъ стр. 171 и сл.; 174. Ср. за това и въ речника на Якута отъ XIII в. I. стр. 113; Казвини у Якута, II, стр. 416; ср. и Хвольсонъ стр. 186 и сл.; 188 и сл.

[2]) Ср. Турнерелли стр. 34 – 43; Ибнъ-Фодланъ у Гаркави за дрехитѣ и покривкитѣ у хана Алмушъ стр. 87. Изкопанитѣ предмети, посочени у Шпилевски, цитирани по-горе въ отдѣла за обработващата дейность, посочватъ тоже твърде много издѣлия на чуждестранна азиатска и европейска промишленость.

Интересно е да се проследятъ и тѣзи пѫтища, които съставяли главнитѣ артерии, по които е вървѣла булгарската активна търговия. По речнитѣ пѫтища, посочени по-горе, тѣ отивали въ севернитѣ страни и въ Русия, а отъ Византия и зап. Европа дохождали въ Булгаръ търговци отъ тѣзи страни. Всички пъкъ стоки, изнесени отъ Булгаръ въ Азия, се пренасяли главно сухопѫтно чрезъ кервани въ търговскитѣ центрове Хива и Бухара (Ховарезмъ). За такива постоянни кервани отъ Булгаръ въ Ховарезмъ и обратно съобщаватъ Алъ-Масуди и Абу-Хамидъ. Споредъ Алъ-Мукадеси пъкъ, стокитѣ, доставени отъ булгаритѣ въ Ховарезмъ, като: скѫпоценнни кожи, мечове, брезово дърво, панцири, добитъкъ, роби и др. се разнасяли отъ ховарезмскитѣ, персийскитѣ и арабски търговци въ различни азиатски страни, кѫдето впрочемъ понѣкога и направо дохождали булгаритѣ, вѣроятно съ чуждитѣ търговски кервани. Сѫщиятъ Масуди свидетелствува и за булгарски кораби, циркулиращи постоянно съ търговски цѣли по Волга и Кама.[1])

---

[1]) Ибнъ-Фодланъ у Гаркави стр. 92. Ибнъ-Хаукалъ у Гаркави, стр. 219.

[2]) Аль Мукадеси у Гаркави стр. 282; у Хволсонъ стр. 181; Ибнъ-Даста стр. 160, 165.

[3]) Ибнъ-фодланъ у Гаркави стр. 95. Аль-Мукадеси у Хволсонъ стр. 181; Абу-Хамидъ ель-Андалуси стр. 183 и сл.; 187.

Презъ последнитѣ три вѣка търговскитѣ отношения на Велика Булгария съ азиатскитѣ и европейски народи особено се засилватъ и гр. Булгаръ става единъ истински търговско-посрѣднически центъръ между Европа и Азия, включая отчасти и Китай. Безспорно, тази интензивна комерческа дейность въ значителна степень била засилена и отъ обширната булгарска индустрия, развила се главно по пѫтя на обработването внесенитѣ чужди сурови материали. Презъ XI и XII вѣкъ особено се засилва търговията съ Русия. За това ни свидетелствуватъ нѣколко многозначителни търговски договори отъ XI – XIII вѣкове. Споредъ първия отъ 1006 г., князъ Владимиръ дава право, скрепено съ особени печати, на булгаритѣ да търгуватъ въ всички градове по р. Волга и Ока и сѫщо така се дава широко право на рускитѣ търговци, тоже съ печатъ отъ мѣстнитѣ власти—намѣстници, да пѫтуватъ безпрепятствено за Булгаръ, съ пълна свобода за активна и пасивна търговия особено за булгарскитѣ търговци. Презъ този вѣкъ търговията на булгаритѣ въ Русия се засили съ още единъваженъ артикулъ — жито. Рускитѣ лѣтописи ни съобщаватъ подъ 1024 г., че когато въ Суздалско избухна голѣмъ гладъ, поради лоша реколта, булгарскитѣ търговци донесли голѣмо количество жито и „съживиха хората“. За сѫщото ни съобщаватъ и лѣтописитѣ подъ 1229 г., когато господствувалъ гладъ въ цѣлата руска земя и хлѣбътъ станалъ извънредно скѫпъ. И тогава булгаритѣ, споредъ лѣтописа, разнасяли житни храни по Волга и Ока въ всички руски градове, продавали ги „и тѣмъ великую помочь сдѣлали“. Самиятъ булгарски ханъ изпратилъ на руския князъ Юрий като подаръкъ трийсетъ салове съ жито, които великиятъ князъ приелъ съ благодарность, изпращайки срещу това въ Булгаръ скѫпоценни материи, украсени съ злато и сребро — вѣроятно византийски. Сведения за постоянни търговски отношения между „бѣлата Русь“ и Великата Булгария, главно по Волга, ние имаме и отъ края на XII вѣкъ. Въ сѫщата 1229 год., когато булгаритѣ спасиха руската земя отъ гладъ, е билъ сключенъ важния за тѣхъ търговски договоръ, споредъ който булгаритѣ пакъ получавали право да пѫтуватъ свободно въ рускитѣ градове и обратно съ търговски цѣли, като заплащатъ само установения въ всѣки градъ търговски данъкъ.[1])

---

[1]) Алъ-Масуди у Хволсонъ стр. 81; 163. Ель-Балхи стр 161 Ибнъ-Хордадбе, ibidem.

1в.
дане
гр.

Презъ XIV вѣкъ външната търговия на Велика Булгария почна постепенно да запада, поради татарскитѣ нашествия на Булгаръ, непрекѫснатитѣ военни набѣги и междуособици на татарскитѣ ханове отъ Златната орда, несигурностьта поради това на търговскитѣ пѫтища, включая и воднитѣ, както и поради това, че централната волжска пѫтна линия, чакъ до Нижни Новгородъ, включая и Донъ, както и областитѣ по р. Уралъ, по които по-рано вървѣли търговскитѣ кервани на булгаритѣ, бѣха завладѣни и задръстени отъ татарскитѣ орди. Общиятъ упадъкъ на държавната власть и въ Русия, подъ влияние на татарското иго, се отрази въ това, че разбойници постоянно нападали пѫтуващитѣ булгари-търговци, а въ 1382 г. ханъ Тохтамѫшъ отъ Златната орда праща своитѣ татари въ гр. Булгаръ съ заповѣдь да избиятъ тамъ рускитѣ търговци, всички други чужденци да ограбятъ, а корабитѣ имъ съ стокитѣ да отнематъ и да докаратъ при него, като такива грабежи сигурно се правѣли отъ татаритѣ и по-рано. Наистина Булгаръ, стариятъ търговски центъръ, прави още всички усилия, за да запази своята търговска роля, плаща богати данъци на татаритѣ и на рускитѣ разбойници, обаче, напразно. Къмъ края на XIV вѣкъ търговията на Велика България съ Русия съвсѣмъ замира, както по-рано се прекѫсна тая съ Хорезъмъ и Арабия. Скоро следъ това и самата Велика България престана да сѫществува като държава и самостоенъ народъ.[1])

---

[1]) Ср. Шпилевскій стр. 111 и сл.; 115; 130; 156 (по Татищевъ. Исторія Россійская).

За да се начертае на края една обща картина и схема за обширната търговия — активна, пасивна, транзитна и посредническа между Азия и Европа, която водѣла Велика България презъ време на цѣлото си национално сѫществувание, ще направимъ единъ общъ прегледъ на всички размѣнени тамъ стоки, като сѫщевременно посочимъ отдѣлно онѣзи, които бѣха продуктъ на българското народно стопанство, съ които България снабдявала чуждитѣ народи въ Азия и Европа.

Произведенията на самата Велика България се раздѣлятъ на две категории: I. Сурови произведения и материали и II. Произведения на обработващата дейность или индустрия.

Чуждитѣ пъкъ стоки, внасени и изнасени отъ България, могатъ да се раздѣлятъ, споредъ активната роля, която играела при това българската организационна — търговска и транспортна дейность, пакъ на две категории: I. Стоки, внасени активно и изнасени отъ самитѣ българи и II. Стоки, внасени отъ чужди търговци и изнасени отъ българскитѣ търговци, или пъкъ отъ чужди търговци.

Къмъ суровитѣ произведения на самата България, изнасени въ странство, принадлежаха:

1. Кожи: боброви, порови, заешки, волски и кози, които презъ IX и X вѣкъ се изнасѣли необработени, а по-късно се обработвали и изнасѣли въ готовъ видъ. Тѣзи кожи отивали въ Арабия, Персия, Хорезмъ, Русия, Византия и западно-европейскитѣ страни — що се касае до скѫпоценнитѣ кожи.

2. Овце и рогатъ добитъкъ, изнасенъ въ Хорезмъ.

3. Орехи, изнасени въ Хорезмъ, Персия и Арабия, наречени въ източнитѣ страни „джузи—булгаръ“, сир. орѣхи отъ България.

---

[1]) Воскресенская лѣтопись стр. 42. ср. Турнерелли стр. 44—46.

4. Едра доброкачествена волжска риба — сушена и солена, отивала въ голѣми количества въ Ховарезмъ и въ Русия.

5. Брезово дърво, изнасено въ източнитѣ страни и Хазария.

5. Мамонтови зѫби, изнасени въ Ховарезмъ и Арабия.

7. Медъ, изнасенъ въ Хазария.

7-а. Жито, изнасено въ Хазария и Русия.

Къмъ индустриалнитѣ произведения — продукти на обработващата дейность въ Велика България — принадлежаха:

8. Прочутиятъ юфтъ за обуща, изработенъ отъ волска кожа, високо цененъ презъ срѣднитѣ вѣкове и до сега въ азиатскитѣ страни и въ Русия, известенъ подъ името „българска кожа.“ Неговиятъ износъ се развива още отъ началото на X вѣкъ и достига голѣми размѣри презъ XII и XIII вѣкове.

9. Плъсть (киче) за постелки, покривки и платове за палатки. Сѫщо тъй е била известна въ азиатскитѣ страни по своята доброкачественость и масово се изнасѣла въ Ховарезмъ, обслужвайки главно нуждитѣ на чергарскитѣ народи. Отъ плъсть се приготвѣли тъй нар. юрти (палатки) на киргизитѣ, калмицитѣ, татаритѣ и др. азиатски чергари.

10. Шапки по тюрко-мохамедански образецъ, въ форма на крѫгли капи, носени още отъ езическитѣ тюрко-монголи и после отъ тюрко-мохамеданитѣ подъ чалмата. Тѣ били изкусно изготвени въ България отъ плъсть и масово изнасени въ азиатскитѣ страни.

11. Островърхи шапки, въ форма на заострено кубе съ изпъкнала широка основа, по персийски образецъ, или пъкъ крѫгли, по руски образецъ, изготвени отъ различни кожи — порови, боброви, соболеви, лисичи, — изнасени въ азиатскитѣ страни и въ Русия, употребявани до сега въ Русия.

12. Белужи клей.

13. Стрѣли отъ брезово дърво.

Всички тѣзи индустриални продукти сѫ се изнасѣли още презъ X вѣкъ. Въ последующитѣ пъкъ вѣкове къмъ тѣхъ се присъединяватъ следнитѣ предмети-продукти на една вече високо развита градска индустрия:

14. Обработени камъни за луксозенъ строежъ — изнасени въ пограничнитѣ руски области.

15. Куки и харпуни за риболовъ, изготвени отъ особено обработено твърдо желѣзо, наречено „булатъ“, на което придавали особена твърдость чрезъ силно обгаряне и каление, отъ което се създавало нещо като примитивна стомана. Изнасѣха се у първобитнитѣ фински племена въ сев. Русия.

16. Ножове, брадви, мечове и копия, изнасени въ сѫщитѣ области.

17. Стрѣли отъ булатъ, изнасени къмъ срѣдно-азиатскитѣ народности.

18. Металически части за конската сбруя (снаряжение), изнасени въ Хорезмъ и пласирани после между воинственитѣ тюрко-монголски народности — конници (татари).

19. Разнообразни предмети на домашна покѫщнина и украшения, посочени въ отдѣла за индустрията, изнасени въ финскитѣ и въ срѣдно-азиатскитѣ чергарски племена презъ Хоразмъ.

Къмъ чуждитѣ продукти, внасени активно и изнасени въ странство отъ самитѣ булгари, или пъкъ закупувани въ Булгаръ отъ чужденци, принадлежаха:

20. Необработени скѫпоценни кожи, закупувани отъ булгарскитѣ търговци у северо-финскитѣ племена, изнасени следъ обработката имъ въ азиатскитѣ, рускитѣ, византийскитѣ и западно-европейскитѣ търговски центрове, — въ първитѣ два случая отъ самитѣ булгари, въ последнитѣ два — отъ чужденци: руси, гърци и италианци.

21. Особено доброкачествени лисичи и порови кожи, медъ и восъкъ, които продукти булгарскитѣ търговци закупували въ областьта на Буртаситѣ и препродавали пакъ въ Азия и Европа.

22. Скѫпоценни и фино изработени арабски и персийски украшения отъ злато, сребро, кость и стъкло, арабски панцири, дамаски саби и ножове, китайски украшения и ор-

наменти, закупувани отъ булгарскитѣ търговци въ западноазиатскитѣ търговски центрове — Хива и Бухара или направо въ Багдатъ и изнасяни въ Русия, респективно препродавани на рускитѣ, италианскитѣ и гръцки търговци.

Къмъ стокитѣ, внасени отъ чужди търговци въ Булгаръ и изнасени отъ булгарскитѣ въ странство, или пъкъ отъ други чужди търговци, при което булгарскиятъ пазаръ играелъ само пасивна посрѣдническа роля, принадлежаха:

23. *Кожи* — соболъ, катерица, горностай, бобръ, внасени отъ рускитѣ търговци въ Булгаръ, обработвани тамъ и изнасени отъ булгарскитѣ въ тѣзи търговски центрове и страни, въ които изобщо се изнасѣли скжпоценнитѣ кожи. Такива обработени кожи закупували въ Булгаръ и направо руски, гръцки и италиански търговци, които ги изнасѣли въ Византия и западна Европа.

24. Медъ, восъкъ, славянски роби и робини, внасени отъ рускитѣ търговци въ Булгаръ и изнасени отъ булгарскитѣ въ азиатскитѣ търговски центрове.

25. Кехлибаръ, внасенъ отъ рускитѣ търговци отъ прибалтийскитѣ области и изнасенъ отъ булгарскитѣ въ Азия, или пъкъ закупуванъ отъ арабскитѣ търговци въ Булгаръ.

26. Византийски вълнени, памучни и луксозни, накитени съ злато и сребро платове, внасяни отъ рускитѣ търговци, които водѣли търговия съ Цариградъ, консумирани въ Велика Булгария и изнасени отчасти отъ булгарскитѣ или арабскитѣ търговци въ Хива, Бухара и Багдатъ, отгдето тѣ отивали при дворовeтѣ на азиатскитѣ владѣтели.

27. Италиянски платове, дрехи, вържжение, предмети за луксъ и художествени произведения, внасяни отъ генуезцитѣ презъ Кримъ и Кавказъ.

Отъ този общъ обхватъ на всички внасени и изнасени стоки, центъръ на които бѣше Велика Булгария, се вижда ясно, че тя наистина е била, общо казано, единъ търговско-посрѣднически центъръ между Азия и Европа, въ който Европа — източна и западна, предавала на Азия платове — прости и луксозни за облекло; кожи (скжпоценни) за облекло и обуща, покривки отъ плъсть и роби, а отъ суровитѣ продукти — медъ, восъкъ, кехлибаръ, кость. Азия пъкъ предавала на Европа арабски и китайски украшения, оржжие и чрезъ размѣната — маса златни и сребърни монети, защото получавала отъ Европа чрезъ размѣната повече стокови ценности, отколкото връщала ней. По такъвъ начинъ търговскиятъ балансъ на европейскитѣ народи е билъ винаги активенъ. Европейскитѣ народи получавали чрезъ българската посрѣдническа търговия маса арабски и персийски пари, което се доказва отъ голѣмитѣ количества намерени при разкопкитѣ, арабски и персийски диргеми въ източна, срѣдня и западна Европа. При липса на собствени пари у европейскитѣ народи презъ срѣднитѣ вѣкове, азиатскитѣ пари станаха важно допълнение на тѣхния париченъ фондъ и важна основа за оживлението на размѣннитѣ отношения презъ това време въ Европа изобщо.

Пари. Времето на господството на добивателната дейность и на натуралното стопанство, съ зачатъчно състояние на търговията, повече съ пасивенъ характеръ, сир. периода до срѣдата на X вѣкъ, посочва и у волжскитѣ булгари типични първобитни форми на паритѣ. Съгласуванитѣ показания на Ибнъ-Фодлана и Ибнъ-Даста отъ двайсетѣ години на X вѣкъ и отъ срѣдата на X вѣкъ свидетелствуватъ изрично, че тогава у булгаритѣ нѣмало още собствена сѣчена монета. И тъй като главното имъ богатство се състояло въ поровитѣ кожи, то последнитѣ напълно замѣствали звонковата монета. Всѣка кожа, продължава Ибнъ-Даста, е равна по своята ценность на $2^1/_2$ арабски диргема. Сребърнитѣ диргеми пъкъ дохаждатъ въ Булгаръ отъ мохамеданскитѣ страни, сир. отъ Азия, чрезъ размѣната на булгарскитѣ стоки. Тази размѣна, както посочихме по-горе, вече е имала известно значение и самиятъ Ибнъ-Фодланъ ни съобщава, че при срѣщата на мисията, дошла отъ арабския халифъ въ Булгаръ, ханъ Алмушъ и неговата свита обсипвали посланницитѣ, споредъ арабско-персийския обичай, съ златни и сребърни диргеми. Отъ сѫщия Ибнъ-Фодланъ ние знаемъ, че още въ негово време дохаждали руски търговци въ Булгаръ и продавали своитѣ стоки на булгаритѣ и арабитѣ срещу арабски пари. Тъй като арабскитѣ диргеми сѫ намерени въ областитѣ на Новгородъ и Псковъ и изобщо въ северна Русия въ доста голѣмо количество, сѣчени при туй, споредъ надписитѣ, не само въ X, но и въ IX и VIII вѣкове, — то явно е, че булгаритѣ водѣли една посрѣдническа търговия между Русия и Арабия още презъ тѣзи вѣкове. По другъ пѫть арабскитѣ диргеми въ тогавашно време не сѫ могли да попаднатъ въ Русия.

Че наистина такива чужди пари не сѫ играели въ X вѣкъ още никаква роля въ народното стопанство, показватъ известията на сѫщитѣ двама писатели, какво булгаритѣ плащатъ на своя ханъ като данъци не пари, а коне и волски кожи отъ всѣко семейство. Сѫщо тъй и извънреднитѣ данъци се плащатъ въ коне или въ порови кожи, а не въ звонкова монета.¹)

Къмъ края на X вѣкъ размѣннитѣ отношения съ странство бѣха вече се разширили дотамъ, че булгарската държавна власть минава къмъ сѣчене на пари. Известниятъ изследвачъ на рускитѣ древности академикътъ Френъ описа още въ 30-тѣ години на XIX вѣкъ подробно три намерени булгарски монети, сѣчени въ края на X вѣкъ. На едната отъ тѣхъ се различава надписъ: „въ името на Бога, този диргемъ е сѣченъ въ Булгаръ въ 366 г.“ (по арабско лѣтоброение, отговаряще на 976 г.). На другага страна на монетата се намиратъ традиционнитѣ думи на всички мохамедански монети: „Мохамедъ, посланникъ на Аллаха“ и името на булгарския ханъ: „Муминъ Синъ“... името му не се чете. Другитѣ две монети сѫ сѣчени, споредъ надписитѣ, въ гр. Суваръ въ 366 (976) и въ 338 (949) г. Отъ тѣхъ ние се научаваме, че едната била сѣчена въ царуването на булгарския ханъ Ахмедъ, Муминъ-синъ, а втората — при ханъ Талибъ, синъ на другия ханъ Ахмедъ.²) Сѣченитѣ въ булгарската държава монети не сѫ били многобройни още презъ XI и XII вѣкъ, защото наредъ съ булгарскитѣ продължаватъ да циркулиратъ въ страната голѣмъ брой арабски и персийски диргеми, получили, изглежда, право на гражданство наредъ съ националнитѣ булгарски пари, и то поради голѣмото имъ количество, резултираще отъ активния търговски балансъ на Булгария. Въ по-голѣмо количество

---

¹) Ибнъ-Фодланъ у Гаркави стр. 86 и сл.; Ибнъ-Даста 263 и сл.; у Хволсонъ стр. 24—25; ср. и коментариитѣ на Хволсонъ стр. 100—101.

²) *Fraehn*. Drei Münzen der Wolga-Bulgaren. Memoires de l'Academie des sciences de St-Petersbourg. Томъ I. 1832.

булгарски монети почватъ да се сѣкатъ отъ края на XII вѣкъ и презъ XIII вѣкъ, сир. при разцвѣта на външната търговия. Техниката на сѣченето на тѣзи монети наистина оставала презъ цѣлото време доста примитивна, въ сравнение съ тази на арабскитѣ и персийскитѣ. Това сж били повече сребърни монети, а наредъ съ тѣхъ и медни за дребната размѣна. Отъ XIII вѣкъ сж намерени нѣколко булгарски монети съ името на Булатъ-ханъ. Като истински правовѣрни мохамедани, булгарскитѣ ханове отъ XIII вѣкъ сѣчели монети съ имената на арабскитѣ халифи, като: Мустекфи, Насиръ-Лидинъ-Аллахъ и др. Такива монети сж намерени въ голѣмо количество въ булгарската область, при археологичнитѣ разкопки. По-рано ги отнасѣли къмъ арабскитѣ пари, докато не е билъ доказенъ тѣхниятъ булгарски произходъ. Презъ татарското владичество, отъ края на XIII и презъ XIV вѣкъ, въ Булгаръ сж били сѣчени монети съ имената на татарскитѣ ханове отъ Златната Орда, и много такива монети сж били намерени презъ XIX вѣкъ. Отъ арабскитѣ надписи, които срещаме на всички булгарски монети поличава, че официалниятъ литературенъ езикъ въ Велика Булгария е билъ арабски и че била възприета сжщо тъй арабската писменность.¹)

Нумизматичнитѣ разкопки, направени презъ XIX вѣкъ въ областьта на града Булгаръ, както и разкопкитѣ отъ частни лица, главно отъ селенитѣ въ Казанската губерния, дадоха такова грамадно количество разнообразни монети, че отъ тѣхъ ние можемъ да си съставимъ доста ясна картина за състоянието на паритѣ въ Велика Булгария, въ зенита на нейната стопанска култура. Тѣзи разнообразни и многобройни монети ни даватъ ясна картина за едно истинско парично-размѣнно стопанство въ XIII и XIV вѣкове. Голѣма часть отъ тѣзи монети сж били отъ булгарски произходъ — медни и сребърни, последнитѣ най-много съ името на хана Узбека, споредъ обичая у булгаритѣ да си сѣкатъ монети съ името на нѣкой прославилъ се ханъ, дори дълго следъ неговата смърть. Най-много били разпространени меднитѣ монети съ надписъ: „шестнайсетъ пари“ и „бул-

---

¹) Ср. Шпилевскій, стр. 45—47;

гарски пулъ". Следъ булгарскитѣ национални монети идатъ по количество арабски и персийски, сѣчени въ Багдатъ и Самаркандъ. Грамадното количество намѣрени монети се потвърждава между другото отъ този фактъ, че споредъ думитѣ на единъ казански търговецъ, отъ срѣдата на XIX вѣкъ, той претопилъ презъ своя животъ около осемь пуда сребърни монети, намерени въ територията на старо-булгарското царство. Отъ монетнитѣ находки личи и това обстоятелство, че за едри платежни и размѣнни сдѣлки били употребявани персийски и арабски златни и едри сребърни пари, а за по-дребни плащания — булгарскитѣ сребърни и медни монети. Отъ времето на татарското владичество насамъ циркулирали и татарски пари, сѣчени въ Златната орда. Специално въ търговския оборотъ изглежда били употребявани сребърни и златни кюлчета, отъ които нѣколко екземпляра сѫ били сѫщо тъй намерени при разкопкитѣ.[1]

Домашенъ битъ, обичаи, нрави, обща и умствена култура. Домашниятъ битъ и обичаитѣ на булгаритѣ, когато тѣ били още единъ чисто земледѣлски и скотовъдски народъ, посочватъ всички характерни черти на една още примитивна, едвамъ засѣднала стопанска култура. Тѣ живѣятъ, както видѣхме по-горе, въ прости дървени или тръстикови, измазани съ глина колиби, или въ плъстени юрти. Обличали се въ прости, изготвени по домашенъ начинъ, куртки и обувки и се хранѣли съ хлѣбъ, медъ, сирене и месо, предпочитайки, както всички прабългари, респективно тюрко-монголи, конско месо. Семейнитѣ имъ отношения, които описва Ибнъ-Фодланъ, показватъ ясно абсолютно доминиращата власть на мѫжа въ семейството, и то съ такива особени черти, които сѫ характерни за азиатскитѣ народности изобщо. Главата на семейството яде на отдѣлна низка софра на пода и никой не смѣе да седне при него. Другитѣ членове на семейството почватъ да ядатъ само следъ като той отрѣже и имъ подаде парче отъ храната си. Влизащитѣ при хана въ палатката му сѣдатъ следъ неговото разрешение на колѣне, опирайки тѣлото си на пети и пръсти по персийски. При среща съ хана всѣки сваля шапка и

---

[1] Ср. Шпилевскій стр. 259; 295—298, 429. Турнерелли стр. 34.

я туря подъ мишница, което е тоже типиченъ азиатски обичай.[1]) Когато пратеницитѣ на халифа дохаждатъ въ българската земя, тѣ биватъ посрещани отъ хана и свитата му, които се хвърлятъ предъ мисията на земята, седейки на колѣне по персийски, съ глава склонена къмъ земята. Следъ туй мисионеритѣ биватъ обсипани съ сребърни монети, скрити въ широкия ржкавъ на халата у българитѣ, — което тоже представя типиченъ азиатски обичай. Да се изсипятъ върху главата на нѣкого златни и сребърни монети или перли е обичай, който е господствувалъ между азиатскитѣ народи отъ памти вѣка. Още персийскиятъ лѣтописецъ Фирдуси споменува въ книгата си за кралетѣ за този обичай презъ времето на старо-персийската династия на Кейанидитѣ при Зороастра. Това е билъ знакъ на благоволение и високо почитание по отношение на едно високопоставено лице и още знакъ на радостно участие въ нѣкое щастливо събитие. Както нѣкогажъ у хуно-българитѣ, респ. у всички тюрко-
ѣва
монголски народности, тъй и у българитѣ — лѣвата страна се е смѣтала за почетна: пратеницитѣ на халифа се помѣстватъ при трапезата и после при преговоритѣ и беседитѣ отъ *лѣвата* страна на българския ханъ.

Войната и военното въоржжение се смѣтало у българитѣ като нещо свещенно. Човѣкъ въ въоржжението е свещенъ, подобно на този, който се моли. Споредъ Ибнъ-Фодланъ, по българскитѣ разбирания, човѣкъ въ въоржжение, който изпълнява една естествена нужда, губи качеството на войникъ, и му се отнема въоржжението, дори имота. Само като свали въоржжението и го тури на страна, той може да изпълни естественитѣ си потреби. Както у всички примитивни народи, така и у българитѣ, до началото на X вѣкъ, срамежливостьта между двата пола не е била още дотамъ развита: мжжетѣ и женитѣ се кжпѣли заедно. Престжпленията у тѣхъ се наказвали по твърде суровъ начинъ. Кражба и прелюбодейство се наказвали съ смърть и то чрезъ разсичане на тѣлото съ брадва, следъ което половитѣ части на прелюбодейцитѣ се закачвали една до друга на дърво.[1]).

---

[1]) Ибнъ-Фодланъ у Гаркави стр. 86, 87, 91.

Както всички тюрко-монголи и тѣхнитѣ прадѣди — уногури, утигури, кутригури и уногундури, волжскитѣ булгари били твърде воинствени и правели чести конни набѣги на своитѣ слаби съседи — буртаситѣ, едно финско племе, ограбвали ги и отвеждали въ пленъ. Конницата имъ, както и въоръжението — панцири, копия (придобити отначало чрезъ външна търговия), лѫкъ и стрели — били отлични още въ X вѣкъ, споредъ свидетелството на Ибнъ-Даста. Характерно е било за тѣхъ сѫщо, като за прабългарско племе, че конницата имъ съставяла главна военна сила и коневъдството — главенъ клонъ отъ скотовъдството [2]) Данъцитѣ на хана се плащали въ коне за яздене и конското месо била важна часть отъ храната — все черти, типични за тюрко-монголскитѣ народности. За обществения имъ животъ и социалния строй е характерна, поне още въ X вѣкъ, племенната организация и примитивната имъ държава е съединение на три племена, водещи въ своитѣ вѫтрешни работи единъ самостоенъ животъ и обединени само въ политическо отношение отъ единъ царь или ханъ. Както и у прабългаритѣ преди раздѣлянето имъ, ханската власть се ограничавала, изглежда, отъ родоначалницитѣ на най-виднитѣ родове, които решавали заедно съ хана държавнитѣ дѣла.[3])

Още презъ времето на примитивната имъ стопанска култура, се забелѣзва у булгаритѣ, както прочее у всички прабългари, склонность и способность да възприематъ една по-висша материална и духовна култура. Споредъ Ибнъ-Фодланъ, ханъ Алмушъ ималъ специаленъ византийски шивачъ и вѫтрешностьта на неговата палатка, както и сѣдалището му, били окичени съ луксозни византийски платове, прошарени съ злато и сребро. Трогателенъ е отъ друга страна този дълбокъ интересъ и почить, които ханътъ и неговата свита, както и цѣлиятъ народъ, оказватъ къмъ откровенията, които прави арабскиятъ мисионеръ за сѫщностьта и смисъла на една по-съвършенна религия, къмъ четенето на корана и къмъ съдържанието на посланието отъ халифа, отъ когото булгаритѣ при това никакъ не зависѣли политически. Развоятъ на размѣннитѣ отношения презъ XII – XIV вѣкъ, голѣмото количество пари отъ търговията въ страната, развоятъ на индустрията, ръстътъ на народното богатство и на доходитѣ у всички класи на обществото докараха значително повишение на материалната имъ култура и способствуваха за разпространението на разкоша въ личния и обществения имъ животъ. Това материално-културно повдигане поличава още въ края на X вѣкъ, когато при една война съруситѣ, по свидѣтелството на рускитѣ лѣтописи, приведено по-горе, всички булгарски военнопленни, не изключая и проститѣ войници, били обути съ ботуши. Ръстътъ на културата се проявява по онова време и въ издигането навсѣкжде въ градоветѣ на каменни постройки, вмѣсто старитѣ дървени, като броятъ на първитѣ въ гр. Булгаръ достигналъ въ края на XIV в. 10,000. Построяватъ се монументални културни здания, като дворци, бани, които поразяватъ по своя луксъ и техника даже високо културнитѣ испански араби (споредъ Измаилъ Абулфеда, само въ Булгаръ въ началото на XIV вѣкъ имало три бани, ср. Хвольсонъ стр. 88), подробно описани по-горе. Издигатъ се разкошни джамии, сѫдебни палати и керванъ-сараи (търговски хали). Населението на голѣмитѣ градове Булгаръ, Биляръ, Сиваръ, Есбелъ, Бряхимовъ, брои нѣколко десятки хиляди души,— колосална цифра за срѣднитѣ вѣкове, когато и въ зап. Европа презъ късното срѣдневѣковие голѣма часть отъ градоветѣ не наброяваха повече отъ 10—20,000 души.[1] Арабскитѣ пѫтешественици, които посѣтили Велика България презъ последнитѣ три вѣка на нейното сѫществувание, свидетелствуватъ всички за високия разкошъ, господствувалъ въ гра-

---

[1]) Ибнъ-Фодланъ, стр. 92.

[2]) Ср. Ибнъ-Фодланъ и Ибнъ-Даста у Хвольсонъ стр. 22—25.

[3]) Ср. Ибнъ-Даста у Хвольсонъ стр. 22, § 2. Ибнъ-Фодланъ у Гаркави стр. 89 и сл.

кора

---

[1] Сведенията, съобщени отъ Турнерелли стр. 5 и 47, че въ времето на разрушението имало въ Булгаръ повече отъ 10,000 каменни здания и кжщи, даватъ основание да се заключи относно такава цифра.

доветѣ, което се вижда и отъ описанията на онѣзи разнообразни луксозни предмети отъ бронзъ, стъкло, злато и сребро, които сѫ намерени въ грамадно количество при разкопкитѣ на булгарскитѣ градове. Трѣбва да се отбележи тукъ особено тази строителна дейность, която разви въ XIII вѣкъ ханъ Узбекъ — единъ татарски ханъ на Златната Орда, подпадналъ, обаче, подъ влиянието на булгарската култура и направилъ града Булгаръ своя резиденция.1) Богатитѣ хора въ столицата си построявали луксозни кѫщи споредъ персийската архитектура, съ широки зали и съ традиционни кубета на покрива. Принадлежноститѣ на различни игри, включая и шахматъ, направени отъ бронзъ и кость, намерени при разкопкитѣ,2) доказватъ, че у булгаритѣ при разцвѣта на стопанската имъ култура сѫ се развили и висококултурни потреби, възприети главно отъ персийската и арабска култури, влиянието на които върху тѣхъ бѣше най-силно. Въорѫжението на булгаритѣ при културния имъ разцвѣтъ достигна тоже високо съвършенство и тѣ въ това отношение не стоели по-долу отъ зап.-европейскитѣ рицари. Панцири (кольчуги), шлемове, саби и копия, изготвени отъ дамаска стомана или доброкачественъ булгарски булатъ, металически лѫкове и стрѣли, пълно конско снаряжение — ето какво въорѫжение е било въведено въ последнитѣ вѣкове въ булгарската конна войска, която се е бранила срещу неприятелската конница и съ този инструментъ, за който говорихме по-горе.3)

Развоятъ на материалната култура е билъ съпроводенъ у булгаритѣ и съ забележително повдигане на духовната и умствена култура. Значително влияние при това оказаха несъмнено по-старитѣ велики азиатски култури, като арабската и персийската, подъ влиянието на които булгаритѣ попаднали съ приемането на мохамеданството въ началото

---

1) Ср. Турнерелли стр. 41, 44.

2) Ср. Шпилевскій, стр. 275; 220, 222.

3) Ср. Шпилевскій стр. 278 и сл.; Турнерелли стр. 46 съобщава за камъно - и стрѣлохвъргачки у булгаритѣ въ края на XIV вѣкъ; за чуждестранно орѫжие у булгаритѣ вижъ подробно Турнерелли стр. 35 и 43.

на X вѣкъ.[1]) Това влияние е действувало преди всичко чрезъ религиозния и духовния патронатъ на багдатския халифъ и най-после бѣше подкрепено сжщо тъй отъ оживѣнитѣ търговски отношения съ Персия и Арабия. Чрезъ тѣзи постоянни сношения, посѣщенията на Багдатъ, Самаркандъ, Хива и Бухара, както и чрезъ арабскитѣ пжтешественици и пратеници на халифа, респ. търговци, дохождали и отсѣдали въ Булгаръ, булгаритѣ се запознавали основно съ арабско-персийскитѣ науки, изкуства и религиозно-философски учения.

Въ това отношение е забележително известието на Ибнъ-Даста, който още въ срѣдата на X вѣкъ, скоро следъ приемането на мохамеданството отъ булгаритѣ, посочва на това, че въ градоветѣ, дори въ селата имъ, има джамии и при тѣхъ *основни училища*, водени отъ муедзинитѣ и имамитѣ, сиречъ още тогава е била въведена системата на религиозно-научното образование въ народа.[2]) Забележително е сжщо така, че булгарскиятъ ханъ Алмушъ въ началото на X в., както и неговата свита, познаватъ, споредъ Ибнъ-Фодлана, арабския езикъ и приказватъ съ пратеницитѣ на халифа по арабски. Като виденъ дѣецъ по народната просвѣта може да се смѣта и прочутиятъ ханъ Узбекъ, който построилъ нѣколко джамии и основалъ нѣколко училища въ града Булгаръ. Приемането на мохамеданската религия създаде у булгаритѣ не само едно по-високо монотеистично свѣторазбиране, въ сравнение съ примитивнитѣ езически вѣрвания и анимистични понятия за свѣта, но разви у тѣхъ и по-високи нравствени принципи, които способствували за смегчението на нравитѣ и за въвеждането на по-хуманни и по-съвършени институти въ областьта на правото и на държавния строй. На булгарскитѣ надгробни плочи ние намираме въ XIII в. такива надписи, като напримеръ: „Живота е единъ моментъ, дарованъ намъ за изпълнение на доброто и прославата на Аллаха.“ Сжщиятъ надписъ се намира и на много булгарски монети.[1]) Обаче, булгаритѣ не сж останали само слѣпи и пасивни възприематели на една чужда висока духовна култура. Следъ като я възприеха найсетне и въ най-сложната й духовна сжщность и се възвисиха до нея, тѣ почнаха да творятъ и сами духовни ценности и да работятъ самостойно въ областьта на различни науки. За да имаме възможность да преценимъ напълно и тази самостойна часть на булгарската духовна култура при нейния разцвѣтъ, ние можемъ да се опремъ на нѣкои стигнали до насъ откжслечни, но все пакъ достатъчно ясни въ това отношение сведения, а именно за булгарскитѣ учени отъ XIII—XIV вѣкове. Единъ отъ тѣхъ е прочутиятъ за своето време булгарски историкъ *Якубъ-Бенъ-Номанъ*, наричанъ отъ народа „булгарски мждрецъ“ и „кади“, билъ изглежда наистина и сждия. Той написа на арабски езикъ обширенъ трудъ: „История на Булгаръ и на булгаритѣ“, която за нещастие е загубена. Отъ арабскитѣ писатели, които съобщаватъ съ високо уважение за този трудъ, се вижда, че той обхваща цѣлата булгарска история отъ основанието на булгарското царство и се спира особено върху моменти съ особено културно значение, като: приемането на мохамеданството, войнитѣ съ съседитѣ и друго, макаръ че на това произведение не липсвалъ и митологиченъ елементъ, — както това е характерно, прочее, и за арабскитѣ писатели отъ онова време. Той живѣлъ въ XII вѣкъ и билъ често посѣщаванъ отъ видни арабски пѫтешественици, идвали въ Булгаръ.[1])

---

[1]) Характерна е тази симпатия, която булгаритѣ показватъ къмъ исляма и мохамеданската религия, както и тѣхния фанатизмъ, който тѣ посочватъ следъ приемането имъ (ср. думитѣ на Руйсбрука отъ XIII вѣкъ: „et illi Bulgari sunt pessimi Saraceni, fortius tenentes legem Mahometi quam aliqui alii" въ Recueil de Voyages t. IV, стр. 267). Мохамеданството е било, споредъ Roesler и Frähn, доста разпространено и между дунавскитѣ прабългари презъ VII, VIII и IX вѣкъ. За мохамеданскитѣ книги (коранъ) у българитѣ споменуватъ и Responsa Nicolai papae. Прабългаритѣ усърдно проповѣдвали мохамеданската религия между иновѣрцитѣ и се стараели да спечелятъ за нея повече прозелити, както напр. въ Русия лично предъ Владимира Свети и въ Панония; ср. Roesler стр. 246. Къмъ християнската религия и принципитѣ на християнското учение прабългаритѣ, наопъки, се отнасяли равнодушно и дори враждебно. Това е една черта, която отличава всички азиатски народности отъ тюрко-монголската раса. Чергари, твърде воинствено настроени, съ хайдушки и грабителски наклонности къмъ другитѣ народи и съ духъ на насилническо завладяване на чужди земи — поради бедностьта и неплодородностьта на отечественитѣ имъ степи — тюрко-монголитѣ винаги чувствували дълбока симпатия къмъ исляма съ неговия духъ на завладѣване, господаруване и насилие надъ иновѣрцитѣ и сжщо такова дълбоко пренебрежение хранѣли къмъ принципитѣ за братската любовь между хората и народитѣ, — за всепрощение, милость и т подобни откровения на християнството.

[2]) Ибнъ-Доста у Хволсонъ стр. 23, § 4.

---

[1]) Ср. Турнерелли стр. 43.

Другъ единъ булгарски ученъ. и то съ международна известность въ мохамеданско-азиатския свѣтъ, билъ *Бурханъ-Еддинъ-Ибрахимъ-Ибнъ-Юсуфъ—Булгари*. Той съчинилъ отличенъ коментарий къмъ прочутата въ мюсюлманския свѣтъ книга „Адабъ“, — единъ трудъ на персийския писатель Самарканди, и съставилъ още коментарии къмъ книгата на арабина Иссери за реториката; най-сетне написалъ и самостойно медицинско съчинение „за прости и обикновени цѣрове“ — единъ трудъ, станалъ после прочутъ въ цѣлия мюсюлмански свѣтъ.[2])

Трети булгарски ученъ, за когото ние се научаваме, билъ единъ астрономъ, живѣлъ въ първата половина на XIV вѣкъ, който станалъ известенъ съ своя трудъ, кѫдето сѫ описани астрономическитѣ му наблюдения въ една висока мѣстность, която се намирала 700 клм. на северъ отъ гр. Булгаръ.[3])

По такъвъ начинъ ние виждаме, че на високата материална култура у този народъ отговаряла една сѫщо тъй висока духовна и умствена култура. която издигаше тюркобулгаритѣ високо надъ всички съседни тюркски, фински и славянски народности, не изключая и славянскитѣ руси въ XII, XIII и XIV вѣкове. Тази култура, сигурно, щѣше да се развива въ последующитѣ столѣтия още по-високо, съ още по-голѣмо стопанско, политическо и културно влияние върху съседитѣ, ако не би била коренно унищожена отъ първобитнитѣ татарски орди. Тази сѫдба е постигнала, прочее, всички велики азиатски и дори една велика европейска култура — византийската, въ срѣднитѣ вѣкове — култури, разрушени и унищожени всички отъ единъ неудържимъ, могѫщъ и страшенъ съ своята първобитна сила, но снабденъ съ отлична военна организация[4]) потокъ на срѣдно-азиатскитѣ тюрко-татари, прострѣли своето владичество въ XIII и XIV вѣкове чакъ до срѣдня Европа,

---

[1]) Ср. за него: Хвольсонъ, стр. 87; и Fraehn. Drei Münzen etc. стр. 184—185.

[2]) Ср. за него у Хвольсонъ, стр. 89—90.

[3]) Ср. за него Хвольсонъ, стр. 190.

---

[4]) Ср. *полк. Ренкъ*. Паназиатизъмъ въ XIII вѣкъ при Чингизъ-ханъ и неговитѣ генерали. Военен журналъ, год. XXXIII, кн. 3 и 4, юни-юли 1926.

ГЛАВА III.

Стопанскиятъ битъ и строй на балканскитѣ прабългари, отъ времето на настаняването имъ на балканския полуостровъ приблизително до срѣдата на IX вѣкъ (680—850 г.).

Уводъ.

Прабългарската обща и стопанска култура се прояви и се развиваше следъ раздѣлата на прабългаритѣ, освенъ въ волжко-камско царство, още въ друго едно мѣсто на Европа, а именно на Балканския полуостровъ, следъ като ордата на Аспаруха — Уногундуритѣ, а съ тѣхъ заедно и други прабългарски и хунски племена, преминали Дунава и се настанили въ Добруджа и Мизия. Прабългарската култура продължавала да трае и да се развива тукъ въ течение на около 150—180 години, следъ което прабългарската маса почна да се слива съ славянитѣ, важенъ потикъ за което бѣше даденъ отъ приемане на християнството, следъ 150 годишното съжителство на двете народности — прабългарска и славянска. Обаче, до тогава прабългаритѣ, както личи отъ изворитѣ, представѣли една съвършена самостойна група отъ населението, рѣзко отличаваща се отъ славянитѣ по своето обществено положение, социаленъ строй, стопански битъ, нрави и обичаи.[1]) Нашитѣ съвременни знания върху балканскитѣ прабългари ни позволяватъ вече да проследимъ тѣхната културна и стопанска история, макаръ и въ най общи черти, въ единъ кратъкъ срокъ, преди прабългаритѣ да престанатъ да сѫществуватъ като особена народность и преди прабългарското племе и култура да изгаснатъ окончателно и на това мѣсто на земното кълбо.

Слевени

---

[1]) Ср. върху това и *Marquart*. Streifzüge, стр. XV, който казва: „Die Bulgaren blieben noch zwei Jahrhunderte nach ihrer Ansiedlung in der Dobrudscha und in Moesien ein von den slawischen Untertanen scharf nach Sitten und Lebensweise unterschiedenes türkisches Reitervolk".

УНИВЕРСИТЕТЪ БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

Археологичнитѣ разкопки, направени въ 1905 г. въ сев. България, дадоха основателенъ материялъ за очертаването на културния и стопански битъ на прабългаритѣ отъ края на VII вѣкъ до срѣдата на IX вѣкъ. Единъ новооткритъ надписъ на ханъ Омортагъ дава, споредъ тълкуванията на историцитѣ, положителни указания върху това, че държавниятъ центръ на прабългаритѣ отъ 679 год. до 822 година е билъ аулътъ Плиска, кѫдето е било съсредоточено господствующето племе на прабългаритѣ, кѫдето живѣялъ ханътъ съ своя дворъ, управлявалъ цѣлата страна и изпращалъ своитѣ войски срещу неприятеля. Около 822 г. прабългарската столица се пренася въ Преславъ на р. Тича и следъ това почва вече процесътъ на дифузията между славянската и прабългарската народности. Споредъ търновскиятъ надписъ, публикуванъ въ „Извѣстія“ на руския археологически институтъ, томъ VII, се оказва, че ханъ Омортагъ е построилъ два нови укрепени центра. Освенъ стария въ Плиска, той основалъ такива въ Преславъ при Тича и въ подножието на Балкана, рѫководенъ при това отъ военно-стратегически съображения — да притежава опорнитѣ пунктове противъ Византия и славянитѣ. Че наистина, Плиска при с. Абоба е била най-старата столица на прабългаритѣ, било посочено вече отъ Иречека, потвърждава се отъ изворитѣ, които приписватъ нейното основаване на Аспаруха, и това било отпосле напълно потвърдено отъ разкопкитѣ около Абоба. По такъвъ начинъ се оказва, че Плиска е била културниятъ центъръ на прабългаритѣ въ течение на 150 години отъ тѣхното самостойно сѫществуване и археологичнитѣ открития, направени тамъ, въ съединение съ сведенията на арабскитѣ и византийски писатели за балканскитѣ прабългари, ни даватъ доста ясна картина за тѣхния стопански битъ и строй.¹)

---

¹) Ср. „Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ“, т. X, стр. 550—554. Ср. за първата прабългарска столица Плиска, основана отъ Аспаруха, и *Златарски*, История. 1918, стр. 146.

севение
роби)

1. Добивателна дейность.

Прабългаритѣ дойдоха на Балканския полуостровъ, преминаха Дунава и се разположиха въ Добруджа и Мизия, като орда на конници-завоеватели, скотовъди. Ето защо тѣ най-напредъ потърсиха мѣста удобни за пасбища на конетѣ, каквито именно и представяха богатитѣ съ трѣва ливади въ Добруджа и Мизия. Мѣстнитѣ жители — славянитѣ изселиха вънъ отъ границитѣ на заетата отъ тѣхъ теритотия, за да очистятъ мѣсто за пасбища на своитѣ военни коне и добитъка. Съ никакво земедѣлие тѣ не сѫ се занимавали отначало, а продължавали да се прехранватъ отъ скотовъдство и отъ военнитѣ грабежи, които правѣли въ византийскитѣ области. Важенъ елементъ отъ дохода бѣше за тѣхъ данъка, който тѣ получаваха тукъ-таме отъ Византия, както и натуралнитѣ данъци отъ добива на поробеното славянско население, което се намирало въ крепостничество спрямо тѣхъ.(1) Интересни сведения дава арабинътъ Алъ-Масуди(2) за стопанския битъ и за мѣстоживѣлищата на прабългаритѣ, скоро следъ заемането на областитѣ задъ Дунава, и твърде вѣроятно е, че въ своето описание за укрепеното мѣсто на прабългаритѣ, той описва Плиска скоро следъ построяването на този укрепенъ лагеръ. Споредъ него, столицата на „бурджанитѣ“ — прабългаритѣ, е заобиколена съ трърненъ стоборъ, въ който има дупки, подобни на дървени прозорци. Този стоборъ представя нещо като стѣна, а подъ нея се намира дълбокъ каналъ, напълненъ съ вода, — както се вижда, едно примитивно укрепление, съ примитивни средства, но много добре направено. Селата на бурджанитѣ, продължава Алъ-Масуди, нѣматъ, обачѐ, такъвъ стоборъ. Конетѣ имъ, употребявани за война, пасатъ постоянно свободно на ливадитѣ и никой не язди на тѣхъ, освенъ презъ време на война. Тѣ нѣматъ нито сребърни, нито златни монети и всички тѣхни покупки и сватби (зестри) се заплащатъ съ крави и овце. Ако между тѣхъ и гърцитѣ има миръ, то бурджанитѣ докарватъ въ Цариградъ за продажба като роби моми и момчета отъ славянскитѣ или гръцки племена.[1]] Отъ това описание ясно се вижда, че прабългаритѣ сѫ били въ първитѣ десетолѣтия следъ настаняването имъ отвъдъ Дунава засѣднали скотовъди, съ натурално стопанство, съ типична за прабългаритѣ отлична военно-конна организация, изградили си като военно-държавенъ центъръ единъ добре укрепенъ широкъ лагеръ, заемалъ едно пространство отъ около 24 кв. километра.[2])

---

(1) Ср. Соколовъ: Изъ древней исторіи болгаръ, 1879, стр. 93. Че подчиненото славянско население въ Мизия и Добруджа е било поставено въ крепостно положение, изпълнявало натурални повинности и плащало данъци отъ добива си въ полза на прабългаритѣ — завоеватели, посочва и Roesler, стр. 237. Въ последующето време прабългарското военно съсловие е образувало една землена аристокрация и славянското работно население сѫ били крепостни хора на тѣхнитѣ земи.

(2) Както доказва Гаркави въ своя анализъ на трудоветѣ на Алъ-Масуди, той се ползувалъ при описанието на живота у славянитѣ и прабългаритѣ отъ много по-стари извори, които се отнасятъ къмъ края на VII вѣкъ.

Въ течение на VIII-ия вѣкъ скотовъдството у прабългаритѣ достига значително съвършенство. Споредъ разкопкитѣ около Абоба се оказва, че прабългаритѣ развъждали едъръ рогатъ добитъкъ, въ голѣмо количество коне, после свине, овци и кози, кучета и кокошки, между тѣхъ най-много кози, овци и свине. Наредъ съ скотовъдството, прабългаритѣ продължавали, както и по-рано, да се занимаватъ много съ ловъ, което личи отъ коститѣ на разнообразни диви животни, намерени при разкопкитѣ. Споредъ тѣхъ, прабългаритѣ правѣли ловъ на елени, сърни, диви свине и диви бикове — зубри, които по онова време още се въдѣли въ Добруджа. Отъ рисункитѣ. изкопани при Абоба, поличава ясно и техниката на лова у прабългаритѣ, напълно приспособена къмъ тѣхната военно-конна организация и способа на воюване. Само отъ намеренитѣ рисунки, които изобразяватъ сцената на лова, личи, че прабългаритѣ сѫ били коненъ народъ, който обичалъ конетѣ и лова. Като орѫжие при лова служели копие, лѫкъ и арканъ. Ловътъ се произвеждалъ отъ конници, при което конникътъ догонвайки животното, държи въ лѣвата рѫка навитъ арканъ, съ дѣсната го нахвърля на главата или на краката на животното и като обръща коня назадъ, препуска го въ противоположна посока, стѣгайки по такъвъ начинъ примката. Въ облеклото на конницитѣ личи шапката съ конска опашка. Сѫщиятъ характеръ и сѫщитѣ методи сѫ запазени при лова и до сега у съвременнитѣ тюрко-татарски народности въ азиатска Русия, както напр. у киргизитѣ и черкезитѣ на Кавказъ. И у тѣхъ ловецътъ-конникъ при лова си служи съ арканъ, въ края на който се намиратъ две вѫжета съ свинцови топки за по-лесното имъ свиване въ примка, когато вѫжетата биватъ хвърлени на шията или върху краката на подгоненото животно. Съотвѣтно съ това си изключително занятие съ скотовъдство — коневъдство (за което споменуватъ още отговоритѣ на папа Николая I въ 866 г.), предимната и най-обична храна на прабългаритѣ била месото на домашнитѣ и диви животни. Отъ разкопкитѣ, сир. намеренитѣ кухненски сѫдове, както и отъ многото остатъци на счупени кости, това поличава особено ясно. И най-сетне въ отговоритѣ на папата по запитванията на българитѣ личи, че тѣ питатъ за месояденето, специално — кога може и кога не може да се яде месо, споредъ християнския обичай, не по-малко отъ *десеть пѫти* и то измежду само 106 въпроси и отговори.[1]) Отъ тѣзи отговори личи, прочее, че ловътъ у прабългаритѣ е билъ обично и разпространено занятие още въ срѣдата на IX вѣкъ и сѫщо такава роля играела конницата въ военната имъ организация, както и по-рано (ср. ст. 40 и 44).

---

[1] Ср. Алъ-Масуди у Гаркави, стр. 126—127.

[2] Ср. Златарски, стр, 116.

Отъ втората половина на VIII вѣкъ значителна роля въ народното стопанство на прабългаритѣ почна да играе земедѣлието. То се водѣло въ първо време изключително отъ славянскитѣ роби и крепостни, за които, роби и крепостни, споменуватъ нѣколко пѫти Responsa. Роби и военнопленници прабългаритѣ придобивали, прочее, отъ всѣки военень походъ и ги настанявали въ своитѣ земи, обръщайки ги на земедѣлци-крепостни и земедѣлци-роби. Така се е образувала въ българската държава прабългарската военно-поземлена дребна и едра аристокрация, живѣеща отъ труда на крепостното и робско население. въ лицето на боилитѣ, багаинитѣ, тарханитѣ, калутарханитѣ, кавханитѣ и други военни-административни длъжности, свързани съ известно привилегировано обществено-икономическо положение. Че земедѣлието въ течение на сто години, отъ срѣдата на VIII-ия до срѣдата на IX-ия вѣкъ, къмъ което време се отнасятъ Responsa, е доста напреднало и получи широко значение въ народно-стопанския животъ, показватъ самитѣ Responsa, гдето въ статиитѣ X, XI, LVI се указва подробно, споредъ запитванията, въ кои именно дни и праздници хората трѣбва да се въздържатъ отъ полски трудъ и по какъвъ начинъ трѣбва да наредятъ при суша молебенъ за спасяване на реколтата. Наредъ съ земедѣлието почва да се издига и градинарството, което личи отъ ст. 89 на Responsa. Въ самото пъкъ градинарство значително мѣсто се отреждало на лозарството и то, изглежда, достигнало такова разпространение, че въ началото на IX вѣкъ ханъ Крумъ е заповѣдалъ, въ връзка съ развилото се пиянство, изкореняването на всички лозя въ страната.1) Че скотовъдството е продължавало, наредъ съ другитѣ дейности, да играе значителна роля въ народното стопанство и въ срѣдата на IX вѣкъ, показва ст. 49 на Responsa, споредъ която за зестра на съпрузитѣ се даватъ волове, коне и другъ добитъкъ, както това е било „по-напредъ“, споредъ запитванията на българитѣ.

---

[1]) Ср. за ловъ и скотовъдство „Извѣстія“ стр. 284, 301, 317, 329. Responsa Nicolai papae I ad consulta Bulgarorum за ловъ, скотовъдство и месоядене, ст. ст. 40, 43, 90, 57, 91, 5, 69, 44.

Отъ гореизложеното може да се направи сумарно заключение, че прабългарското население се е занимавало презъ VII, VIII и още IX вѣкове съ скотовъдство, ловъ и земедѣлие, съ преобладаване на първитѣ две стопански дейности.

2. **Обработваща дейность и занаяти.**

Както и при всѣка първобитна стопанска култура, така и у прабългаритѣ на Балканския полуостровъ презъ VII и VIII вѣкъ, обработващата дейность носи отначало характеръ на домашна индустрия. Абобскитѣ разкопки доказватъ, че облеклото се изготвяло по домашно-индустриаленъ начинъ и че женитѣ на балканскитѣ прабългари сѫщо тъй, както и тѣхнитѣ прабаби въ южна Русия и на Кавказъ, сѫ се занимавали много съ предене и тъкане. По сѫщия домашенъ

---

1) Ср. С. С. Бобчевъ: Крумовото законодателство.

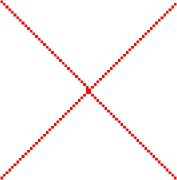

Остатъци отъ материалната култура на прабългаритѣ

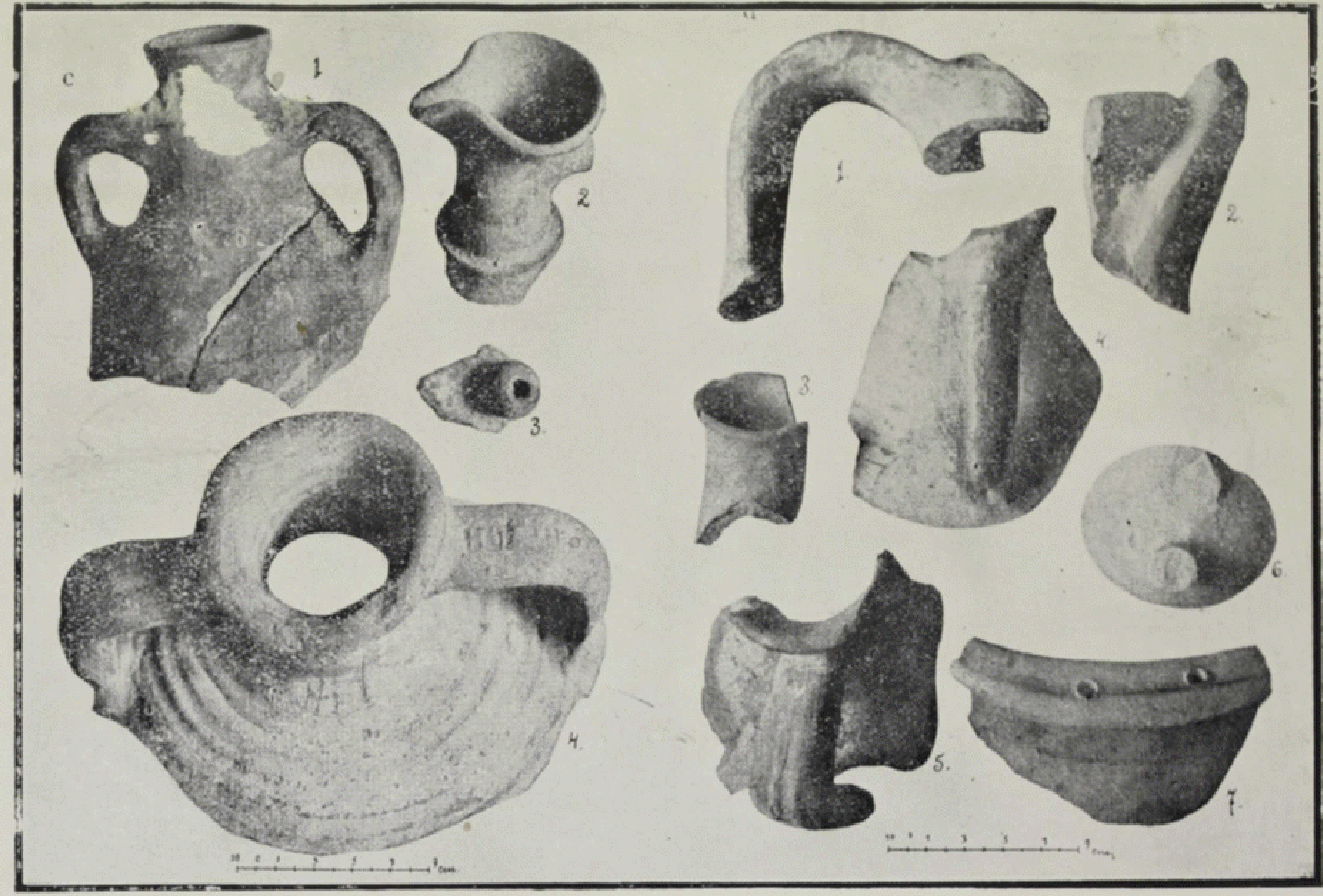
c
1
2
3
4
1
2
3
4
5
6
7

Фрагменти отъ глиненитѣ сѫдове въ ст. Плиска.

начинъ се приготвяли и сѫдоветѣ за готвене, както и другитѣ предмети на домашната покѫщнина.[1])

Личи си, обаче, че въ последующето време почва да се развива обработващата дейность като специаленъ занаятъ и тя достига доста голѣмо съвършенство.

Въ областьта на грънчарското производство изкопанитѣ остатъци отъ различни глинени сѫдове показватъ, че всички намерени [illegible] сѫдове могатъ да се раздѣлятъ на три групи: еднитѣ сѫ изготвени по-примитивно отъ нечистъ материалъ и се отличаватъ съ груба обработка, но затуй сѫ били много здрави; къмъ втората група се отнасятъ тѣзи отъ доброкачественъ материалъ и фина изработка, между които се срещатъ и глазирани сѫдове. Сѫдоветѣ отъ втората група сѫ, по всички признаци, отъ чуждестранно производство, внесени отъ вънъ въ България, а тѣзи отъ първата група принадлежатъ явно на мѣстното производство. Къмъ сѫдоветѣ отъ мѣстно производство се отнасятъ: паници, чаши и стомни. Стомнитѣ имали и капачета и напомнятъ сегашнитѣ български делви или кюпове. Често тѣзи сѫдове посочватъ и начала на примитивна орнаментика. Къмъ чуждестраннитѣ сѫдове се отнасятъ повечето амфоритѣ—глазирани и не, както изглежда, за луксозни цели, които служели за домашна употреба у богатитѣ хора. Такива глазирани, както мраморни и стъклени сѫдове, сѫ намерени въ развалинитѣ на двореца. Отъ фината изработка на тѣзи две категории сѫдове, както и отъ надписитѣ, срещащи се тукъ-таме, се вижда, че и тѣ принадлежатъ къмъ чуждото производство.

Нѣма никакво съмнение, че сѫщо тъй, както грънчарството, у прабългаритѣ е била разпространена и металическата индустрия, вѣроятно въ форма на по-малко или повече съвършено ковачество. Намерено бѣше при разкопкитѣ едно орѫдие за запояване и отъ друга страна разни инструменти отъ ковачница. Измежду желѣзнитѣ предмети, които се изготвяли, личатъ сърпове, тесли, мотики и брадви, орала, триножници, куки, гвоздеи, подкови, кофи и груби ножове, както и бронзови звънци за добитъка. Възможно е, че последнитѣ сѫ сѫщо отъ чуждестранно производство, а що се касае до първитѣ, то тѣ по своя примитивенъ характеръ и обработка сж били, очевидно, отъ мѣстно производство. Тѣзи предмети се отнасятъ всички, освенъ ножоветѣ, къмъ земледѣлското стопанство и къмъ домакинството и принадлежатъ, очевидно, къмъ едно по-късно време, а именно къмъ IX вѣкъ, когато у прабългаритѣ земедѣлието получи вече голѣмо значение, а домашниятъ имъ битъ стана по-сложенъ и разнообразенъ. Освенъ тѣзи предмети сж намерени на различни мѣста много вρътенни прѫстени отъ инструментъ за предене, което показва широкото разпространение на този клонъ отъ домашната индустрия между прабългаритѣ. Намерени сж и нѣколко ржчни мелници за смилане на жито, конструирани доста изкусно, което сжщо така служи като доказателство за значението на земледѣлието въ последнитѣ десетилѣтия отъ сжществуването на столицата Плиска.[1])

---

[1]) Ср. Извѣстія, стр. 303.

Отъ разкопанитѣ въ могилитѣ при Абоба предмети ние можемъ да проследимъ и техниката на металообработването. Намерени сж парчета отъ бакъръ, отъ полустопено желѣзо и черупки отъ сждове, въ които разтапяли желѣзна и медна руда, както и голѣми количества шлакъ наоколо — всичко нагледъ остатъци отъ голѣма леярница. Рудата, очевидно, се е доставяла отъ по-далечни мѣста, а именно отъ мѣстностьта Баба-дагъ въ Добруджа и отъ сливенския балканъ, както и отъ делиорманската область между Разградъ и Русчукъ. Рудата се стопявала въ голѣми земни печки, изградени съ тухли отъ огнеупорна глина, отъ такава форма, въ която още днесъ се пекатъ тухлитѣ. Самата руда се е разтапяла въ голѣми сждове отъ особена червена огнеупорна глина. Сждоветѣ били съ дупка на дъното и разтопениятъ металъ се отвеждалъ чрезъ глинени трѫби въ една яма, изровена въ земята. По-нататъкъ металътъ постѫпвалъ вече за обработка въ самата ковачница. Тукъ се изготвяли желѣзнитѣ предмети, споменати по-горе, съ помощьта на инструменти отъ една примитивна желѣзна индустрия, като духало, чукъ и щипци, както и орждия за запойване-спояване, остатъци отъ които сжщо така сж намерени при разкопкитѣ.[1])

---

[1]) Ср. Извѣстія, стр. 303—305; 307—309; 310—311.

Най-голѣмо развитие у балканскитѣ прабългари получи строителното изкуство. Въ това отношение тѣ достигнаха презъ IX вѣкъ почти сжщото съвършенство, както и волжскитѣ, макаръ че у първитѣ навсѣкжде личи едно силно византийско влияние. Нѣма съмнение, че знанията си по архитектурата и техниката на строежа тѣ сж заели отъ Византия.

Изровенитѣ постройки въ абобското укрепление, изградени къмъ края на VIII и въ началото на IX вѣкъ, показватъ остатъци отъ ханския дворецъ — една масивна сграда, съ нѣколко отдѣления, заемала голѣма площь. Това здание, изглежда, е било нѣколко пжти поправяно и допълвано съ нови постройки, въ които могатъ да се различатъ ясно по-голѣмитѣ технически и архитектурни съвършенства на новоизграденитѣ здания. Измежду тѣзи постройки изпъква особено тронната палата, която се съединявала посредствомъ коридори съ другитѣ отдѣления на двореца. Самиятъ дворецъ обхващалъ нѣколко етажа, които се съединявали съ широки дървени стълби. Подоветѣ на стаитѣ и на палатитѣ навсѣкжде били павирани съ широки каменни или мраморни плочи, споредъ принципитѣ на срѣдневѣковната архитектура, когато хората, включая и висшитѣ съсловия, сж били по-издържливи въ здравно отношение и не боледували тъй лесно отъ настинка, ревматизмъ и т. н. Стѣнитѣ на зданията сж били изградени отъ голѣми четирижгълни излъскани камъни и построени споредъ славяно-византийския типъ. Всѣко здание било базирано на добре построенъ фондаментъ, изграденъ отъ голѣми и тежки камъни, съединени съ бетонъ. Отъ архитектурната орнаментика сж намерени мраморни колони, основи, плочи и капители, нагледъ отъ византийски произходъ, обработени много изкусно, нѣкои отъ които иматъ кръстове, което доказва, че тѣ се отнасятъ къмъ пристройкитѣ, направени следъ християнския периодъ; когато пъкъ другитѣ явно посочватъ на дохристиянско време. Забележително е, че много части и материали отъ тѣзи постройки прабългаритѣ взели отъ старитѣ римски развалини, сир. отъ римскитѣ постройки, които презъ VIII и IX вѣкъ сѫ били още доста запазени. Така значителна часть отъ прабългарскитѣ постройки въ Плиска и други мѣста е била изградена отъ материали, взети отъ развалинитѣ на римския градъ Маркианополъ и личи, че сѫщо тъй прабългаритѣ копирали много отъ архитектурнитѣ принципи и строителната техника на тѣзи римски руини.

---

[1]) Ср. Извѣстія, стр. 312—313; 330—332.

Строителния материалъ, съ който си служели прабългаритѣ при своитѣ градежи, е билъ доста разнообразенъ и напълно съвършенъ за тѣхното време и не стои, въ всѣки случай, много по-низко отъ този строителенъ материалъ и строителна техника, които сѫ запазени и до сега у насъ въ много околийски, дори и окрѫжни градове. Основни строителни материали у прабългаритѣ бѣха именно: камъни, тухли и други глинени издѣлия, хоросанъ, бетонъ, мазилка, дървенъ материалъ, свинецъ, стъкло и желѣзо.[1])

Отъ камъни се изграждали всички фондаменти (основи) и стени на зданията въ дохристиянско време, както и орнаментиката, корнизитѣ, праговетѣ, вѫтрешния и външенъ паважъ. За да прилѣгатъ по-добре единъ къмъ другъ, камънитѣ бивали въ краищата едни издълбани, други издадени. Стеннитѣ камъни бивали винаги добре отесани и излъскани. Чуждестранниятъ камененъ материалъ, отъ който сѫ се ползували, билъ мраморъ, порфиритъ, сланцъ и офикалцитъ. Значителна часть отъ тѣзи камъни били взети, както казахме по-горе, отъ стари чуждестранни постройки, а друга — донесени отъ Византия. Личи си, че въ дохристиянския периодъ прабългаритѣ повече се ползували отъ такива готови чуждестранни строителни материали, особено когато имало нужда отъ по-съвършенъ материалъ и по-фина архитектура. Това зависѣло, очевидно, и отъ неосведоменостьта отначало относно по-фината обработка на каменния материалъ, както и поради това, че отначало тѣ нѣмали достжпъ къмъ посъвършени каменни породи, намиращи се въ различни мѣста на Балкана.

---

[1]) Разбира се, че тѣзи материали и това съвършенство въ постройкитѣ се отнасяло у прабългаритѣ само къмъ постройката на дворци, крепости и голѣми обществени здания. Кѫщитѣ пъкъ на частни лица, дори и принадлежащи къмъ висшето съсловие, се строели по доста примитивенъ начинъ отъ дървенъ материалъ, тукъ-таме съ камени основи. Постройкитѣ изъ селата сѫ били, разбира се, и тогава примитивни хижи и колиби.

Отъ глиненитѣ издѣлия у прабългаритѣ изпъкватъ като строителенъ материалъ особено тухли, керемиди за покриви и водопроводни тржби.

Тухлитѣ се употребявали при постройката на стоборитѣ около дворцитѣ, после при постройката на горнитѣ етажи, при изграждането на цилиндрическитѣ сводове (кубета) и понѣкога като паважъ за пода, — всичко още въ дохристианската епоха. Сжщо тъй тухлитѣ се употребявали и за корнизи — поради това, че тѣ могатъ лесно да се дѣлятъ и закржглятъ; цѣлиятъ вжтрешенъ паважъ въ тъй наречения малъкъ дворецъ на хана е билъ направенъ сжщо тъй отъ тухли. Покривитѣ на дворцитѣ и другитѣ голѣми постройки били при туй не само отъ керемиди, но и отъ тънки оловени плочи. Самата техника на изготвянето на керемидитѣ била доста съвършена и тѣ посочватъ дори три различни вида. Що се касае до материала, който служелъ за изготвянето на тухлитѣ, то той е билъ, както и днесъ, глина; обаче, прабългаритѣ знаели да се ползуватъ отъ четири различни видове глина—по-твърда и по-мека, споредъ назначението на тухлитѣ, да издържатъ по-голѣма или по-малка тяжесть. Къмъ първия видъ глина принадлежала тази, която съдържала много хоросанови и желѣзни съединения. Всички тухли се изготвѣли по сжщия способъ, както и днесъ, а именно въ дървени кутийки съ дъно, което се посипва съ дребенъ пѣсъкъ, за да се избѣгне залѣпването при обгаряне. Обгарянето на тухлитѣ и глиненитѣ тржби се практикувало сжщо тъй, както и днесъ, — въ особени за тази цель направени полски печки. Техниката на печенето е била дотамъ съвършена, че нѣкои отъ намеренитѣ тухли отъ абобскитѣ постройки сега още издаватъ металически звукъ при удряне, обусловенъ, вѣроятно, отъ желѣзнитѣ съенения въ глината. Керемидитѣ и водопроводнитѣ тржби се изготвѣли отъ особена доброкачествена лѣпкава тъмночервена глина.

Отъ варовититѣ съединеиия прабългаритѣ знаели да приготвятъ хоросанъ, примитивенъ бетонъ и мазилка. Хоросанътъ се употребявалъ като съеднителенъ материялъ между камънитѣ и тухлитѣ при всички постройки. Самиятъ хоросанъ се изготвѣлъ отъ вàренъ разтворъ, смѣсенъ съ дребенъ пѣсъкъ или прахъ отъ тухли, или пъкъ съ дребни парчета отъ тухли. Варьта, изготвена по такъвъ начинъ, е характерна както за дохристиянския периодъ, така и следъ него и се употребява при постройкитѣ и до сега. Варьта съ примѣсъ отъ тухленъ прахъ има това свойство, че слабо пропуска вода. Очевидно, прабългаритѣ знаели това качество и употребявали такъвъ хоросанъ при всички основи. *Бетонътъ*, който знаяли да приготвятъ прабългаритѣ, се състоялъ отъ хоросанъ, дребенъ чакълъ, глина, дървенъ материалъ и животинска масъ. Всичко това, смѣсено заедно, се запалвало и изгарѣло въ силенъ огънь, благодарение на масьта и дървения материалъ. Остатъкътъ представялъ една компактна маса, която после се разтваряла въ вода, приемала съ това характеръ на глинеста маса, която следъ изпарението на водата пакъ се втвърдявала.

Дървениятъ материалъ се употребявалъ главно за изграждане на таванитѣ, въ дъски и балки, както и за дограмата.

Стъклото служело за прозорци. Свинецъ и олово се употребявали въ видъ на широки тънки плочи, изглежда, главно за покривъ на зданията, вмѣсто керемиди. Такива покриви прабългаритѣ заимствували, очевидно, отъ Византия, гдето още презъ времето на Константинъ Велики луксознитѣ здания бивали покривани съ такива оловени или свинцови плочи и плочки.

Желѣзото при абобскитѣ постройки било упостребявано за изготвянето на гвоздеи, пръчки, пръстени, оковки на врати и прозорци и ключове. Гвоздеитѣ сѫ отъ дóбъръ желѣзенъ материалъ, козани, отъ най-различна голѣмина. Пръчкитѣ служели за прикрепяване на голѣмитѣ тежки врати къмъ стѣнитѣ. Оковкитѣ на вратитѣ сѫ били въ тогавашно време много по-сложни отъ днешнитѣ, макаръ и много по-прости въ механическо отношение. Луксознитѣ и дори прости врати се оковавали и отъ дветѣ страни съ сложна желѣзна орнаментика и количеството желѣзо, харчено за такива оковки, било много по-голѣмо отъ сега. Една намерена панта отъ врата е изготвена отъ твърдо железо на пръчка. Такива панти, очевидно, се забивали съ гвоздеи въ дървенитѣ дъски, прикрепени къмъ дупкитѣ за вратитѣ въ стената. Намерени сж и голѣми примитивни ключове, съ които заключвали вратитѣ. Бравитѣ къмъ тѣхъ били още доста примитивни, отъ този типъ, който и до сега се употребява въ нѣкои селски кжщи.

Измежду строежитѣ на прабългарската епоха личатъ още мостоветѣ и укрепленията. Въ това отношение е особено забележителна строителната дейность на хана Омортагъ, която била увѣковѣчена въ единъ надписъ, откритъ въ 1905 г. около с. Чаталаръ, 7 клм. отъ Преславъ. Този надписъ гласи: „Славниятъ ханъ Омортагъ, въ земята, кждето се е родилъ, е станалъ по божията воля архонтъ. Той държа своя лагеръ въ Плиска, основа аулъ въ Тича и оттукъ насочи (военна) сила срещу гърцитѣ и славянитѣ. Той построи изкусно единъ мостъ на Тича, пренесе и постави въ този лагеръ четири колони и на една отъ тѣхъ издигна два медни лъва. Богъ да помогне съ волята си на хана да простре подъ краката си византийския царь дотогава, докато тече Тича и да даде на българитѣ много пленници; най-сетне, следъ като подчини всички врагове, да живѣе въ радость и веселие сто години. Времето, когато е станалъ този строежъ, е по-българското лѣтоброение — сигорелемъ (тюркска дума; сравни сжщата дума въ именника на прабългарскитѣ царе), а по гръцкото лѣтоброение—индикта 15 (822 г.)“.

Остатъци на камени бикове на р. Камчия сж били запазени още до края на XIX вѣкъ, като развалини отъ прочутия Омортаговъ мостъ. Самиятъ мостъ билъ предназначенъ да улесни достжпа въ дефилетата отъ северна страна и да затрудни излаза отъ южната (византийската). Споредъ търновския пъкъ надписъ се оказва, че Омартагъ е реставриралъ и допълнилъ стария дворецъ въ Плиска и построилъ на 85 километра отъ него новъ дворецъ—укрепление, между които е било разположено едно по-малко землено укрепление. Стариятъ и новиятъ дворецъ бѣха разкопани въ началото на XX вѣкъ и къмъ тѣхъ се отнасятъ главно ония характерни черти отъ строителното изкуство на прабългаритѣ въ дохристианската епоха, които предадохме по-горе. Освенъ дворецътъ въ Плиска и укреплението при Тича, споредъ търновския и чаталарски надписи, Омортагъ построилъ още едно въ подножието на Стара-Планина. Последнитѣ две укрепления имали специални военно-стратегически цели, като опорни пунктове срещу славянскитѣ племена и гърцитѣ. Съ изграждането на тѣзи укрепления българскиятъ ханъ придобилъ, тъй да се каже, ключоветѣ къмъ двѣтѣ най-важни балкански дефилета, съединяващи дунавската область съ Цариградъ. Новата столица — аулъ Преславъ била разположена тъкмо при северното устие и на двѣтѣ дефилета, а пъкъ новопостроениятъ мостъ на Тича съединявалъ новата столица съ тѣзи дефилета и командувалъ надъ цѣлата тази твърде важна въ военно-стратегическо отношение мѣстность. Старата пъкъ придунавска столица — крепость Плиска продължаваше да служи като опоренъ пунктъ противъ севернитѣ славяни и франкитѣ, господствувайки надъ онази часть на Дунава, кѫдето е билъ разположенъ естественниятъ пунктъ за преминаването отъ северъ на югъ. Отъ тамъ българскиятъ ханъ можелъ да господствува надъ всичкитѣ си подчинени славянски племена на северъ отъ Дунава. Самата пъкъ дунавска крепость Плиска е имала като опора още редъ други укрепления, намирали се близо до сегашния градъ Тутраканъ.[1])

По такъвъ начинъ се оказва, че ханъ Омортагъ е билъ не само изкусенъ строитель, но и отличенъ стратегъ, построилъ редъ военни крепости за защита и нападение срещу неприятелитѣ на българската държава.

Къмъ строителното изкуство на прабългаритѣ се отнася и постройката на водопроводитѣ. Мѣстностьта, кѫдето била разположена Плиска, представя степно пространство, въ което липсва текуща вода. Както сегашното население, така и античното трѣбвало да си служи съ кладенци, за да се сдобие съ вода. Нѣколко такива кладенци сѫ били открити при разкопкитѣ близо до двореца и въ други мѣста на крепостьта. Все пакъ водата отъ кладенцитѣ и нѣкои малки извори не е била достатъчна за столицата и затова сѫ били уредени особени резервуари за събиране на дъждовна и снѣжна вода. Освенъ това въ града сѫ били прокарани водопроводи отъ изворитѣ, намиращи се при подножието на планината Стана, при сегашнатѣ села Теке-Кузлуджа и

---

[1]) Сравни за този отдѣлъ Извѣстія, стр. 62—77, 86, 89, 101, 116, 153, 155—157, 160—162, 164, 165, 167, 168—171, 546—553.

Развалинитѣ на прабългарската столица Плиска.

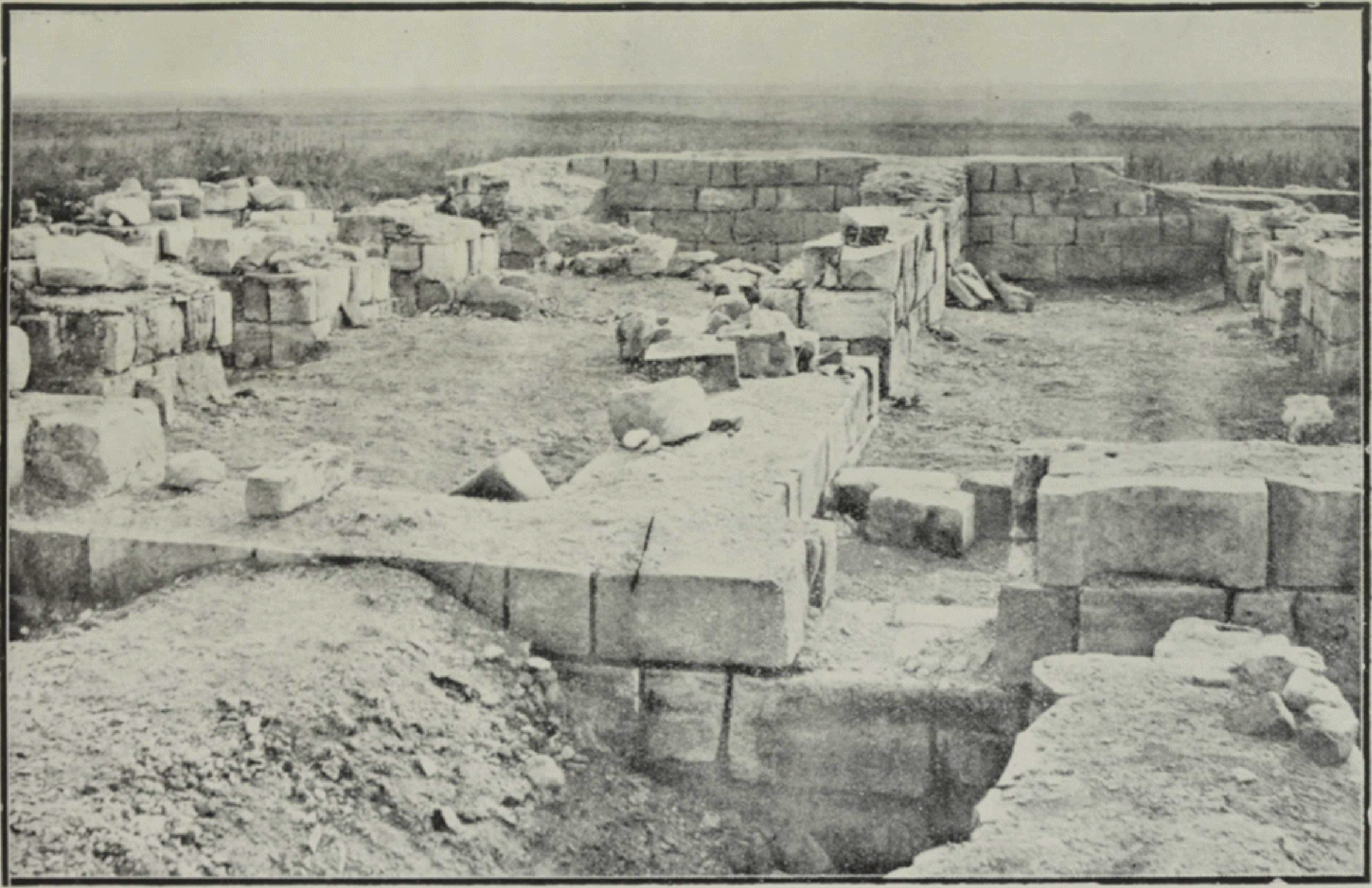

Руинитѣ на ханския дворецъ. Тронната палата (средна часть)

(Изъ албума къмъ томъ X отъ Извѣстія русскаго археологическаго Института въ Константинополѣ).

Памукчи. Водопроводитѣ, които обслужвали столицата, представяли нѣколко клона — тржби, които се вливали въ една обща тржба, насочена къмъ изворитѣ. Самиятъ водопроводъ билъ направенъ отъ глинени тржби, прокарани единъ метъръ подъ земята. Отъ двѣтѣ страни на тржбитѣ били прокарани дъски, а междината между тѣхъ и тржбитѣ била напълнена съ варь, очевидно, за да се придаде трайность на водопровода. Самитѣ тржби били съединени помежду си съ единъ маджунъ, състоящъ се отъ гасена варь и дървено масло. Подобенъ съставъ се употребява у насъ и до сега. Водопроводнитѣ тржби отиваха и въ жилищата, само че тамъ тѣ сж били отъ по-малъкъ диаметъръ. Освенъ тѣзи два водопровода, открити сж следитѣ на още два други на севернитѣ склонове на върха Кабиюкъ. При устията на водопроводитѣ сж се намирали голѣми каменни резервуари за водата, а пъкъ излишекътъ на водата, който изтичалъ отъ тѣзи резервуари, се е събиралъ въ други резервуари вжтре въ крепостьта. Такива резервуари били намерени два, въ форма на голѣми казани, съ диаметъръ около 40 метра. Отъ всички тѣзи водохранилища сж били прокарани по-малки водопроводни тржби, които обслужвали двореца, а може би и други по-голѣми здания. Населението на града вѣроятно се е ползувало отъ водата, взимайки я направо отъ резервуаритѣ. Цѣлатата водопроводна система отъ изворитѣ въ околноститѣ на Плиска чакъ до градскитѣ водни резервуари и тржби е била благоприятствувана отъ естествения наклонъ на абобското плато, отъ северъ къмъ югъ, благодарение на което водата се стичала по тржбитѣ въ тази посока.

Що се касае до времето, когато е билъ изграденъ този водопроводъ, то, споредъ каменитѣ надписи, открити въ началото на XX вѣкъ, можемъ да го отнесемъ къмъ наследника на ханъ Омортагъ — Маломиръ, сиречъ къмъ срѣдата на IX вѣкъ. Въ единъ отъ тѣзи надписи се казва, че кавханътъ Избулъ построилъ единъ водопроводъ и го подарилъ на хана Маломира, който го предназначилъ за обществена употреба. Наистина, и другитѣ по-сложни постройки, споменати по-горе, се отнасятъ всички къмъ IX вѣкъ, сир.

къмъ времето, когато строителното изкуство у прабългаритѣ достигна вече значително съвършенство.[1])

Особено мѣсто измежду постройкитѣ на прабългарската епоха принадлежи на крепоститѣ и военнитѣ укрепления. По-горе посочихме, какъ изглеждаше крепостьта на Аспаруха, споредъ сведенията на Алъ-Масуди. Това билъ единъ простъ земленъ насипъ, при подножието на който имало единъ ровъ съ вода. Самиятъ насипъ е билъ покритъ съ тръненъ храсталакъ. По-нататъкъ, презъ VIII-ия вѣкъ, били изградени редъ такива землени укрепления, които защищавали въ различни мѣста проходитѣ въ българската земя отъ страна на неприятелитѣ. Обикновено се счита, че първиятъ окопъ е билъ направенъ отъ Аспаруха, когато той преминалъ Дунава и си построилъ лагеръ при селото Николицелъ. Този, тъй нареченъ Добружански окопъ прикрива пѫтя между Дунава и Черно Море. Второто голѣмо укрепление е била крепостьта-лагеръ Плиска, значително по-голѣмо отъ първото, при което, изглежда, като строителенъ материалъ сѫ били употребени и камъни. По-къснитѣ окопи — укрепления, и то доста дълги, вървѣли по границата на българската държава откъмъ Византия въ областьта на Балкана. Всѣко разширение на българскитѣ владения имало за последствие изравянето на единъ новъ пограниченъ окопъ. По такъвъ начинъ българската държава още въ дохристиянската епоха е била заградена съ три отбранителни окопни линии: първа Дунавска, втора Балканска и най-сетне Сакаро-Странджанската линия, намираща се на старата граница между България и Турция преди Балканската война. На онѣзи мѣста, кѫдето можеше да се очаква преминаването на неприятеля навътре въ държавниѣ граници, сѫ били изградени още и землени възвишения — могили (по руски „курганы“), нещо като примитивни фортове, на които постоянно се е намирала стража, за да следи неприятеля и да отбива неговитѣ първоначални нападения, да пречи при проникването на неприятелскитѣ разузнавачи вѫтре въ страната, или пъкъ да задържи неприятелската войска за нѣколко време на границата.[1])

---

[1]) Ср. за този отдѣлъ Извѣстія, стр 164, 231, 322 — 324; Баласчевъ: „Веществената култура на старобългарското ханство“. София, 1902, стр. 69.

Техниката на въоржжението у прабългаритѣ достигна въ последно време на прабългарската култура, именно при хановетѣ Крумъ и Омортагъ, сжщо такава степень на съвършенство, каквато бѣше презъ онова време въ византийскитѣ войски и у срѣдноевропейскитѣ рицари. Въоржжението у редовнитѣ войници, както личи отъ разкопкитѣ на едно помещение въ крепостьта Плиска, което, изглежда, е било арсеналъ, се състояло отъ следнитѣ части: панциръ, стрѣли, лжкъ, копие, мечъ, сабя, бойна палица и бойна коса. Освенъ това въоржжение на пѣхотата и на конницата, въ прабългарската войска е имало сложна артилерия, състояща отъ каменохвъргачни и стенобитни машини. Конницата все още образувала главната часть на войската и при Крума всички конници били облечени въ панцири. Като обозъ при войската служели нѣколко хиляди коли, теглени отъ волове.

Стрѣлитѣ се състояли отъ едно плоско ромбовидно острие, желѣзна пръчка и дръвце, къмъ което била прикрепена пръчката. Отъ сжщитѣ три части се състояли и копиета, само че острието имало обикновено листообразна форма отъ твърдо желѣзо, при което дървената часть представяла дългъ бастунъ отъ джбово дърво. Мечоветѣ били отъ твърдо желѣзо, заострени отъ деветѣ страни, а сабитѣ били отъ турски типъ — криви и заострени само на края. Съ бойни палици и коси е била въоржжена, изглежда, пѣхотата, когато пъкъ саби и копия било въоржжението на конницата. Облеклото на войницитѣ се състояло отъ островърхи кожени калпаци, по старо-тюркски типъ, обточени съ пухкава кожа (козина) отъ рода на каленсувитѣ, които изготвяли волжскитѣ българи; после кожухъ съ тѣсни ржкави, високи ботуши и тѣсни панталони. Кожухътъ се закопчавалъ на гърдитѣ съ осемь закопчалки. Около шията и политѣ кожухътъ билъ обточенъ съ черна козина и опасанъ съ черъ ремъкъ отъ дебела кожа, украсенъ съ металически плочици и на него се окачвалъ кривиятъ ножъ въ ножница и една кожена кесийка за огнивото и за принадлежности за превързване. Цѣлиятъ типъ на костюма — кожухътъ съ дълги поли, осемтѣ свѣтлосини закопчалки, украсяващи гърдитѣ, коланътъ съ металическитѣ плочки и кривия ножъ е и до сега запазенъ напълно у тюркскитѣ народности, населяващи Кавказъ и е типиченъ специално за черкезитѣ.

---

[1]) Ср. за този отдѣлъ Извѣстія, стр. 556—568.

Твърде разнообразна и сложна е била обсадната артилерия на Крума, съ която той възнамѣрявалъ да щурмува цариградскитѣ стени, която показва, че военната индустрия достигнала у прабългаритѣ въ началото на IX вѣкъ твърде широко развитие и най-високо съвършенство. Тя се състояла отъ: 1. *Подвижни бойни кули*, които достигали височината на крепостната стена отъ 30—50 метра, раздѣлени на 10—20 етажа. За защита отъ огънь и камъни, тѣ били обвити въ сурови кожи и желѣзни листове. Въ долния етажъ се намиралъ таранътъ за пробиване на стената, а въ горнитѣ — хвъргачнитѣ (мѣтателни) орждия, заедно съ стрѣлцитѣ. На еднаква височина съ стената имало единъ подвиженъ мостъ, който се спущалъ надъ стената и по него преминавали войницитѣ, снабдени съ стълби, за да слѣзятъ въ града следъ поражението на неприятеля. Въ такива подвижни крепости можели да се помѣстятъ нѣколко стотинъ войника. 2. *Катапулти* — огромни мѣтателни машини, съ които се хвърляли голѣми каменни блокове за разтърсване и разбиване на стенитѣ. 3. *Куританки* — дървени навеси съ колела, като прикритие на обсаднитѣ машини, съ които подкопавали и проломвали стенитѣ. 4. *Високи стълби* за изкачване на стенитѣ. 5. *Шарове* — голѣми камъни за мѣтателнитѣ машини. 6. *Кирки и копачки* за подкопаване и повреждане на стенитѣ. 7. *Тарани* или овени — машини за разбиване на стенитѣ, докарани до тѣхъ подъ прикритието на куританкитѣ. Тѣ били устроени така, че между две греди се закачала трета, твърде дебела, на вериги и вжжета. Закачената греда се привеждала въ движение и съ снабдения желѣзенъ накрайникъ, въ видъ на овнешка глава, удряла стената, докато я разбие. За да се засили удара, къмъ гредата се закачала голѣма тяжесть отзадъ. 8. *Стреломѣтни и каменомѣтни машини*, които стрелѣли на разстояние на около 300—400 метра. Другъ единъ видъ на тѣзи орждия били огнемѣтнитѣ, които хвърляли запалителни стрели, снабдени съ горящъ материялъ, състоящъ се отъ сѣра, смола и масло.[1])

Не подлежи на никакво съмнение, че цѣлата тази артилерия е била заимствувана отъ византийцитѣ и въ това отношение имаме дори едно преко известие на Теофана, споредъ което военното изкуство и техниката, които проявилъ Крумъ при превземането на Месемврия съ помощьта на машинитѣ, както и цѣлата военна наука, сж били пренесени въ България отъ единъ преминалъ на българска служба византийски инженеръ Никифоръ, по произходъ арабъ, който дълго време служилъ у византийския царь, а по-сетне преминалъ къмъ българитѣ и ги научилъ на военно-инженерната наука.[2]) Несъмнено е, че и въ отношение на други занаяти — на строителното изкуство, на желѣзната и керамична индустрия, които сж достигнали доста голѣмо съвършенство у прабългаритѣ, както видѣхме по-горе, то бѣше достигнато подъ византийско културно влияние, и то преко, доколкото отъ Византия идвали различни майстори-зидари,[3]) зографи и дори различни сурови материяли, като строителенъ материалъ, бакъръ и други метали, както посочихме горе. По такъвъ начинъ се оказва, че византийското влияние върху културното развитие още на прабългаритѣ презъ VIII и IX вѣкъ е било вече доста значително и се манифестира сигурно въ различни области на стопанската култура. Но отъ друга страна, това влияние не би могло да се прояви достатъчно, ако самитѣ прабългари не бѣха достигнали вече въ занаятитѣ и обработващата дейность известно развитие. Така напр. византийскиятъ инженеръ, по указанията на когото сж били построени гореописанитѣ сложни военни машини, или пъкъ византийскитѣ архитекти, които ржководѣли постройката на прочутия хански дворецъ въ Плиска, трѣбваше да се осланятъ все пакъ на една доста напреднала мѣстна дървена и металическа индустрия, както и строителна техника. Всичко това доказва, че обработващата дейность у прабългаритѣ въ втората половина на VIII вѣкъ и първата половина на IX е била вече доста напреднала, сто години следъ като тѣ сѫ станали засѣдналъ народъ. Както по отношение на волжскитѣ булгари, така и на балканскитѣ прабългари, трѣбва да се подчертае, значи, еднакво способностьта имъ къмъ стопански напредъкъ, макаръ той и да е билъ тласканъ и въ двата случая отъ едно благоприятно влияние на три стари велики култури: арабско-персийската и византийската.

---

[1]) Ср. Извѣстія, стр. 319—321. Златарски, История на българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове" стр. 278—280; 415—420. Баласчевъ, Веществената култура, стр. 54, 64

[2]) Teophanes. Chronogr. 498, 5 и след. Цитирано въ Извѣстія, стр. 549.

[3]) Ср. Kedrenos. G. Historiarum compendium, ed. Bonn. t. II стр. 152, 153.

3. Външна търговия.

Характерътъ на цѣлото народно стопанство у прабългаритѣ презъ VIII и дори първата половина на IX вѣкъ билъ типично натураленъ. Масата отъ селското население, както и това на примитивнитѣ градове отъ типа на ранносрѣдневѣковнитѣ въ западна и срѣдна Европа, задоволявало своитѣ потреби по натураленъ начинъ. Това, наистина, позволявали различнитѣ клонове отъ добивателната дейность — земедѣлие, скотовъдство и ловъ, които доставяли на населението всички необходими материали за една примитивна домашна индустрия. Следи отъ такава домашна индустрия сѫ открити дори у най-културното столично население въ Плиска. Наистина, обработващата дейность и то, очевидно, въ форма на занаяти, е достигнала въ първата половина на IX вѣкъ, както видѣхме по-горе, доста висока степень на развитие. Обаче, отъ цѣлия ѝ типъ и характеръ личи ясно, че тя обслужвала само луксозно-културнитѣ нужди на хана съ неговата свита и на немногобройната административно-военна прабългарска аристокрация. Сѫщо тъй тя обслужваше и нуждитѣ на военното дѣло. По такъвъ начинъ занаятчийството и обработващата дейность носѣли аристократиченъ характеръ и масата отъ славянско и прабългарско население не е била засегната отъ тѣхъ. Поради това, както вѫтрешната, така и външната размѣна не е могла да бѫде значителна и не е засѣгала още основитѣ на народностопанския животъ. Както занаятчийската дейность, така и външната размѣна засѣгали само нуждитѣ на аристокрацията и на военното дѣло. Както видѣхме по-горе, хановетѣ и военачалницитѣ бѣха още отначало доста широко приобщени къмъ византийската външна материална култура и придобиха интересъ и вкусъ къмъ нея още въ VI вѣкъ, въ лицето на кутригуритѣ. Сега пъкъ, когато прабългаритѣ сѫ се премѣстили въ непосрѣдно съседство съ Византия, чрезъ постояннитѣ набѣги и военна плячка, както и чрезъ паричнитѣ и натурални данъци, които Византия плащала на българскитѣ ханове още отъ времето на Аспаруха, тѣ успѣли да натрупатъ голѣми парични богатства и въвели луксъ при своя дворъ, който луксъ граничелъ съ византийския. Сѫщото се култивираше и у военно-административната аристокрация. За такова богатство, напр. у хана Тервела, въ началото на VIII вѣкъ, изрично свидетелствува Свидасъ въ своя лексиконъ и още Теофанъ, който споменува за това, че Тервелъ е далъ на византийския претендентъ Анастасий II около 50 кентинарии злато, което възлизало на около 5½ милиона златни лева. Презъ време на Тервела е билъ сключенъ и първиятъ търговски договоръ, който уреждалъ търговскитѣ отношения между България и Византия. Споредъ пунктъ IV на мирния договоръ, било уредено, щото търговцитѣ и отъ двата народа да представятъ своитѣ стоки съ пломби и печати отъ държавнитѣ власти; а стокитѣ безъ такива печати и пломби щѣли да бѫдатъ конфискувани въ полза на държавата. Отъ тази статия явно личи, че Византия е била принудена, благодарение на политическото влияние, което придоби ханъ Тервелъ съ своята намѣса въ византийската политика, да допусне износа на такива стоки въ България, които по-рано тя не е разрешавала, както знаемъ това и отъ руско-византийскитѣ договори, сключени презъ X и XI вѣкове.[1]) Отъ друга страна тази статия показва, че съ нея се уреждали и нѣкои митнишки плащания и изобщо чрезъ нея е било гарантирано за пръвъ пѫть на българскитѣ търговци безпрепятствено идване въ византийскитѣ градове и извършването на регулярна търговия съ Византия. Отъ т. 2 на българо-византийския договоръ отъ 716 год. се вижда, за какви именно стоки се касаеше при българската търговия. Споредъ нея, византийцитѣ се задължавали да даватъ скѫпоценни дрехи и червени кожи за стойность около 30 литра злато. Макаръ че тази точка може да бѫде изтълкувана повече като една държавна контрибуция въ полза на хана, съ периодиченъ характеръ, все пакъ тя косвено посочва за какви именно стоки се касаеше и при търговската размѣна между България и Византия, посочвайки ясно на *луксозния* характеръ на размѣненитѣ стоки. Българскитѣ търговци несъмненно изнасели въ византийската столица произведенията на българската добивателна дейность, купували, вѣроятно, много стоки срещу пари, като комисионери на хана и неговия дворъ, а внасѣли въ България не само луксозно облекло и различни предмети на разкошъ отъ домашна покѫщнина, но и предмети на въорѫжение, дори луксозенъ строителенъ материалъ, както и различни инструменти, остатъци отъ които сѫ намерени при разкопкитѣ и посочватъ несъмнено на тѣхния византийски и арабски произходъ.¹)

---

[1]) Ср. Сакѫзовъ: „Външна и вѫтрешна търговия на България презъ VII—IX вѣкъ“ въ сп. на Бълг. Екон. Д-во, год. 23, кн. 7 и 8.

4. Нрави и обичаи, домашенъ битъ и робски институтъ у прабългаритѣ.

Съдържанието и характерътъ на обичаитѣ у балканскитѣ прабългари ги сближаватъ напълно както съ нераздѣленитѣ прабългари отъ V, VI и VII вѣкове въ сев. Кавказъ и южна Русия, така и съ волжскитѣ българи отъ VIII, IX и X вѣкове. Наистина, има пълна идентичность въ нравитѣ и обичаитѣ на тѣзи различни прабългарски народности, а отъ друга страна, балканскитѣ прабългари, както и другитѣ имъ съплеменници, въ своя битъ, обичаи и най-сетне въ военната организация, както и въ психологичнитѣ си черти, посочватъ ясно своята принадлежность къмъ тюрко-монголскитѣ народности. Домашниятъ битъ и обичаи на балканскитѣ прабългари сѫ най-пълно и най-ясно отразени въ отговоритѣ на папа Николай на допитванията на българитѣ отъ срѣдата на IX вѣкъ. Така въ статия 42 папата посочва, че когато българскиятъ ханъ сѣдне, споредъ обичая, на трапезата да яде, никой не възлѣзва съ него да яде, нито даже жена му; всички насѣдватъ далечъ отъ него на низки столчета и ядатъ на земята. Явно е, прочее, че това е билъ единъ домашенъ редъ, който характеризиралъ изобщо семейння

---

¹) Вижъ за този отдѣлъ договора между Византия и България отъ 716 г. у Златарски, История, стр. 178, 183.

битъ на прабългаритѣ и забележително е, че досущъ сѫщия редъ рисува въ X вѣкъ Ибнъ-Фодланъ у волжскитѣ българи. Както посочихме по-горе, цѣлия този редъ при ядене въ семейството, както и самата трапеза на земята върху низки столчета (софри) е единъ типиченъ старотюркски обичай, запазенъ и до сега у турцитѣ. Жената и слугитѣ у прабългаритѣ се смѣтали за имотъ на мѫжа-господаря и следъ неговата смърть тѣ се погребвали заедно съ него,[1]) единъ обичай, който се намиралъ въ тѣсна връзка съ религиознитѣ понятия на прабългаритѣ за задгробния животъ на душитѣ, но който, изглежда, е билъ изоставенъ скоро следъ настаняването имъ на Балканския полуостровъ, може би подъ арабско или византийско влияние. Старотюркски характеръ у балканскитѣ прабългари носи сѫщо така не само военното облекло, както посочихме по-горе, но и обичайното облекло на цѣлото население. Споредъ статия 59 на Responsa, прабългаритѣ питатъ папата, дали е позволено отъ християнския обичай да продължаватъ да носятъ женитѣ имъ шалвари; а отъ статия 59 и 66 личи, че мѫжетѣ тоже носѣли шалвари и още тюрбани на глава (повезки) отъ лененъ платъ; въ връзка съ това тѣ сѫщо тъй питатъ папата, дали е позволено да влизатъ въ черква съ този тюрбанъ на глава. Носенето на различни амулети на шията било у тѣхъ сѫщо тъй твърде разпространено, както това се вижда отъ статия 79. Като типиченъ тюркски обичай се явява и бръсненето на косата, употребата на черепитѣ на побѣденитѣ видни неприятели за чаши и, както у всички тюрко-прабългари, така и у балканскитѣ конска опашка била военното имъ знаме. Преди приемане на християнството е господствувало многоженството и ползуването отъ евнуси за пазачи на харемитѣ.[2]) Лѣвата страна и у тѣхъ, както и у волжскитѣ българи, е била почетна, което тоже представя старъ хунски (тюрко-монголски) обичай. Като зестра жената получавала при встѫпване въ бракъ добитъкъ, за което свидетелствуватъ еднакво Алъ-Масуди и Responsa,[3]) — единъ фактъ, който посочва, между другото, върху предимното значение на скотовъдството у прабългаритѣ още презъ IX вѣкъ, като наследство на многовѣковния чергарски животъ. Въ връзка съ широкото разпространение на скотовъдството и лова се явява и голѣмото предимство на месната храна у балканскитѣ прабългари, както у всички тѣхни съплеменници, и навикътъ къмъ нея е толкова голѣмъ, че тѣ много трудно се помиряватъ съ християнскитѣ пости, както това личи отъ Responsa.[1]) Култътъ на кѫпането и омиването на тѣлото съ издигането на прабългаритѣ въ общо-културно отношение, получи сѫщо такова разпространение, както и у волжскитѣ булгари. Въ това отношение тѣ вървѣли по пѫтя, който е характеренъ за тази часть на външната култура у всички ориенталски народи.[2])

---

[1]) Аль-Масуди у Гаркави стр. 127, 147.

[2]) Ср. Responsa, ст. 51, 52, 33.

[3]) Ср. Алъ-Масуди у Гаркави, стр. 126, 127 и ст. 49 на Responsa.

Отъ Responsa личи, че робскиятъ и крепостниятъ институтъ въ България получи широко разпространие още въ прабългарската епоха. Несъмнено е, че българитѣ-завоеватели сѫ обърнали въ свои крепостни значителна часть отъ славянското население, което изпълнявало у тѣхъ различни крепостни работи,[3]) а отъ друга страна имъ плащало часть отъ добива на своето стопанство. Роби, като хора принадлежащи съ цѣлата си личность и имотъ на господаря си и употребявани като работна сила въ домашното стопанство, при земледѣлието и скотовъдството, българитѣ придобивали въ доста голѣмъ брой при своитѣ военни походи. За такива роби изрично свидетелствува сг. 97, 21 и 25 на Responsa. Забележително е, че още отъ първо време следъ настаняването имъ на Балканския полуостровъ, у прабългаритѣ, споредъ Алъ-Масуди, е имало роби и че тѣ водѣли търговия съ славянски и гръцки роби.[4])

Отъ военнитѣ обичаи, характерни за балканскитѣ прабългари, се вижда, че тѣ сѫ били сѫщитѣ, както и у волжскитѣ булгари, респ. у всички прабългарски клонове изобщо. Въ връзка съ това, че конницата у тѣхъ съставѣла главната военна сила, както у всички старо-тюркски народности, ние виждаме, че култътъ на коня и на конната езда достига и у тѣхъ особено високи форми. Така Алъ-Масуди съобщава за тѣхъ, че военниятъ конь се ползува отъ особено гледане и грижливость, че конетѣ свободно пасатъ на богати ливади, никой не езди на тѣхъ, освенъ презъ време на войната и човѣкъ, който би се осмѣлилъ да възсѣдне въ мирно време воененъ конь и да го употреби за нѣкои други цели, подлежи на смъртно наказание. Още тогава у тѣхъ е имало единъ добъръ воененъ редъ съ авангардъ отъ стрѣлци, съ главна войскова маса — конница и съ ариергардъ, кѫдето се намирали колитѣ съ женитѣ и децата. Преди да пристѫпятъ къмъ сражение, особени контрольори, пратени отъ хана — негови довѣрени лица, преглеждали грижливо орѫжието у всѣки войникъ, конетѣ и военнитѣ неща, необходими за сражението. Онзи войникъ или началникъ, у когото се оказвали тѣзи работи въ немарливо състояние, веднага се наказвалъ съ смърть. На границата на държавата имало особени пазачи, които убивали всѣкиго, билъ той робъ или свободенъ, който би се опиталъ да премине границата безъ разрешение. Немарливата стража сѫщо тъй се наказвала съ смърть.[1])

---

[1]) Ср. ст. 43, 57, 90, 91, 5 и 69 на Responsa.

[2]) Ср. ст. 6 отъ Responsa.

[3]) Ср. Иречекъ, История, бълг. преводъ, стр. 168 и сл.

[4]) Ср. Алъ-Масуди у Гаркави, стр. 126, 127.

Примитивниятъ битъ у прабългаритѣ, който рисува Алъ-Масуди въ края на VII вѣкъ, отстѫпи своето мѣсто 150 — 200 години по-късно на една по висока материална култура, която ни разкриватъ разкопкитѣ. Домашниятъ битъ на висшитѣ съсловия на обществото значително се усложни и представя голѣмо многообразие на различни предмети отъ домашна покѫщнина, отъ които се е ползувала българската аристокрация, — предмети отчасти изработени на мѣстото, отчасти внесени отъ странство. Между тѣзи предмети се намиратъ и глинени глазирани сѫдове въ видъ на амфори, после мраморни и стъклени чаши и чашки. Сѫщо такова разнообразие посочва и облеклото на висшитѣ съсловия, което се е доставяло главно отъ Византия, накичено съ златни и сребърни орнаменти, съ което се обличали въ тържествени случаи. Българитѣ познавали и нѣкои игри, като напр. „курамъ“, известна и до сега въ Ориента — нѣщо подобно на сегашната игра въ „шашки“. Известни бѣха и други игри, между които и шахматъ. Отъ изкопанитѣ скелети, по които сѫ намерени украшения, се вижда, че женитѣ носѣли маниста, обици и гривни отъ скѫпоцененъ металъ и разноцвѣтно стъкло, всичко нагледъ отъ византийско производство.[1])

---

[1]) ср. Responsa ст. 25 и 40.

Надписитѣ на гробницитѣ отъ VIII и IX вѣкъ показватъ, че у прабългаритѣ е билъ силно застѫпенъ още родовия принципъ въ обществения животъ. При името на умрѣлия винаги се посочва и неговия родъ. Родовата организация и родовиятъ принципъ въ управлението, респективно въ разчленението на всѣка една народность, били, прочее, характерни за всички чергарски народи. Агати подчертава родовото начало като характерно за организацията на хунитѣ и още презъ времето на V и VI вѣкъ примитивната държава на Кавказкитѣ българи се е състояла отъ отдѣлни родове на утригуритѣ, кутригуритѣ, уногуритѣ, угуритѣ и сарургуритѣ. Разселванията на прабългаритѣ презъ VI и VII вѣкъ отъ сев. Кавказъ въ други страни тоже е ставало по отдѣлни родове-орди, начело съ единъ родоначалникъ. Сѫщо тъй по-после, презъ VI вѣкъ, държавата на кутригуритѣ е състояла отъ такива отдѣлни родове — орди, подчинени на единъ родоначалникъ; родоначалницитѣ отъ своя страна сѫ били подчинени на великия ханъ или върховния господарь на кутригурскитѣ орди. Както посочихме по-горе, ханътъ раздѣлялъ властьта си съ представителитѣ на отдѣлнитѣ родове и заедно съ тѣхъ решавалъ най-важнитѣ държавни дѣла. Съ такъвъ примитивенъ държавенъ строй на родови начала прабългаритѣ сѫ дошли и на Балканския полуостровъ и съ сѫщитѣ черти се е характеризиралъ първоначално и тѣхниятъ политически строй. Въ срѣдата на VIII вѣкъ наследствената власть на хана е била прекѫсната отъ единъ държавенъ превратъ, направенъ отъ засилилата се родова аристокрация, и отъ тогава хановетѣ сѫ били избирани отъ представителитѣ на по-важнитѣ родове. Това е станало после основа за разширението на политическото влияние и привилегиитѣ на българската родова аристокрация, която въ IX вѣкъ образува цѣло съсловие на боилитѣ, заемащи различни висши военни и административни длъжности.

род =

век

зенд.

---

[1]). Ср. Извѣстія, стр. 303, 305, 308, 309, 315, 316, 331, 332.

Заключение

Освѣтлениятъ въ горното изложение характеръ на прабългарската стопанска култура ни дава основание да заключимъ и за нейното значение въ културното развитие на българския народъ изобщо. Единъ общъ погледъ върху разнообразнитѣ, богати по съдържание и доста високи по сѫщность форми на стопанско-културния животъ, създадени отъ прабългаритѣ, показва изобщо, че този животъ и тази култура никакъ не сѫ били примитивни, както се мислѣше до сега. Прабългарската култура тоже има своята дълга история, въ която първобитнитѣ форми на живота сѫ били постепенно замѣстени отъ по-сложнитѣ и по-високитѣ. Само благодарение на тѣхъ и на своитѣ отлични организаторски способности и духовни качества, които се демонстриратъ предъ насъ въ умѣлостьта и бързината, съ която прабългаритѣ възприемали и сами създавали отпосле по-високи културни форми, — тѣ можаха да испълнятъ историческата си роля. А тя не е била незначителна. Прабългаритѣ, а не славянитѣ, създадоха въ действителность отначало българската националность, българската държава и българската национална територия и пакъ прабългаритѣ бѣха онези, които туриха начало на цѣлата българска култура, като изграждаха нея и държавата въ течение на първитѣ 200 години отъ сѫществуването на България. Безъ тѣхъ славянскитѣ разединени и слаби племена би останали една пасивна аморфна маса и би били въ края на краищата подчинени и асимилирани отъ гърцитѣ. По такъвъ начинъ прабългаритѣ, а не славянитѣ сѫ истинскитѣ родоначалници на българския народъ и тѣ дадоха началото и основата на българщината, а не само името си, както мислилъ и напраздно искалъ да докаже по-рано Дриновъ. Ние я виждаме — тази силна, упорита и слособна народность — отъ Кавказъ до Волга и Кама, и отъ Азовското море до Цариградъ, какъ тя ту побѣдоносно воюва, ту строи отлични въ стратегично отношение укрѣпления, ту построява разкошни дворци, храмове, бани и водопроводи, ту подържа и води, благодарение на добрия си практиченъ разумъ, трѣскава търговия между двата грамадни материка — Европа и Азия, свързвайки въ една стопанска международна организация многобройни народи, ту пъкъ създава и подържа една стегната войска и силна държавна организация. Тази сила и упоритость, този духъ на предприемчивость и хитрость, тази стоманена енергия въ стремежа къмъ преследваната цель сѫ били вдъхнати въ тѣзи хора отъ суровитѣ жизнени условия въ степитѣ на срѣдна Азия — праотечеството на прабългаритѣ, въ които тѣ живѣли и се калявали много стотици години. Въ съединение съ особенъ недостижимъ за другитѣ народи воинственъ духъ — наследие на расата и държавническия инстинктъ, тѣзи духовни качества на прабългаритѣ послужиха като една яка наследствена основа, отъ която сѫ се развили после много добри душевни качества на българския националенъ характеръ. Наследствената основа, наследствената кръзь никога не изчезва и никога не се губи, въпреки най-разнообразнитѣ по-късни примѣси и изминали столѣтия.

Въ тежкото за националнитѣ идеали и за народния животъ време, което сега преживява българския народъ, нека му пожелаемъ — да организира въ скоро бѫдаще така отлично стопанския си животъ, да нареди така търговията си съ странство и да стигне до такова народно богатство, както нѣкогажъ далечнитѣ му прадѣди—волжскитѣ булгари. Да бѫде той въ лицето на своитѣ държавници така мѫдъръ и далновиденъ и влиятеленъ измежду съседитѣ си, както нѣкогажъ хановетѣ Кубратъ, Аспарухъ, Тервелъ, Крумъ, Омортагъ и най-сетне да остане той изцѣло въ труднитѣ времена, които преживява, така якъ, силенъ и издържливъ, каквито бѣха прадѣдитѣ му — несравними и неуморни воини-конници, децата на сивия вълкъ Куртъ и на свѣтлочервения конь—Куверат-Кубратъ, отъ безкрайнитѣ и необозрими азиатски степи.

Притурка.

Критични бележки къмъ изворитѣ, използувани въ стопанската история на прабългаритѣ.

Въ нашия трудъ ние използувахме два рода извори: 1. Археологични разкопки и 2. Литературни извори.

Археологичнитѣ разкопки представятъ винаги абсолютна достовѣрность за характера на една стопанска култура, доколкото тѣ представятъ реални останки отъ нея. Единственото, което трѣбва да се установи по отношение на изкопанитѣ остатъци, е времето, къмъ което тѣ принадлежатъ. Въ това отношение булгарскитѣ археологични открития ни даватъ единъ сигуренъ белегъ за времето, тъй като булгарската култура и самиятъ градъ Булгаръ на Волга въ края на XIV вѣкъ биватъ окончателно разрушени и унищожени, сиречъ преставатъ да сѫществуватъ по-нататъкъ. По такъвъ начинъ всички изкопани въ Булгаръ предмети се отнасятъ къмъ времето, обхващаще XIII и XIV вѣкъ, на което, впрочемъ, преко посочватъ често и хронологичнитѣ данни върху самитѣ изкопани предмети. Сѫщата достовѣрность по отношение на историческото време характеризира и абобскитѣ археологични открития. И тукъ се касае за единъ културенъ центръ, продължавалъ да бѫде такъвъ до известно време (срѣдата на IX вѣкъ), отразилъ въ себе си напълно културния битъ и строй на прабългаритѣ. Съ пренасянето на столицата отъ Плиска въ Преславъ, следъ приемането на християнството и смѣшението на прабългаритѣ съ славянитѣ, този първоначаленъ тюрко-български културенъ центъръ престаналъ да създава нови ценности; той бързо западa — и въ XI вѣкъ вече за него не знаятъ нищо и не споменуватъ дори византийскитѣ писатели. По такъвъ начинъ и тукъ изкопанитѣ предмети се отнасятъ къмъ определена историческа епоха. Като косвено доказателство за времето, къмъ което се отнасятъ изкопанитѣ предмети отъ различенъ характеръ, ни служатъ сѫщо така и многото надписи съ хронологични дати. Едно пълно използуване на археологичнитѣ данни отъ разкопкитѣ е възможно, обаче, само въ свѣтлината на литературнитѣ извори, които съ едно живо описание допълватъ и поясняватъ въ по-общи черти отдѣлнитѣ конкретни указания за тази или друга стопанска дейность, на която посочватъ разкопкитѣ. Така напр., описанието на арабскитѣ писатели за външната търговия на волжскитѣ булгари се изяснява конкретно отъ тѣзи разнообразни предмети съ чуждестраненъ произходъ, които сѫ изкопани въ областьта на старобулгарската територия. Отъ друга страна, археологичнитѣ разкопки потвърждаватъ достовѣрностьта на литературнитѣ извори, които иначе не могатъ да бѫдатъ провѣрени.

2. Литературнитѣ извори, които ние използувахме за стопанския битъ на прабългаритѣ, сѫ латинскитѣ, византийски и арабски писатели. Достовѣрностьта на Амианъ за бита на хунитѣ лежи главно въ това обстоятелство, че той самъ е билъ пратенъ въ хунската столица и описва подробно онова, на което самъ е билъ свидетель. Неговитѣ подробни сведения за хунитѣ се потвърждаватъ после отъ описанията на другитѣ латински и византийски писатели, които въ много черти съвпадатъ съ Амиана. Важното известие за прабългаритѣ въ списъка на народноститѣ, обитаващи въ сев. Кавказъ, отъ тъй наречената църковна история на *Захария Реторъ*, е съставено споредъ трима солидни византийски писатели, като *Прискъ, Прокопий и Земархъ*. Невѣрно е, както доказа Марквартъ, известието на Мойсей Хоренски, че прабългаритѣ живѣели въ северния Кавказъ още презъ II вѣкъ преди Христа, съ което се доказва косвено, че тѣ се появили тукъ по-късно, а именно заедно съ други хуни, което пъкъ се потвърждава преко и отъ съпоставкитѣ съ другитѣ извори, приведени въ увода на този трудъ. *Прокопий и Иорданъ*, които сѫ главнитѣ извори за стопанския битъ на примитивнитѣ прабългари, сѫ отдавна оценени въ историческата наука като напълно достовѣрни извори, които даватъ сведения за ония събития, на които тѣзи автори сѫ били или сами свидетели, или пъкъ сѫ провѣрили тѣхната достовѣрность.

Отъ арабскатѣ писатели, които ние използувахме въ отдѣлъ II, ние се облѣгаме главно на Ибнъ-Фодлана и Ибнъ-

Даста. Достовѣрностьта на известията, изнесени отъ Ибнъ-Фодлана за волжскитѣ булгари, който самъ е билъ свидетель на всичко предадено, е потвърдена много пѫти отъ историческата наука. Известията на Ибнъ-Даста се съгласуватъ съ тѣзи на Ибнъ-Фодлана, както и съ други арабски писатели. Известията и на двамата писатели се отличаватъ изобщо съ простота, достовѣрность и се съгласуватъ съ типичнитѣ за тѣзи народности черти, които тѣ описватъ и които сѫ ни известни отъ другитѣ извори, съгласувайки се и съ типа на стопанския строй, който ние можемъ да очакваме у тѣзи народи. Доколкото ние можемъ да провѣримъ тѣхнитѣ съобщения споредъ тѣзи на европейскитѣ писатели и споредъ разкопкитѣ, тѣ се оказватъ вѣрни, което ни дава основание да повѣрваме и на тѣзи съобщения, които иначе не можемъ да провѣримъ. Що се касае до Алъ-Масуди, който е писалъ въ срѣдата на X вѣкъ, то, както е доказано сега, неговитѣ сведения, които той дава за нѣкои народности (между тѣхъ и за прабългаритѣ), не сѫ били придобити отъ него презъ време на неговитѣ дългогодишни пѫтувания, а сѫ заимствувани отчасти отъ по-старитѣ писатели, както и отъ историческитѣ сведения на съвременницитѣ му. Затова, както у всички компилятори, наредъ съ доброкачественитѣ и исторически достовѣрни сведения у него има и много измислено. Научно-историческата критика отнася известията му за прабългаритѣ къмъ първата категория и сведенията му за „бурджанитѣ“ при Дунава се потвърждаватъ, наистина, отъ други извори и различни други исторически сведения.

Сведенията на Ибнъ-Хаукалъ представятъ едно разширено ново издание на сведенията на Алъ-Истахри, който сѫщо е пѫтувалъ по тѣзи страни, които описва. Допълненията, които направилъ Ибнъ-Хаукалъ, се облѣгатъ на сведенията у други писатели, които той успѣлъ да събере. Отъ сведенията на Алъ-Истахри, Ибнъ-Хаукалъ и Елъ-Балхи, които често съвпадатъ съ сведенията на първитѣ двама писатели, ние използувахме само тѣзи, които преко или косвено се потвърждаватъ отъ сведенията на Ибнъ-Фодлана и Ибнъ-Даста, тъй като и петимата писатели съставили своитѣ трудове въ срѣдата на X вѣкъ.

Що се касае до Алъ-Мукадеси, писалъ въ края на X вѣкъ, то той самъ посетилъ както Велика България, така и

съседнитѣ съ нея западно-азиатски страни, специално Хов
резмъ, Персия и Арабия и е билъ свидетель на тѣзи тъ
говски отношения, които сѫществували между тѣзи четир
страни. Подробноститѣ, които той съобщава за тази търг
вия и описанията на размѣненитѣ стоки, детайлно, показват
че той самъ е билъ търговецъ, или е録 имaлъ нѣкое отнош
ние къмъ търговията. Едно общо достоинство на арабскит
писатели изобщо е това, че тѣ въ повечето случаи сами с
пѫтували по странитѣ, които описватъ и че даватъ подробн
сведения за всичко видено и чуто. Ако въ тѣхнитѣ съобщ
ния понѣкога се срѣща митологиченъ и приказенъ елемент
то той лесно се установява отъ самия характеръ и смисъл
на съобщението и лесно може да бѫде отдѣленъ отъ дост
вѣрнитѣ съобщения.

Въ отдѣла за балканскитѣ прабългари единъ отъ гла
нитѣ извори, наредъ съ археологичнитѣ разкопки, сѫ отг
воритѣ на папа Николай I на запитванията на българитѣ
Самиятъ характеръ на този изворъ е такъвъ, че отговорит
въ всички почти случаи ясно посочватъ на смисъла на по
ставенитѣ въпроси, а пъкъ самитѣ въпроси сѫ толкова де
тайлирани и конкретни и толкова тѣсно сѫ свързани с
бита, нравитѣ и обичаитѣ на единъ народъ, който току що
преминалъ къмъ една нова религия — регулираща на съв
семъ нови начала цѣлиятъ му битъ и животъ, че и отгово
ритѣ и стоящитѣ задъ тѣхъ въпроси доста ясно проявяватъ
този битъ и животъ въ твърде много характерни черти
Важностьта на този изворъ е, прочее, отдавна призната въ
историческата наука и той е послужилъ вече много пѫти з
освещаването на правния, моралния и политическия животъ
на балканскитѣ прабългари, — и ние сега го използуваме и
като стопански изворъ, наредъ съ други такива за прабъл-
гарската стопанска култура. Нѣкои договори, предадени отъ
историята, както и богатитѣ съ резултатитѣ си археологични
разкопки въ мѣстата, гдето обитавали балканскитѣ прабъл-
гари, ни даватъ заедно съ Responsa една доста ясна кар-
тина за стопанския битъ на прабългаритѣ, която ние се опи-
тахме да начертаемъ въ нашето изложение.

Резюме — Zusammenfassung.

Einleitung. Ursprung und Geschichte der Urbulgaren. Über den Ursprung der Urbulgaren sind in der Geschichtswissenschaft seit Mitte des XVIII Jahrhunderts 3 Auffassungen aufgetreten. Die ältere, vorherrschend bis Ende des XIX Jahrh., die die Urbulgaren als einen Hunnenstamm betrachtete und ihnen eine finnisch-tschudische Abstammung zuschrieb, vertreten von Lebeau, Schafarik, Rob. Roesler, Iretschek, Hilferding. Drinow und noch heute von einigen französischen Autoren. Die neueste Auffassung, vertetren bereits von älteren deutschen Historikern, wie Thunman, Engel und Zeiss und weiter im einzelnen ausgearbaitet von Tomaschek, Vambery, Sokolow, Marquart, Bury, Fehér und Slatarsky, Iwanow, Schischmanow, Balastschew In Bulgarien, sieht in dem Urbulgarentum einen hunnischen Stamm türkisch-tatarischen Ursprungs. Nur sehr wenige Autoren haben sich dahin ausgesprochen, die Urbulgaren seien ein slawischer Stamm, vermögen jedoch keine genügenden Gründe zu Gunsten dieser Auffassung beizubringen. Dagegen stützt sich die herrschende Lehre vom türkisch-mongolischen Ursprung der Urbulgaren auf 4 gewichtige Grundlagen: a. Geschichtliche Quellen. b. Sprachliche Beweise. c. Die typischen Kultur-und Geisteszüge und d. Kraniologische Eigenschaften der Urbulgaren. Historische Quellen, in Gestalt byzantinischer und lateinischer Autoren, bezeichnen die Urbulgaren einstimmig als hunnischen Stamm, asiatischen Ursprungs. Sprachliche Analysen urbulgarischer Wörter lassen die Sprache der Urbulgaren deutlich als einen türkisch-mongolischen Dialekt erkennen. Kultur,—Sitten—und Geisteszüge der Urbulgaren weisen ebenfalls sehr deutlich alt-türkischen Charakter auf und kraniologische Untersuchungen endlich erweisen einen typischen Mongolenschädel bei den Urbulgaren, der auch bei den heutigen Bulgaren in seinen Rudimenten zurückgeblieben ist, trotz Vermischung der türkischen Urbulgaren auf

съседнитѣ съ нея западно-азиатски страни, специално Хорезмъ, Персия и Арабия и е билъ свидетель на тѣзи търговски отношения, които сѫществували между тѣзи четири страни. Подробноститѣ, които той съобщава за тази търговия и описанията на размѣненитѣ стоки, детайлно, показватъ, че той самъ е билъ търговецъ, или е ималъ нѣкое отношение къмъ търговията. Едно общо достоинство на арабскитѣ писатели изобщо е това, че тѣ въ повечето случаи сами сѫ пѫтували по странитѣ, които описватъ и че даватъ подробни сведения за всичко видено и чуто. Ако въ тѣхнитѣ съобщения понѣкога се срѣща митологиченъ и приказенъ елементъ, то той лесно се установява отъ самия характеръ и смисълъ на съобщението и лесно може да бѫде отдѣленъ отъ достовѣрнитѣ съобщения.

Въ отдѣла за балканскитѣ прабългари единъ отъ главнитѣ извори, наредъ съ археологичнитѣ разкопки, сѫ отговоритѣ на папа Николай I на запитванията на българитѣ. Самиятъ характеръ на този изворъ е такъвъ, че отговоритѣ въ всички почти случаи ясно посочватъ на смисъла на поставенитѣ въпроси, а пъкъ самитѣ въпроси сѫ толкова детайлирани и конкретни и толкова тѣсно сѫ свързани съ бита, нравитѣ и обичаитѣ на единъ народъ, който току що е преминалъ къмъ една нова религия — регулираща на съвсемъ нови начала цѣлиятъ му битъ и животъ, че и отговоритѣ и стоящитѣ задъ тѣхъ въпроси доста ясно проявяватъ този битъ и животъ въ твърде много характерни черти. Важностьта на този изворъ е, прочее, отдавна призната въ историческата наука и той е послужилъ вече много пѫти за освещаването на правния, моралния и политическия животъ на балканскитѣ прабългари, — и ние сега го използуваме и като стопански изворъ, наредъ съ други такива за прабългарската стопанска култура. Нѣкои договори, предадени отъ историята, както и богатитѣ съ резултатитѣ си археологични разкопки въ мѣстата, гдето обитавали балканскитѣ прабългари, ни даватъ заедно съ Responsa една доста ясна картина за стопанския битъ на прабългаритѣ, която ние се опитахме да начертаемъ въ нашето изложение.

Резюме — Zusammenfassung.

Einleitung. Ursprung und Geschichte der Urbulgaren. Über den Ursprung der Urbulgaren sind in der Geschichtswissenschaft seit Mitte des XVIII Jahrhunderts 3 Auffassungen aufgetreten. Die ältere, vorherrschend bis Ende des XIX Jahrh., die die Urbulgaren als einen Hunnenstamm betrachtete und ihnen eine finnisch-tschudische Abstammung zuschrieb, vertreten von Lebeau, Schafarik, Rob. Roesler, Iretschek, Hilferding, Drinow und noch heute von einigen französischen Autoren. Die neueste Auffassung, vertetren bereits von älteren deutschen Historikern, wie Thunman, Engel und Zeiss und weiter im einzelnen ausgearbaitet von Tomaschek, Vambery, Sokolow, Marquart, Bury, Fehér und Slatarsky, Iwanow, Schischmanow, Balastschew In Bulgarien, sieht in dem Urbulgarentum einen hunnischen Stamm türkisch-tatarischen Ursprungs. Nur sehr wenige Autoren haben sich dahin ausgesprochen, die Urbulgaren seien ein slawischer Stamm, vermögen jedoch keine genügenden Gründe zu Gunsten dieser Auffassung beizubringen. Dagegen stützt sich die herrschende Lehre vom türkisch-mongolischen Ursprung der Urbulgaren auf 4 gewichtige Grundlagen: a. Geschichtliche Quellen. b. Sprachliche Beweise. c. Die typischen Kultur-und Geisteszüge und d. Kraniologische Eigenschaften der Urbulgaren. Historische Quellen, in Gestalt byzantinischer und lateinischer Autoren, bezeichnen die Urbulgaren einstimmig als hunnischen Stamm, asiatischen Ursprungs. Sprachliche Analysen urbulgarischer Wörter lassen die Sprache der Urbulgaren deutlich als einen türkisch-mongolischen Dialekt erkennen. Kultur,—Sitten—und Geisteszüge der Urbulgaren weisen ebenfalls sehr deutlich alt-türkischen Charakter auf und kraniologische Untersuchungen endlich erweisen einen typischen Mongolenschädel bei den Urbulgaren, der auch bei den heutigen Bulgaren in seinen Rudimenten zurückgeblieben ist, trotz Vermischung der türkischen Urbulgaren auf dem Balkan mit slawischen Stämmen 2 Jahrhunderte nach ihrer Ansiedlung.

Die Geschichte der Urbulgaren beginnt mit der Geschichte der hunnischen Bewegungen und Wanderungen, von Mittelasien nach Europa im I, II, III und IV Jahrhundert n. Chr. Die Urbulgaren siedelten sich mit anderen hunnischen Stämmen im Nordkaukasus an und bildeten hier bereits in der Mitte des V-ten Jahrhunderts einen primitiven Sammverband, bestehend aus den Geschlechtern der Utiguren, Unoguren, Kutriguren, Uguren und Sarurguren. Im V Jahrhundert übersiedeln die Kutriguren in das Gebiet westlich von dem Maeotissee (Azow - meer), zwischen Don und Dnjepr und bilden hier einen selbständigen Geschlechtsverband, der im weiteren ständig in das byzantinische Reich Raubeinfalle veranstaltet. Ende des VI-ten und VII-ten Jahrhunderts werden die Urbulgaren im Nordkaukasus und im Dongebiet von den Avaren und Türken und später von der Chasaren überfallen und unterjocht, was den Anlass zur Auswanderung und Ubersiedlung urbulgarischer Horden in fremde Länder und zum Teil weitentlegene Gebiete giebt, wie das Gebiet zwischen Wolga und dem Kamaflusse, nach Bessarabien, nach Pannonien und zum kleinen Teil auch nach Italien. Der berühmte Mythus von dem urbulgarischen Herrscher Kubrat und seinen fünf auswandernden Söhnen giebt in personifizierter Form die Auswanderungen und die Ansiedlungen der Urbulgaren in fremden Ländern, die im Laufe von 2 Jahrhunderten stattfanden, getreu wieder. Die nach Norden in das Wolga—Kama Gebiet ausgewanderten Urbulgaren bilden hier später ein emporstrebendes Reich, das bis zum Ende des XIV-ten Jahrhunderts fortdauert, verwüstet und zerstört schliesslich von den tatarischen Horden. Die nach Bessarabien umgesiedelten Urbulgaren verbreiten sich am Ende des VII Jahrh. in der Dobrudscha und in Moesien und gründen hier das alt-bulgarische Reich, das einen urbulgarischen Typus und urbulgarische Kultur noch zirca zwei Jahrhunderte nach seiner Gründung aufweist. Die übrigen Abteilungen der Urbulgaren, zum Teil in ihrer Heimat zurückgeblieben, zum Teil in andere Gebiete umgesiedelt, gehen bald als selbständige Völkerschaften zu Grunde und vermischen sich mit den herrschenden, resp. erobern den Völkern. Die Wirtschaftsgeschichte und — Kultur des Urbul garentums zerfällt somit in 3 besondere Teile: 1. Die Wirtschafts-Kultur der primitiven Urbulgaren vor ihrer Trennung im Nordkaukasus und im Don—Dnjepr Gebiet. 2. Die Kultur der sog. Wolga—Bulgaren im VII—XIV-ten Jahrhundert, und 3. Die der Urbulgaren auf dem Balkan im Laufe von zwei Jahrhunderten nach ihrer Ansiedlung, bevor sie sich mit den Slawen vermischten, d. h. solange sie eine kulturtragende und—schaffende, selbständige Völkerschaft darstellten.

I. Kapitel. Die Wirtschaftskultur der primitiven Urbulgaren ist im IV, V und VI Jahrh. die eines nomadischen viehzüchtenden Volkes, das zwar im Gegensatz zu den Hunnen im IV Jahrhundert ein bestimmtes Gebiet innewohnt, jedoch stets von Platz zu Platz wandert. Die Haupttätigkeit bleibt Viehzucht. Ackerbau fehlt ganz oder findet statt als primitive Feldgraswirtschaft, in der Form von Hackbau betrieben. Industrie ist bloss in Form einfacher Hausindustrie nachweisbar, die Bedürfnisse sind roh und primitiv, die Konsumtion erstreckt sich auf Fleisch, rohe Kräuter, Beeren und saure Stutenmilch. Die Kleidung bilden rohe Felle und grobes Zeug, hergestellt von Frauen. Die Reiterei bildet nach alt-türkischer Art die Kriegs-und Militärorganisation, gestützt auf eine intensiv betriebene Pferdezucht. Alttürkisch-mongolische Sitten bleiben inmer noch kennzeichnend.

II. Kapitel. Die Wirtschaftskultur der Wolga-Bulgaren weist eine andauernde geschichtliche Entwicklung auf, in der wir eine primitive Periode, umfassend das VII—X-te Jahrhundert und eine entwickeltere, mit ausgebildeten Industrie-und Handelsformen, nachweisen können. In der ersten Periode weist die Volkswirtschaft überwiegende Viehzucht und Ackerbau, nebst Jagd und Fischfang auf, ergänzt durch einfache Sammeltätigkeit gegenüber den von der reichhaltigen umgebenden Natur gespendeten Gütern, wie Honig, Nüsse, Beeren, Holz, Wallrossgebeine und - Zähne etc. Das Leben des Volkes ist sesshaft geworden und es giebt bereits primitive Städte vom Typus der frühmittelalterlichen in Westeuropa. Die Industrieformen sind hausindustrielle, wenn auch auf einigen Gebieten derartig entwickelt, dass bereits für ausländische Märkte gearbeitet wird, wie Z. B. auf dem Gebiete der Lederindustrie und Bastindustrie. Bearbeitete, gegerbte Felle dienen als primitive Geldformen.

In den folgenden Jahrhunderten, XI—XIV-tes Jahrhundert, nimmt die Industrietätigkeit bedeutend zu, was die Leder,—Hut,—Eisen, — Bast, — Filz, — Topf—und besonders die Bauindustrie betrifft. Die mannigfaltigsten Kulturgegenstände, auf dem Gebiete Wolga-Bulgariens ausgegraben, geben ein deutliches Bild einer hohen Entwicklung der Industrietätigkeit bei diesem Volke, wobei auch die Waffenindustrie eine grosse Vervollkommnung und Ausbildung erlangte. Grossartige im XIII-ten und XIV-ten Jahrh hergestelte Bauten, wie Bäder, Kaufhallen, Paläste, Gerichtsgebäude, Kirchen etc. legen ebenfalls ein sicheres Zeugniss von den hohen Errungenschaften der Wirtschaftskultur ab. Eine besonders hohe Entwicklung zeigt der Aussenhandel. Indem Wolga-Bulgarien das vermittelnde Transitgebiet zwischen Asien und Europa darstellte, wurde es allmählig zum Handelsvermittler zwischen den Kulturländern Ost-und zum Teil auch Westeuropas, auf dessen Märkten die Produkte dieser Länder ausgetauscht wurden; auch die Produkte primitiver finnischer und slawischer Stämme wurden in den Handel einbezogen, wie Honig, Felle, Wachs. Unter den in Wolga-Bulgarien ausgetauschten Waaren, vermittelst bulgarischer, arabischer und russischer Kaufleute, aus Bulgarien selbst oder dem Auslande stammend, sind Felle (Rauchwaaren), Vieh, Nüsse, Fische, Holz, Honig, Leder, Bast, Filz, Pelze, Hüte, Filzhüte, Eisengegenstände, Pfeile, Hausgegenstände, feines Tuch, Schmucksachen, Ziersachen u. a. mehr nachweisbar. In den Kreis des bulgarischen Handels waren einbezogen: Russland, Arabien, Mittelasien, Persien, China und im Westen—Byzanz und Italien. Gemäss der Handelsentfaltung nimmt auch das Geldwesen sehr vollkommene Formen auf; es wird Kupfer-und Silbergeld geschlagen, eine Menge arabischer und persischer Münzen zirkulieren ebenfalls im Lande. Hoher Luxus und Reichtum herrscht bei den höheren Volksschichten. Die Hauseinrichtungen sind luxuriös, ebenso wie die Tracht, wovon eine Menge ausgegrabener Luxus-und Schmuckgegenstände, zum Teil aus dem Aussenhandel stammend, ein Zeugniss abwirft. Die Sitten und die Lebensweise der Wolga-Bulgaren sind die eines türkisch-muhamedanischen Volkes. Die hohe materielle Kultur und auch der geistige Kultureinfluss von seiten Arabiens entfalteten bei dem Volke zuletzt auch eine ziemlich hohe geistige Kultur, die sich in der Einrichtung von Volksschulen, Gerichten und auch in der Pflege der Wissenschaft in Gestalt einiger Gelehrten, von denen wir Kunde haben, kennzeichnete.

III Kapitel. Die Wirtschaftskultur der Urbulgaren auf dem Balkan in der Zeit 679—850 ist anfänglich die eines über die Masse von Slawen, die zum Teil Sklaven-und Leibeigenendienste leisten, herrschenden viehzüchtenden Kriegervolkes, in der Hauptstadt-Festung Pliska an der Donau konzentriert, das aber auch zerstreut in Dörfern ringsum angesiedelt war. Die Haupttätigkeiten sind: Viehzucht, Jagd, Pflege der Reiterei und Raubanfälle wie Kriegsführung gegenüber Byzanz und den noch nicht untergeordneten slawichen Stämmen. Zirca hundert Jahre später kommt allmählig auch der Ackerbau zur Entfaltung, jedoch meistens von Händen untergeordneter Slawen geführt. Die bearbeitende Tätigkeit trägt auch hier anfänglich den Charakter einer Hausindustrie. Vom Ende des VIII-ten Jahrh. an und im IX-ten Jahrh. macht sich das Emporkommen verschiedener Gewerbe bemerkbar. Unter den ausgegrabenen Resten verschiedener Hausgeräte treten besonders Töpfe und Kochgeschirr hervor, die zweifellos von örtlicher Produktion waren. Auch Anfänge einer gewerbsmässig betriebenen Eisenindustrie sind bemerkbar, die einfache Messer, Äxte, Pflüge, Schaufeln, Nägel, Haken u. a. mehr anfertigte. Die Bauindustrie und Baukunst bei den Urbulgaren auf dem Balkan seheint auch in dieser Zeit eine ziemliche Vollkommenheit erreicht zu haben. Unter den ausgegrabenen Bauresten lässt sich sicher der gewaltige Bau eines Fürstenpalastes feststellen, mehrere Stöcke hoch, aus grossen und kleinen Räumen bestehend, darunter einem hohen und sehr geräumigen Thronsaal. Das Baumaterial wurde zum Teil aus Byzanz geliefert, zum Teil römischen Ruinen entnommen. In der Baukunst lässt sich byzantinischer und römischer Einfluss nachweisen. Das Baumaterial bestand aus Steinen, Ziegelsteinen, Holz, Eisen, Kies, Sand, Lehm, Kalkmörtel und primitiven Beton. Die Bautätigkeit erstreckte sich ferner auf Herstellung von Wasseranlagen, bestehend aus Lehm-und Steinröhren und grossen Wasserhältern (Becken), deren Reste in der Hauptstadt aufgefunden sind. Auch grössere Befestigungsbauten wurden errichtet. Eine besonders wichtige Stellung nahm die Waffenindustrie ein. Ausser den gewöhnlichen Gegenständen der frühmittelalterlichen Bewaffnung ist noch eine weitansgedehnte Industrie von verschiedenen Geräten und Maschinen zum Stürmen feindlicher Festungen und Städte nachweisbar, wie Steinwerfer, Katapulten, Mauernbrecher, Pfeil-und Feuerschleuderer u. a. mehr. Die Herstellung derartiger komplizierter Kriegsmaschinen zeigt ebenfalls, dass die gewerbsmässige Industrietätigkeit eine hohe Stufe erreicht hatte.

In den letzten Jahrhunderten der Wirtschaftskultur des Urbulgarentums auf dem Balkan lassen sich auch regelmässige Handelsbeziehungen zwischen Byzanz und Bulgarien nachweisen. Trotzdem die Volkswirtschaft noch ganz auf dem naturalwirtschaftlichen Prinzip beruhte, so waren es doch die höheren Bedürfnisse und der Luxus der herrschenden Stände und des Hofes, sowie das Kriegswesen, die einer Einfuhr von fremden Gütern bedurften. Gegen solche Luxusgüter und Kriegswaffen, von Byzanz und auch Italien eingeführt, lieferte Bulgarien Rohprodukte, Sclawen und erkaufte solche auch gegen Bargeld, das aus Kriegskontributionen und Plünderungen des Feindeslandes stammte.

Die Sitten und Lebensweise der Westurbulgaren stehen denen ihrer östlichen Stammesbrüder durchaus nahe und verraten auch bei diesem Zweig des Urbulgarentums seinen türkisch-mongolischen Ursprung. Dazu gehören u. a. die typische türkische Tracht bei Männern und Frauen, die Stellung der Frau in der Familie, das Kriegswesen und die Kriegssitten, die Vorliebe für Fleischgerichte, resp. für Pferdefleisch, u. a. mehr. Die Gesellschaftsorganisation und auch die Staatsleitung beruhte auf dem Geschlechtsprinzip und die Häupter der bedeutendsten Geschlechter leiten zusammen mit dem Fürst (Chan) den Staat.

Das Schlussergebnis, das aus den oben festgestellten Formen der Wirtschaftskultur des Urbulgarentums gefolgert werden kann, lautet dahin, dass diese durchaus nicht während der ganzen Dauer seiner Wirtschaftsgeschichte eine primitive geblieben war, sondern vielmehr eine Wandlung von primitiven zu höheren Formen, zum Teil ausgebildeten Handels-und Industrieformen, und entwickelter Tauschwirtschaft, wie bei den Wolga-Bulgaren, kennt. Dank dieser höheren Wirtschaftskultur in Vereinigung mit hervorragenden Kriegseigenschaften und organisatorischen Fähigkeiten, vermochten es die Urbulgaren auf dem Balkan einen Staat zu schaffen und ihn trotz feindlicher Anstürme ringsum aufrechtzuerhalten und sogar territorial auszubreiten. Nicht die untergeordneten und ziemlich passiven Slawen sind es gewesen, die die Anfänge des bulgarischen Staates und Territoriums, sowie der nationalen Kultur schufen, sondern die sehr aktiven und energischen türkischen Bulgaren, die dazu, wie es aus den Quellen hervorgeht, durchaus nicht in solcher Minderheit gegenüber dem Slawentum dastandem, wie früher angenommen wurde. In der mehrere Jahrhunderte dauernden und fortschreitenden Kultur und Wirtschaftsgeschichte des Urbulgarentums weist es sehr bewerkenswerte geistige Fähigkeiten auf, insbesondere diejenige rasch höhere Kulturformen aufzunehmen und sich anzueignen, ferner—Ausdauer, Festigkeit des Charakters, physische und geistige Tüchtigkeit und Stärke, wenn auch mit rein orientalisch-asiatischer Schlauheit und Hinterlist vermengt, — lauter Züge, die der türkisch-mongolischen Rasse eigentümlich sind und die sich in der Psychologie ihrer Völkerschaften unter dem Einflusse der natürlichen Lebensbedingungen in den unfreundlichen, rohen, und an Lebensgütern sehr kargen Steppen Mittelasiens, — ihrer Urheimat, ausbildeten und befestigten.

Използуванитѣ въ труда извори и литература.

I. Извори.

Procopius Caesarensis. Opera omnia, ed. Haury. 1905.

Jordanes. Romana et Getica. Monumenta Germaniae historica t. V. edidit Mommsen. Berolini. 1882.

Jordanes. editio M. A. Savagner. Parisii . 1842.

Ennodius, Cassiodorus, Comes Marcellinus. Monumenta Germanica, t. VII et VIII.

Nicephoros, Theophanes, Priskos, Menandros. editio de Boor.

Agathias. ed. Dindorfii.

Joannis Malalas, Genesi, Cedrenos, Constantinos Porphyrogeneta. editio Bonnensis. (Corpus Scriptorum byzant.) Vol. I — L.

А. Гаркави. Сказанія мусульманскихъ (арабскихъ) писателей о славянахъ и русскихъ. СПБ. 1870.

Д. А. Хвольсонъ. Извѣстія о хозарахъ, буртасахъ, булгарахъ, маджарахъ, славянахъ и руссахъ Абу-Али Ахмеда-Бенъ-Омаръ-Ибнъ-Даста. СПБ. 1869.

Полное собраніе русскихъ лѣтописей.

Шпилевскій. Древніе города и другіе булгарско-татарскіе памятники въ Казанской губерніи. Казань. 1877.

Извѣстія русскаго археологическаго института въ Константинополѣ. Томъ X. 1905.

Баласчевъ. Старо-български каменни надписи отъ времето на ханъ Омортагъ. Минало. год. I. кн. 3 и 4.

Responsa Nicolai papae I ad consulta bulgarorum. Изд. Дечевъ. Университетска библиотека. № 16. София. 1922.

II. Литература.

Lebeau. Старата българска история. Събралъ и превелъ отъ оригинала Д-ръ Хр. Стамболски. 1914.

Engel. Allgemeine Welthistorie (Geschichte). Geschichte von Bulgarien. 1796.

Claproth. Tableau historique de l'Asie. 1826.

Венелинъ. Древніе и нынешніе болгары. 1829.

Zeiss. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. 1837.

Schafarik. Slawische Altertümer Bd. I, II. 1837.

Frähn. Die ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga — Bulgaren; Drei Münzen der Wolga—Bulgaren въ Memoires de l'Academie des sciences de St. Petersbourg. 1832. tome I.

Saweljew. Über den Handel der Wolga—Bulgaren im IX und X Jahrhundert. Ermans Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland. Bd. VI. 1848.

Saweljew. Neue Beiträge zur Geschichte der Bulgaren. Ebenda 1845

Uvarow S. De bulgarorum origine et sedibus antiquissimis. 1853.

Гильфердингъ. История на българитѣ. Българскы Книжицы. Цариградъ. 1860.

Г. Кръстьовичъ. Історія блъгарска, 1859.

М. Дриновъ. Погледъ връхъ произхожденьето на блъгарскій народъ и началото на блъгарската история. Заселеніе Балканскаго полуострова славянами. Нови паметници за историята на блъгаритѣ. Южные Славяне и Византия въ X вѣкѣ; Унни ли сме? Съчинения на М. С. Дриновъ. томъ I—III. София. 1909.

R. Roesler. Romanische Studien. Leipzig, 1871.

Иречекъ. Історія болгаръ. Руско изданіе. Одесса. 1879.

Соколовъ. Изъ древней исторіи болгаръ. 1879.

Турнерелли. Развалины Болгаръ и древніе болгары, 1901.

Heyd. Geschichte des Levantehandels. 2 Bände. 1879.

Gfrörer. Byzantinische Geschichten. 1874. 3 Bde.

Tomaschek. Art. „Bulgaren“ in Paulys-Wissowas Realencyklopädie. Zeitschrift für österr. Gymnasien 1872 und 1877. Referate.

Vambery. Der Ursprung der Magyaren. 1882.

Marquart. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. 1903. Die Chronologie ber alt-türkischen Inschriften. 1893. Die alt-bulgarischen Ausdrücke und die alt-bulgarische Fürstenliste. 1911.

Златарски, История на българската държава въ срѣднитѣ вѣкове. Томъ I-ви. 1918.

Шишмановъ. Критиченъ прегледъ на въпроса за произхода на прабългаритѣ отъ езиковно гледище. 1900.

Баласчевъ. Старобългарски каменни надписи отъ времето на ханъ Омортагъ; Бележки върху веществената култура на старо-българското ханство. 1902.

Бобчевъ. История на старо-българското право. 1910.

Бобчевъ. Крумовото законодателство. 1907.

Милетичъ. Старото българско население въ североизточна България. 1902.

Weiss. Die Dobrudscha im Altertum. 1911.

Bousquet. Histoire du peuple bulgare. 1909.

Weber. Lehr-und Handbuch der Weltgeschichte. Bd. II. Mittelalter. 1912.

Погодинъ. Исторія болгаръ. 1910.

Цѣновъ Ганчо. Произходъ на българитѣ. Критиченъ разборъ на даннитѣ за произхода на българитѣ. 1910.

Guerin-Songeon. Histoire de la Bulgarie depuis les origines jusqu'à nos jours. (485—1913). 1913.

Ruland. Geschichte der Bulgaren. 1914.

Flöricke. Geschichte der Bulgaren. 1915.

Bury. A History of the Later Roman Empire. 1899. The Chronological Cycle of the Bulgarians. 1910. A History of the Eastern Roman Empire from 802 to 867. 1915.

Geza Fehér. Die bulgarisch-ungarischen Beziehungen in den V—XI Jahrhunderten. 1921.

Геза Фехеръ. Прабългарската култура споредъ маджарскитѣ извори. София. 1924.

Д. Юруковъ. Размишления върху произхода на българитѣ. София. 1926.

Сакѫзовъ. Външна и вѫтрешна търговия на България презъ VII—XI вѣкъ. Сп. на бълг. иконом. Д-во. 1924.

Забелѣзанитѣ погрѣшности въ текста

Страница	Редъ	Напечатано:	Да се чете:
32	21 отгоре	татарско аламиш	татарско:аламиш
41	14 отдолу	монголско приуралскитѣ	монголско-приуралскитѣ
42	6 отдолу	мисли Дриновъ	мислѣше Дриновъ
48	1 отдолу	Guerin Songeon	Guerin - Songeon
68 и 69	подписъ	развалини болгаръ	Развалины Болгаръ
101	8 отгоре	славянитѣ изселиха	славянитѣ прабългаритѣ изселиха
111	1 отгоре	стопанската просвета	стопанската култура
125	4 отдолу	слособна	способна

Съдържание.

стр.

Уводъ. *Кратка история на прабългаритѣ*. 1. Произходъ на прабългаритѣ, споредъ възгледитѣ на старитѣ историци. 2. Произходъ и историята на прабългаритѣ, споредъ съвременнитѣ историци. 3. Доказателства, подкрепящи съвременитѣ възгледи върху този въпросъ: а. исторически извори; б. езиковни доказателства; в. общокултурни черти; г. краниологични. 4. обоснованията за раздѣлянето темата на три части . . . . 3—44

Глава I. Стопанския битъ на прабългаритѣ въ отечеството имъ на сев. Кавказъ и на западъ отъ Азовско море, въ областьта между Донъ и Днѣпръ. (Уногури, Утигури, Угури, Сарургури, Кутригури и Уногундури) . . . . 45—56

Глава II. Стопанския битъ и строй на волжскитѣ булгари презъ VII—XIV вѣкове. 1. Добивателна дейность. 2. Обработваща дейность и занаяти. 3. Търговия и пари. 3. Домашенъ битъ, обичаи, нрави, обща и духовна култура . . 57—98

Глава III. Стопанския битъ и строй на балканскитѣ прабългари отъ времето на настаняването имъ на Балканския полуостровъ приблизително до срѣдата на IX вѣкъ (679—850). 1. Добивателна дейность. 2. Обработваща дейность и занаяти, постройки и укрепления. 3. Външна търговия. 4. Нрави и обичаи, домашенъ битъ, робски институтъ у прабългаритѣ . . . . 99—124

Заключение. Прабългарскиятъ елементъ като основа за българската национална култура, за българската националность и държавность 125—126

Притурка. Критични и пояснителни бележки върху използванитѣ въ труда извори . . . . . 127—130

Резюме — Zusammenfassung . . . . 131—137

Използванитѣ въ труда извори и литература 138—140

Погрѣшности въ текста на труда 141

УНИВЕРСИТЕТЪ
БИБЛИОТЕКА
СОФИЯ